

Maatschappelijke meerwaarde door het verplaatsen van publieke werkgelegenheid?

onderzoek naar het realiseren van een rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta

John Noltes
februari 2022

Titel

Maatschappelijke meerwaarde door het verplaatsen van publieke werkgelegenheid?

Auteur

John Noltes

E-mail

john.noltes@rijksoverheid.nl

MSRE

2018 – 2022

Specialisatie

Gebieds- & Vastgoedontwikkeling

1e beoordelaar

Jantine Schrader & Jop Smit

2e beoordelaar

Wim van der Post

Datum

15 februari 2022

Voorwoord

Voor u ligt mijn scriptie over het behalen van maatschappelijke meerwaarde door het verplaatsen van publieke werkgelegenheid. Deze scriptie is geschreven ter afronding van mijn Master of Science in Real Estate (MSRE) opleiding aan de Amsterdam School of Real Estate.

Het begon met een zoektocht naar een geschikt onderwerp. Geschikt voor de opleiding, mijn werkveld, maar ook voor mijn persoonlijke interesse. Het is uiteindelijk gelukt om dat onderwerp te vinden dat aan al deze criteria voldoet. Het is weliswaar geen gebruikelijk onderwerp voor een scriptie bij de Amsterdam School of Real Estate geworden, maar dat maakt het dan gelijk ook weer uniek.

De interviews waren voor mij het hoogtepunt van de scriptieperiode. Dat het gelukt is om deze respondenten mee te laten werken aan mijn onderzoek voelt als een overwinning. Tijdens de interviews waren vooral de genoemde voorbeelden erg interessant en verhelderend. Zo werd de Brexit uitgelegd als de stem tegen Londen en niet als stem tegen Europa. Hopelijk kan de landelijke politiek er voor zorgen dat de mensen in perifere gebieden in Nederland zich wel gehoord en begrepen voelen, waar dat in Groot-Brittannië mis is gegaan. Een ander mooi voorbeeld was de uitleg die ik ontving over de Vogelaarwijken in Nederland. Dit is in sommige gevallen een succesvolle aanpak gebleken, de probleemwijken zijn veranderd in populaire woongebieden. Keerzijde van de medaille is echter dat de mensen waar het om te doen was er niet meer wonen. Dan kun je concluderen dat de aanpak minder succesvol is dan het lijkt.

Mijn dank gaat uit naar alle medestudenten, medewerkers en docenten van de ASRE. En in het bijzonder mijn begeleiders Jantine Schrader, Jop Smit en Wim van der Post.

Een speciaal woord van dank voor mijn werkgever, het Rijksvastgoedbedrijf, die mij de kans heeft gegeven deze opleiding te volgen. Mijn collega Monique Zijlstra ontzettend bedankt voor de correctierondes en het meedenken. Alle respondenten dank voor jullie tijd en de energie die jullie mij gegeven hebben.

Als belangrijkste wil ik mijn gezin bedanken voor de onvoorwaardelijke steun en de ruimte die ik kreeg in de afgelopen periode. Elise, Sophie en Fleur de komende tijd ben ik wat minder vaak op zolder te vinden.

Wierden,
februari 2022

Managementsamenvatting

De aanleiding van dit onderzoek is de verwondering over de grote verschillen tussen de Nederlandse regio's op het gebied van drukte op de woningmarkt. Nederland is een compact land met een goede infrastructuur en toch kent het grote verschillen tussen Randstad en periferie. Ondanks de krapte op de woningmarkt zijn er dorpen die krimpen. De tweede aanleiding voor dit onderzoek is gelegen in de constatering dat de overheid steeds meer oog heeft voor de maatschappelijke impact van haar beleid. Vastgoed biedt kansen voor het realiseren van kabinetsdoelstellingen op het terrein van werken, wonen, duurzaamheid en circulaire economie. Het Rijksvastgoedbedrijf wil met haar vastgoed ook zoveel mogelijk maatschappelijke meerwaarde creëren. Dit onderzoek gaat over het inzichtelijk maken van de mogelijke maatschappelijke meerwaarde die de Rijksoverheid kan creëren als zij een rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta realiseert. Deze krimpregio is gekozen omdat het naast de uitdagingen van een krimpregio ook te maken heeft met de gevolgen van de aardgaswinning.

De centrale vraag van het onderzoek luidt;

“In hoeverre kan de Rijksoverheid maatschappelijke meerwaarde behalen door het realiseren van een Rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta?”

De beoordeling van deze centrale vraag wordt verwerkt tot een advies. Het onderzoek bestaat uit een literatuuronderzoek voor het vergaren van relevante literatuur en het schetsen van een theoretisch kader. Aan de hand van het theoretisch kader zal het onderzoek bestaan uit een toetsing van de theorie aan de praktijk door het uitvoeren van een kwalitatieve analyse. Voor het kwalitatieve deel van het onderzoek is gebruik gemaakt van diepte-interviews. Er is voor gekozen het onderzoek in vier hoofdonderwerpen te verdelen. Dit zijn locatietheorie, overheidsingrijpen, krimp en maatschappelijke meerwaarde. Deze managementsamenvatting is op basis van deze indeling opgebouwd. Hieronder een weergave van de uitkomsten van het onderzoek per onderwerp.

Locatietheorie

Uit het onderzoek blijkt dat de theoretische keuze van een vestigingsplaats voor een Rijkskantoor voornamelijk gaat om de beschikbaarheid van personeel (arbeid). De beschikbaarheid gaat ook over de kwaliteit van het personeel en de verhuis- en reisbereidheid van medewerkers. De verwachting van de respondenten is dat er onvoldoende hoogopgeleid personeel in de regio Eemsdelta beschikbaar is. De verhuisbereidheid lijkt ook te gering. Alleen de toegenomen reisbereidheid is positief. De verdergaande digitalisering maakt dit mede mogelijk en is hierop van invloed. De regio Eemsdelta lijkt niet te voldoen aan de criteria van een stedelijk gebied dat aantrekkelijk is voor de beoogde werknemers. Voor de waarde van de geografische ligging van het vastgoed voor de Rijksoverheid kan geconcludeerd worden dat de optredende externe effecten van essentieel belang zijn. De respondenten verwachten dat de aanwezigheid van het Rijk in de regio een positief effect heeft en dat het imago van de regio hierdoor verbeterd. De andere effecten zijn positief als werknemers in het gebied gaan wonen en negatief als mensen gaan forensen.

Overheidsingrijpen

De overheid heeft in het verleden ingegrepen in de regionale economie op basis van het evenwichtdenken van Keynes; zwakkere regio's kunnen zich optrekken aan de sterkere. De spreidingsgedachte na de Tweede Wereldoorlog ten tijde van de wederopbouw was gebaseerd op deze denkwijze. De respondenten vinden overwegend dat de overheid in moet grijpen in de verdeling van welvaart. De evenredige verdeling van de welvaart wordt gezien als een publiek belang welke overheidsingrijpen rechtvaardigt. Hierbij wordt niet gedacht aan het stimuleren van bedrijven met subsidies zoals in het verleden is gedaan. Subsidies kunnen helpen, maar het initiatief moet uit de regio komen. Het vestigen van een Rijkskantoor maakt het mogelijk de economische groei te stimuleren. Voorwaarde is wel dat medewerkers in het gebied woonachtig zijn of bereid zijn er te gaan wonen. De verwachting is dat ook het spreiden van de Rijksoverheid voornamelijk positieve effecten oplevert. Voorwaarde is wel dat de omgeving voldoende kwaliteit biedt voor partners van werknemers. Belangrijkste nadelen die genoemd worden zijn het verminderen van efficiency binnen de Rijksoverheid en mogelijk personeelsverloop.

Krimp

De gevolgen van krimp kennen een beperkt effect op de levensvatbaarheid van lokale diensten en lijken momenteel weinig impact op de woningmarkt te hebben. De gevolgen van krimp voor de arbeidsmarkt zijn niet eenduidig. De werkloosheidscijfers geven niet een volledig beeld van de situatie in de regio. Er is een groep mensen die waarschijnlijk elders is gaan werken en wel in de regio is blijven wonen. En er is in de regio een grote groep mensen die niet meer geregistreerd is als werkloos. De werkloosheidscijfers in de regio Eemsdelta laten zien dat ten opzichte van landelijke cijfers er relatief gezien weinig hoogopgeleiden werkloos zijn. Bij het ontstaan van sectorale mismatches op de arbeidsmarkt zijn onderwijs- en carrière keuzes bepalender dan de demografische ontwikkelingen. De respondenten zijn gelijk verdeeld over de bedreiging die een gebrek aan beschikbaar hoger opgeleid personeel vormt voor de vestiging van de Rijksoverheid. Het vestigen van een Rijkskantoor kan bijdragen aan de vergroting van de mismatch op de arbeidsmarkt. Op het moment dat het mogelijk is mensen naar de regio te halen is dat juist niet het geval.

Maatschappelijke meerwaarde

De verwachte maatschappelijke effecten van het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta kennen een positieve impact. De meeste aandacht gaat uit naar het imago en de symboolwerking die daar vanuit gaat. Het verwachte economische effect is volgens de meerderheid van de respondenten positief voor het behouden van aanwezige voorzieningen. De legitimering van overheidsorganisaties dienen een breder publiek dan alleen hun directe afnemers. De overheid streeft een sociaal doel na en de voornaamste bron van inkomsten is afkomstig van mensen die niet direct zelf profiteren van de voordelen die de organisatie schept. De meeste respondenten vinden het legitiem een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta te vestigen. De voordelen zitten in de symboolwaarde voor de regio en de afname van congestieproblemen op andere plaatsen. Het andere deel van de respondenten vindt het zinvoller te investeren in de opleidingsstructuur en het opknappen van wijken.

Beantwoording vraagstelling

De bereidheid om in het gebied te wonen bepaald de mate waarin maatschappelijk meerwaarde ontstaat door het vestigen van een Rijkskantoor. In het geval mensen in het gebied gaan wonen of blijven wonen, dan zorgt dat voor een maatschappelijke meerwaarde. Het personeel dat woont buiten de regio draagt nauwelijks bij aan de maatschappelijke meerwaarde voor de regio. De verwachting is dat personeel niet in de regio voorhanden is en ook niet bereid is te verhuizen naar de regio. Vandaar dat gesteld kan worden dat de mate waarin maatschappelijke meerwaarde ontstaat door het realiseren van een Rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta gering is. De voornaamste gevolgen van krimp voor de regio is een afname van de voorzieningen. Het creëren van werkgelegenheid voor hoger opgeleiden lijkt niet substantieel te zorgen voor behoud of toename van inwoners.

De investering die de Rijksoverheid in de regio Eemsdelta doet kan er wel voor zorgen dat het negatieve zelfbeeld in de regio positief bijgesteld wordt. Deze symboolwaarde kent een grote waarde. Er is voldoende legitimiteit voor overheidsingrijpen, met name voor de evenredige verdeling van welvaart. Het lijkt zinvoller te investeren in de opleidingsstructuur en het opknappen van wijken dan in het realiseren van een Rijkskantoor. Komt er een initiatief uit de regio zelf en past dit binnen de infrastructuur en de waarden van de regio dan heeft subsidie wel zin. De wijze waarop in het verleden subsidies werden aangewend lijken minder zinvol, het heeft bijgedragen aan een eenzijdige economie in de regio Eemsdelta. Een Rijkskantoor in de Eemsdelta lijkt niet efficiënt. Het zou zelfs kunnen leiden tot krapte en vergroting van de mismatch op de arbeidsmarkt ondanks dat het bijdraagt aan de vergroting van diversiteit van werkgelegenheid.

Advies

Het advies aan het Rijksvastgoedbedrijf is om geen Rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta te vestigen. De verwachting is dat er met andere inspanningen meer maatschappelijke meerwaarde gerealiseerd kan worden.

Aanbevelingen

De aanbevelingen richten zich tot het Rijksvastgoedbedrijf en de regio Eemsdelta. De aanbeveling voor het Rijksvastgoedbedrijf heeft betrekking op het verder onderzoeken van de haalbaarheid van een onderwijsinstituut. Voor de regio Eemsdelta is de aanbeveling gericht op het verbeteren van de aantrekkelijkheid van de regio als woonomgeving. Als tweede aanbeveling wordt er aandacht geschonken aan de potentie die de stad Groningen heeft voor de regio Eemsdelta. Als derde aanbeveling wordt er geadviseerd rekening te houden met de belangen van de huidige inwoners. De Vogelaarwijken zijn als veelzeggend voorbeeld opgenomen.

Voor het verminderen van de mismatch op de arbeidsmarkt zijn er twee aanbevelingen gedaan, te weten: 1.) het verbeteren van de kwaliteit van het basisonderwijs en 2.) de relatie tussen bedrijven en jongeren leggen. Daarnaast bieden allerlei vormen van sociaal beleid uitkomst voor het verbeteren van de ontwikkelmogelijkheden van jongeren in achterstandsgebieden.

Inhoud

Voorwoord	2
Managementsamenvatting.....	3
1. Inleiding.....	8
1.1 Aanleiding	8
1.2 Probleemstelling	9
1.3 Centrale vraag en eindproduct	9
1.4 De onderzoeksmethode en het onderzoeksmodel.....	9
1.5 Onderzoeksvragen	10
1.6 Leeswijzer.....	10
2. Theoretisch kader	11
Inleiding.....	11
2.1 Locatietheorie	11
2.2 Overheidsingrijpen.....	14
2.3 Krimp.....	17
2.4 Maatschappelijke meerwaarde	22
2.5 Conclusie	23
3. Onderzoeksmethode	24
Inleiding.....	24
3.1 Kwalitatief onderzoek	24
3.2 Interviewvragen	25
3.3 Verwerking interviewresultaten	28
3.4 Conclusie	29
4. Praktijkgedeelte / interviewresultaten.....	30
Inleiding.....	30
4.1 Locatietheorie	30
4.2 Overheidsingrijpen.....	32
4.3 Krimp.....	35
4.4 Maatschappelijke meerwaarde	36
4.5 Conclusie	37
5. Analyse.....	38
Inleiding.....	38
5.1 Analyse	38
5.2 Conclusie	41
5.3 Beantwoording vraagstelling	42
5.4 Advies	42
5.5 Aanbevelingen	42
5.6 Vragen voor verder onderzoek	44

5.7 Reflectie	44
Bibliografie	45
Bijlagen.....	48
Bijlage 1 Codeboom	49
Bijlage 2 Uitnodiging interview	50
Bijlage 3 Transcripten.....	51
Interview Arjen Edzes	52
Interview Gerard Beukema	56
Interview Henri de Groot	59
Interview Maarten Koreman.....	67
Interview Marcel van Heck	72
Interview Marijn Molema	76
Interview Peter Sliep.....	80
Interview Pieter Tordoir.....	83
Interview Suzan Wierenga	88
Interview Tessa Flantua	91
Bijlage 4 Grafieken per vraag.....	94

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

De krapte op de woningmarkt bereikt een ongekeerde hoogte in de steden, terwijl de dorpen op het platteland krimpen. In de 70' en 80' er jaren zagen we het tegenovergestelde; krimpemde steden en groeiende dorpen. De Rijksoverheid heeft destijds ingegrepen en de publieke werkgelegenheid verder gecentraliseerd in de Randstad, groei en internationalisering van universiteiten bevordert en ingezet op stedelijke ontwikkeling. Dit heeft gewerkt, de steden begonnen te groeien. Nu lijkt het beleid te succesvol met als gevolg overvolle steden en krimp in veel plattelandsgebieden (Koreman, 2021).

Koreman geeft in hetzelfde artikel aan dat de door het Rijk gecreëerde werkgelegenheid beter verdeeld kan worden over het land waardoor er meer mogelijkheden zijn voor jongeren om in de eigen regio te blijven wonen. Door de publieke werkgelegenheid in een regio te laten groeien is het mogelijk de private werkgelegenheid ook te laten groeien (Koreman, 2021).

Dit onderzoek gaat over het inzichtelijk maken van de mogelijke maatschappelijke meerwaarde die de Rijksoverheid kan creëren als zij een rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta realiseert. In dit onderzoek is er voor gekozen niet van een specifiek departement of dienst uit te gaan, maar van een Rijkskantoor in het algemeen. Met een Rijkskantoor wordt in het kader van dit onderzoek kantoorhuisvesting voor rijksambtenaren bedoeld. Oftewel een kantoorpand dat gebruikt wordt door rijksambtenaren. De krimpregio Eemsdelta is gekozen omdat het naast de uitdagingen van een krimpregio ook te maken heeft met de gevolgen van de aardgaswinning. Dezelfde aardgaswinning had voor het gehele land positieve gevolgen, zo maakte de vondst van aardgas bij Slochteren in 1959 het mogelijk de verzorgingsstaat sneller te ontwikkelen (Vermeulen, 2019).

De maatschappelijke meerwaarde bestaat onder andere uit het resultaat van publieke diensten, het bereikte maatschappelijke effect en het resultaat op institutioneel niveau. Het resultaat op institutioneel niveau kan geduid worden als legitimering en vertrouwen. Naast de mogelijke maatschappelijke meerwaarde is er ook ruimte voor de nadelen of de weerstand die keuzes van de overheid teweeg kunnen brengen. Recent werd duidelijk dat de mariniers niet naar Vlissingen gaan vanwege de weerstand op de verhuizing. Dit heeft natuurlijk een negatieve impact op zowel de mariniers als de betreffende regio (AD, 2020).

Mijn belangstelling voor het gekozen onderwerp komt voort uit de verwondering over de verschillen in ons land. De overspannen woningmarkt in de Randstad maakt voor mij duidelijk dat er een verschil is tussen de Randstad en sommige perifere gebieden. Terwijl we leven in een klein land met relatief goed openbaar vervoer en goede infrastructurele voorzieningen.

De belangstelling voor het gekozen onderwerp komt ook voort uit het beleid van mijn werkgever, het Rijksvastgoedbedrijf. Vanuit het Rijksvastgoedbedrijf wordt er gezocht naar manieren om zoveel mogelijk maatschappelijke meerwaarde te creëren. Zoals de voormalige staatssecretaris Knops van Binnenlandse Zaken aan heeft aangegeven biedt vastgoed kansen voor het realiseren van de vele kabinetsdoelstellingen op het terrein van werken, wonen, duurzaamheid en circulaire economie. Hiervoor is het een vereiste dat de overheid zorgvuldig omgaat met haar vastgoedposities, financieel als ook maatschappelijk. Dit noemt hij goed rentmeesterschap (BZK, 2018).

Dit onderzoek draagt bij aan de verkenning van een mogelijke bijdrage van het Rijksvastgoedbedrijf voor het realiseren van sociaal maatschappelijke opgaven. In een bredere maatschappelijke context draagt het onderzoek bij aan het inzichtelijk maken van de voordelen van decentralisatie. Deze voordelen zijn afgebakend tot de maatschappelijke meerwaarde die de regio hier van kan ondervinden. Het kwalitatieve deel van dit onderzoek is wetenschappelijk relevant, zeker gezien de toenemende polarisatie binnen Nederland.

1.2 Probleemstelling

Het is mogelijk de door het Rijk gecreëerde werkgelegenheid beter te verdelen, maar in hoeverre is het mogelijk maatschappelijke meerwaarde te creëren door deze betere verdeling. In dit onderzoek is er voor gekozen de gevolgen van een dergelijke keuze inzichtelijk te maken met expliciete aandacht voor de regio Eemsdelta. De uitkomsten zijn niet generaliseerbaar voor andere regio's.

Het doel van de scriptie is het Rijksvastgoedbedrijf inzicht te geven in de maatschappelijke meerwaarde die zij kan behalen in de krimpregio Eemsdelta door het vestigen van een Rijkskantoor. De beoordeling van de centrale vraag wordt verwerkt tot een advies.

1.3 Centrale vraag en eindproduct

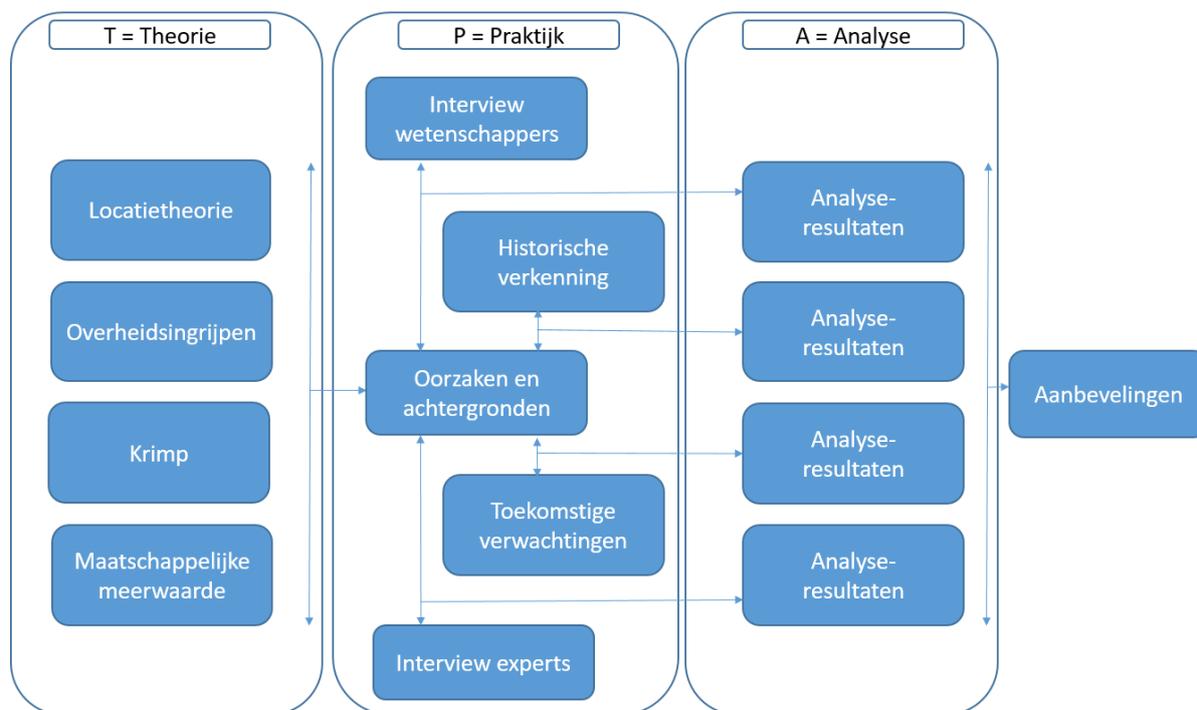
De centrale vraag van het onderzoek luidt;

In hoeverre kan de Rijksoverheid maatschappelijke meerwaarde behalen door het realiseren van een Rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta?

De centrale vraag is een beoordelende vraag. Het eindproduct is een beoordeling waarin de maatschappelijke meerwaarde uiteengezet wordt aan de hand van de casus in het krimpgebied Eemsdelta gevolgd door een advies.

1.4 De onderzoeksmethode en het onderzoeksmodel

Het onderzoek bestaat uit een literatuuronderzoek voor het vergaren van relevante literatuur en het schetsen van een theoretisch kader. Aan de hand van het theoretisch kader zal het onderzoek bestaan uit een toetsing van de theorie aan de praktijk door het uitvoeren van een kwalitatieve analyse. Dit gaat gebeuren middels interviews met experts. Voor het opstellen van het tekstschema van dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van de TPA methode. De TPA methode is een standaardstructuur die bestaat uit theorie, praktijk en analyse ten behoeve van de hoofdstukindelingen (Van Hoek-Gerritsen, 2015). Naast de structuur voor het tekstschema is er als hulpmiddel ook een onderzoeksmodel opgezet.

Figuur 1: Onderzoeksmodel

1.5 Onderzoeksvragen

Op basis van de centrale vraag zijn de volgende deelvragen ten behoeve van het literatuuronderzoek opgesteld. Hierin is de verdeling op basis van onderwerp uit het onderzoeksmodel gehanteerd;

Locatietheorie

- Wat maakt een locatie interessant voor bedrijven in het algemeen en de Rijksoverheid in het bijzonder om zich te vestigen volgens bestaande locatie theorieën?
- Waarom vestigen bedrijven zich minder in krimpregio's en vaker in agglomeraties?
- Welke waarde hecht de locatietheorie aan de geografische ligging van vastgoed?

Overheidsingrijpen

- Op basis van welke overwegingen en op welke wijze vindt er overheidsingrijpen plaats bij de vestigingskeuze van organisaties?
- In hoeverre en op welke wijze heeft de overheid in het verleden geprobeerd de economische groei in de regio Eemsdelta te stimuleren?
- Waarom is er in het verleden gestopt met de verdere decentralisatie van de huisvesting van de Rijksoverheid?

Krimp

- Welke krimpgebieden kennen we in Nederland en wat is de oorzaak van krimp?
- Welke gevolgen heeft krimp voor een regio?
- Op welke wijze gaat de overheid om met de gevolgen van krimp?
- Welke demografische ontwikkeling wordt er verwacht in de regio Eemsdelta?

Maatschappelijke meerwaarde

- Waar bestaat maatschappelijke meerwaarde uit en wanneer is hier sprake van?
- Op welke wijze kan de Rijksoverheid haar keuze voor de huisvesting in een krimpgebied verantwoorden?

De beantwoording van deze deelvragen staat centraal bij het literatuuronderzoek in het tweede hoofdstuk. Op basis van de uitkomsten van het literatuuronderzoek is vast te stellen waarin de theorie ontoereikend is en / of voor discussie zorgt. Waar dit het geval is ontstaan nieuwe deelvragen die beantwoord worden aan de hand van praktijkonderzoek. Er is gekozen voor een kwalitatief onderzoek aangezien de vervolgvragen gaan over kennis, mening en gevoel. Het kwalitatieve onderzoek bestaat uit diepte-interviews met twee groepen respondenten, te weten; een aantal wetenschappers en een aantal praktijkexperts. De interviewresultaten worden verwerkt tot informatie en vormen de input voor de analyse.

1.6 Leeswijzer

De structuur van de hoofdstukindeling is opgebouwd aan de hand van het gehanteerde onderzoeksmodel volgens de TPA methode. TPA staat in deze context voor theorie, praktijk en analyse. De theorie begint met het tweede hoofdstuk, in dit hoofdstuk wordt de gevonden relevante literatuur weergegeven. De conclusie van het literatuuronderzoek is opgenomen in het derde hoofdstuk en vormt de basis voor de interviewvragen. Het derde hoofdstuk beschrijft ook de gehanteerde onderzoeksmethode. Naast de methode is er ruimte in dit hoofdstuk voor een beschrijving van de respondenten en de wijze van verwerken. Het praktijkgedeelte van het onderzoek wordt in het vierde hoofdstuk beschreven. Dit hoofdstuk bevat de inhoudelijke weergave van de interviews en het resultaat van deze interviews. Het vijfde hoofdstuk behelst het analysegedeelte van het onderzoek. Deze analyse wordt afgesloten met aanbevelingen en reflectie.

De hoofdstukken twee tot en met vijf kennen een gelijke opbouw. Beginnend met een inleiding wordt aansluitend de kern behandeld aan de hand van de vier hoofdonderwerpen van het onderzoek. Deze onderwerpen zijn locatietheorie, overheidsingrijpen, krimp en maatschappelijke meerwaarde. De hoofdstukken worden afgesloten met een conclusie.

2. Theoretisch kader

Inleiding

Voor de theoretische uitwerking van het onderwerp is er een literatuurstudie uitgevoerd. De literatuur geeft ons inzicht in de beantwoording van de deelvragen zoals in het eerste hoofdstuk genoemd. De theorie is onderverdeeld in vier hoofdonderwerpen welke in dit hoofdstuk in vier paragrafen behandeld worden. Iedere paragraaf geeft weer welke deelvragen hebben geleid tot de gevonden literatuur. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie. Uit deze conclusie komt naar voren dat er vervolgvragen zijn. Deze vervolgvragen zijn de interviewvragen welke in hoofdstuk 3 geformuleerd worden. De beantwoording van de interviewvragen komt aan de orde in hoofdstuk 4. In de eerste paragraaf wordt de theorie over de locatiekeuze van organisaties, oftewel de economische geografie behandeld.

2.1 Locatietheorie

De economische geografie kent voor de locatiekeuze van bedrijven verschillende theorieën. De meest relevante ontwikkelingen gevonden in de literatuur zijn opgenomen. Met name het werk van Tordoir (2015) en de ruimtelijke economische dynamiek van onder andere Atzema (2012) zijn van wezenlijk belang geweest. Voor een uitgebreidere beschrijving is het dan ook aan te bevelen deze werken te raadplegen. Voor de leesbaarheid en de volgbaarheid is er voor gekozen de deelvraag te presenteren en vervolgens de gevonden literatuur weer te geven.

Wat maakt een locatie interessant voor organisaties en de Rijksoverheid in het bijzonder om zich te vestigen volgens bestaande locatie theorieën?

Voor het onderzoek is het belangrijk om te bestuderen welke factoren bepalend zijn voor organisaties bij de locatiekeuze. In de literatuur zijn een aantal theorieën over de locatiekeuze van organisaties gevonden, te beginnen met de klassieke en neo klassieke theorieën. Een locatietheorie bestaat uit een geheel van samenhangende uitspraken die een verklaring geven voor de locatiekeuze van een bedrijf en voorziening. Adam Smith kan gezien worden als de grondlegger van de klassieke theorie met zijn boek *The Wealth of Nations*. De beschikbaarheid van productiefactoren zoals arbeid, kapitaal en hulpbronnen bepalen de mogelijkheden van bedrijven, oftewel tegen zo laag mogelijke kosten een zo hoog mogelijke productie realiseren. Omdat er ruimtelijke verschillen zijn in de kosten speelt de geografie een rol in de locatiekeuze. Daar waar het totaal van productie- en transportkosten het laagst is, is er sprake van de meest profijtelijke locatie. De klassieke locatie theorieën gaan uit van volledig geïnformeerde en rationeel handelende mensen. Daarnaast gaat men ervanuit dat niet het bijzondere of afwijkende interessant is, maar juist het overeenkomstige (Atzema et al., 2012). De beschikbaarheid van de productiefactor arbeid zal waarschijnlijk de meeste invloed hebben op de productiekosten van de Rijksoverheid.

De neoklassieke theorie heeft meer aandacht voor marktwerking en onderkent andere marktvormen dan volledige mededinging, hierdoor moet men niet alleen letten op kostenverschillen, maar ook op het gedrag van concurrenten. De neoklassieke theorie gaat uit van interne schaalvoordelen en meer verschillende productiefuncties, bedrijven kunnen op verschillende wijze produceren. Men kijkt naar de kosten en baten per locatie (Atzema et al., 2012). Voor het vestigen van een Rijkskantoor is er geen sprake van concurrentie. Bij een Rijkskantoor zal de omvang waarschijnlijk een geringere invloed hebben op de schaalvoordelen dan bij een productielocatie.

De centrale plaatsentheorie van Christaller gaat uit van marktdrempels voor consumenten- en publieksdiensten (Christaller, 1933). De Noordoostpolder in Nederland is ingericht op basis van de centrale plaatsentheorie van Christaller. In theorie ontstaat er een gelijkmatige en hiërarchische verspreiding van diensten. Per stadswijk bijvoorbeeld een supermarkt, per stad een ziekenhuis en alleen de grote steden een universiteit. Deze structuur kennen we in vrijwel de hele wereld en deze theorie voorspelt hoge vastgoed- en grondprijzen in de grootste centra aangezien die over de meeste voorzieningen beschikken. De beleidsbepalers van de steden komen door marktdrempels voor een dilemma op het moment dat de groei geremd wordt door het ontbreken van voorzieningen. Theoretisch gezien zal de stad eerst verder moeten groeien om voldoende omvang te hebben voor de voorziening, maar door het ontbreken van de voorziening neemt de bevolkingsgroei niet toe. Dit dilemma dwingt partijen voorinvesteringen te doen en risico te nemen en maakt ook het belang van bovenlokale en bovenregionale planning zichtbaar om overaanbod te voorkomen in een regio. Publiek en privaat vastgoed zijn een belangrijke bron voor schaal effecten en ondeelbaarheden, en daarmee een bron voor marktdrempels en marktfalen.

Dit geeft bestaansrecht aan de ruimtelijke ordening en de projectontwikkelaar, mits deze de economisch juiste dingen doen (Henderson & Mitra, 1996). De theorie van Christaller kent ook grote beperkingen, sommige voorzieningen beslaan een groter gebied. Ook stedelijke concentratie van voorzieningen wordt veroorzaakt door agglomeratievoordelen. Daarnaast gaat Christaller uit van gelijke inkomens, terwijl hier in de praktijk ook grote verschillen in zijn. Voor de Rijksoverheid zijn de marktdrempels of marktfalen niet bepalend aangezien zij geen afzetmarkt heeft die van invloed is op de vestigingsplaats.

Waarom vestigen bedrijven zich minder in krimpregio's en vaker in agglomeraties?

Voor het beantwoorden van deze vraag wordt er gekeken naar het begrip algemene agglomeratietheorie. Het bestuderen van andere organisaties omtrent dit vraagstuk maakt inzichtelijk waarin een Rijkskantoor afwijkt of juist niet. De extra impuls die ontstaat door toenemende schaafeffecten en ondeelbaarheden vormt ruimtelijke samenballing van economie en bevolking bovenop de marktwerking (Glaeser et al., 1992). Dit is het terrein van de algemene agglomeratietheorie. Voorzieningen als universiteiten stuwen de welvaart en de waarde van de meest diverse voorzieningenstructuur neemt toe door de aanwezige diversiteit. Gevolg hiervan is een migratie gedreven verschuiving van land naar stad, en van stad naar grote stad. Dit mechanisme zorgt voor regionale verschillen en wordt sterker naarmate de economie en werkgelegenheid voor een groter deel uit commerciële en publieke diensten bestaan. De cost disease theorie van de Amerikaanse econoom Baumol (1984) verklaart de geleidelijke verschuiving van activiteiten met een hoge groei van de arbeidsproductiviteit naar activiteiten met een lage arbeidsproductiviteitsgroei. De voorspelbaarheid van zijn model maakt ook de ruimtelijke consequenties voorspelbaar, want contact intensieve dienstverlening is per definitie sterk afstandsgevoelig en drijft dus ruimtelijke samenballing. In het geval van een Rijkskantoor is er waarschijnlijk geen sprake van contact intensieve dienstverlening. Het zal dan ook niet of gering bijdragen aan de ruimtelijke samenballing, ofwel het vormen van een agglomeratie. Wel is een agglomeratie interessant voor een Rijkskantoor aangezien er een groter aanbod van personeel te verwachten is.

De migratie van land naar stad, en van stad naar grotere stad wordt ook onderbouwd door de cumulatieve causatie theorie van Myrdal. Deze theorie komt tot stand door de focus op regionale ongelijkheid. Zijn interesse ontstond doordat hij signaleerde dat er ongelijkheid bestond tussen ontwikkelde en onderontwikkelde landen. Hierdoor geloofde hij niet meer in het traditionele evenwichtdenken (de Vree, 1993). Regionaal economische groei kan in een regio ontstaan door cumulatieve processen, bedrijven trekken andere bedrijven aan in welvarende regio's door middel van de aanwezige schaalvoordelen (Atzema et al., 2012). Hierdoor ontstaat er een gunstig productiemilieu welke weer interessant is voor bedrijven om zich in deze regio te vestigen. De regio wordt door de groeiende plaatselijke bevolking interessant voor de verzorgende bedrijvigheid. Nadeel is dat er arbeidskrachten uit andere regio's verdwijnen en er verschillen tussen regio's kunnen ontstaan. Voorbeelden waar de cumulatieve causatietheorie zichtbaar wordt is de Randstad. Dit is een zeer aantrekkelijke regio voor het vestigen van een bedrijf door het hoge voorzieningenniveau van de regio en de agglomeratievoordelen die daar bij horen. In de praktijk wordt er toch gekozen voor decentralisatie en spreiding van ondernemingen wat betekent dat er ook kritiek gegeven kan worden op de theorie van Myrdal. Door toenemende congestieproblemen, plattere organisatiestructuren, betere bereikbaarheid en toename van telecommunicatie mogelijkheden is te verklaren dat partijen zich niet allemaal op dezelfde locatie willen vestigen (Panjer, 2006). Voor de Rijksoverheid is het relevant dat de technologische veranderingen er voor zorgen dat de afstandsgevoeligheid of bestaande marktdrempels teniet kunnen gaan. Een universiteit bijvoorbeeld kan in virtuele uitvoering versnipperd worden over het land. Het potentiële geografische draagvlak neemt toe naarmate de ruimtelijke interactiekosten afnemen, dit geldt ook voor een Rijkskantoor.

De groeipooltheorie van Perroux gaat er vanuit dat economische groei in een regio kan worden gestimuleerd door één sleutelbedrijf. Dit zijn relatief grote bedrijven in sterk groeiende bedrijfstakken. Het kan overigens ook om een universiteit gaan, die veel en intensieve relaties met andere bedrijven onderhoudt. Door de onderlinge relaties kan de regionale economie gestimuleerd worden (de Vree, 1993). Gezien de omvang van een Rijkskantoor en het feit dat er geen sprake is van een sterk groeiende bedrijfstak lijkt het niet aannemelijk dat een Rijkskantoor kan fungeren als sleutelbedrijf.

Concurrentie kan leiden tot efficiëntie binnen een gebied, monotonieiten brengen echter ook negatieve effecten met zich mee. Diversiteit is juist de kracht van een stedelijke context. Door diversiteit is de weerbaarheid tegen neergang in waarde groter dan bij specialistische gebieden (Jacobs, 1961). Een hoge dichtheid van bewoners, voorzieningen en diversiteit maken een stad en haar emotionele infrastructuur waardevoller. Dit kan leiden tot geluk en gezondheid van zijn inwoners, dit in tegenstelling tot gebieden waar hier een gebrek aan is zoals voorsteden of sub-urbane locaties. De grote autoafhankelijkheid richting centrum en het gebrek aan interactie die mensen meer geluk laten ervaren zorgen in deze gebieden voor een minder gevoel van geluk (Montgomery, 2013). Op grond van de theorie van Montgomery kan geconstateerd worden dat er meer is dan alleen de waarde in financiële zin. Een Rijkskantoor kan waarschijnlijk bijdragen aan de diversiteit van werkgelegenheid in de regio Eemdelta met genoemde voordelen tot gevolg.

Economie en bedrijvigheid bepalen het verdienvermogen en daarmee de welvaart en kunnen gezien worden als startmotor voor ruimtelijke ontwikkelingen en wisselwerkingen. De economie en bedrijvigheid zijn zowel oorzaak als gevolg van de ruimtelijke dynamiek en in haar functioneren afhankelijk van de demografische structuur en dynamiek. De demografische kenmerken van een regio zijn niet alleen bepalend voor de vraagzijde van de consumenten- en woningmarkt, maar ook bepalend voor de aanbodzijde van de arbeidsmarkt. Met name de aanbodzijde van de arbeidsmarkt is voor de Rijksoverheid belangrijk blijkt uit de locatietheorie zoals beschreven in de vorige paragraaf. Zowel de ruimtelijke demografie als ook de economie zijn beiden weer bepalend als volgend voor de ruimtelijke structuur van voorzieningen. Onder deze voorzieningen zijn ook de lokale kwaliteiten zoals culturele en natuurlijke kwaliteiten inbegrepen. De samenhang tussen economie, demografie en voorzieningen is groot als we naar ruimtelijke dynamiek en wisselwerkingen kijken. Belangrijke voorwaarden voor deze dynamiek en wisselwerkingen zijn uiteraard bereikbaarheid en infrastructuur (Tordoir, 2015). De bereikbaarheid en infrastructuur van de Eemdelta zijn niet onderzocht in de literatuurstudie. De verbinding met de stad Groningen wordt tijdens het kwalitatieve deel van dit onderzoek als goed ervaren.

Welke waarde hecht de theorie aan de geografische ligging van vastgoed?

Goed vastgoed is maatschappelijk gezien een effectief investeringsmiddel voor het beter functioneren van economie en samenleving. Dit is voor de Rijksoverheid ook belangrijk. De wisselwerkingen tussen gebruikers en omgevingskenmerken zijn belangrijk voor de welvaartswaarde van vastgoed. Het geografisch gebonden karakter van vastgoed is in de theorie een fundamentele eigenschap. Essentieel voor de waarde van de geografische ligging van het vastgoed zijn de ruimtelijke interactiekosten, schaaffecten en externe effecten (Tordoir, 2012). In de volgende alinea's worden deze drie onderwerpen afzonderlijk toegelicht.

In een simpel ruimtelijk economisch marktmodel wordt de geografisch optimale locatie door de actoren gevonden op de locatie waar zij het meest efficiënt relaties kunnen onderhouden en de relatieve interactiekosten het laagst zijn. Deze relaties zijn met de omgeving, via markttransacties of anderszins. In deze relaties is de waarde voor de actor gedifferentieerd, maar ook de interactiekosten van de verschillende relaties kennen verschillen. Voor de Rijksoverheid zijn de ruimtelijke interactiekosten van belang voor het efficiënt kunnen onderhouden van relaties. Met name de ruimtelijke afstand tot de potentiële arbeidsmarkt is van essentieel belang. In tegenstelling tot de theorie blijkt uit empirisch onderzoek dat burgers en bedrijven zich in de praktijk niet altijd rationeel gedragen. Bij de locatiekeuze is men zich niet altijd bewust van de ruimtelijke interactiekosten en laten zich ook maar zeer ten dele leiden door minimalisering van deze kosten (Atzema et al., 2012).

Ruimtelijke interactiemodellen zijn gebaseerd op markttheorie en kunnen geen rekening houden met schaaffecten en ondeelbaarheden, modeloplossingen voor dit probleem zijn complex. Schaaffecten en ondeelbaarheden staan al langer centraal in de geografische en planologische wetenschap. Paul Krugman kwam met een modeloplossing en ontving een nobelprijs en vestigde een nieuwe stroming, de New Economic Geography (Krugman, 1992). Schaaffecten en ondeelbaarheden kunnen complexe geografische patronen van vastgoed en grondprijzen verklaren, de gemiddelde kosten van een product of dienst nemen af bij toenemende afzet. Als er sprake is van een minimumafzet spreken we van ondeelbaarheid, of als het product te omvangrijk is voor individuele kopers. Concurrentie wordt onmogelijk als schaaffecten blijven toenemen en ondeelbaarheden leiden tot een aanbodmonopolie. Voor de Rijksoverheid is er nauwelijks een effect te verwachten door het optreden van schaaffecten en ondeelbaarheden. Van een minimum afzet is geen of nauwelijks sprake en ook de concurrentiepositie wijzigt waarschijnlijk niet.

Externe effecten kunnen geformuleerd worden als ongeprijsde dan wel onbeprijbare effecten van interacties tussen actoren en hun omgeving. Duidelijk voorbeeld is de geluidsoverlast van een fabriek voor de omgeving. Deze overlast is niet van invloed op de marktwaarde van de producten, maar wel op de maatschappelijke waarde voor de omgeving. Het Pareto- optimum ligt inclusief de externe effecten lager dan exclusief de externe effecten. De marktwaarde leidt niet tot een maatschappelijk optimum. Dit geeft de grondslag voor de overheid om in te grijpen middels bestemmingsplanning. Externe effecten kunnen ook waarde genereren en positief zijn. De fabriek die restwarmte levert aan zijn omgeving is daarvan een voorbeeld (Tordoir, 2015). Het is wel te verwachten dat een Rijkskantoor zowel positieve externe effecten als negatieve externe effecten oplevert. Hierbij valt te denken aan een toename van winkelend publiek door de aanwezige ambtenaren als positief extern effect en een toename van het aantal verkeersbewegingen als negatief extern effect.

2.2 Overheidsingrijpen

Naast de locatietheorie speelt de overheid in sommige gevallen een belangrijke rol in de keuze voor de vestigingsplaats van bedrijven. In het verleden heeft de overheid een actieve rol vervuld bij het subsidiëren van bedrijven. De eerste deelvraag waarvoor een antwoord wordt gezocht is;

Op basis van welke overwegingen en op welke wijze vindt er overheidsingrijpen plaats bij de vestigingskeuze van organisaties?

Om de sturende rol van de overheid en de werking van de regionale economie te kunnen beschrijven is er voor gekozen eerst een aantal wezenlijke gebeurtenissen in de geschiedenis van Nederland te beschrijven. Voor het onderzoek is het belangrijk te achterhalen op welke wijze de overheid in het verleden heeft ingegrepen in de regionale economie. Dit geeft wellicht inzichten in mogelijk toekomstig ingrijpen. Eind 19^e eeuw vond er een migratie plaats van Brabanders naar Rotterdam, men hoopte in de haven en haar industrie banen en welvaart te vinden. De verschillen in de regio's namen toe door de industriële revolutie. In de jaren twintig werd echter Eindhoven een grote werkstad mede door Philips, omdat Brabant niet meer kon voldoen aan de werknemersbehoefte werden werkloze Drenten geworven. Veel arbeiders konden door de mechanisatie en de schaalvergroting niet langer terecht in de agrarische sector (Molema, 2015). Werkloosheid werd met name in de jaren '30 een probleem en maakte de overheidsbemoeienis noodzakelijk. Bekend en berucht was de werkverschaffing, welke leidde tot de aanleg van openbare werken, maar ook tot ontevredenheid van het werkvolk (Molema, 2015) (Van der Velden, 1995).

Zwakkere regio's kunnen zich aan sterkere optrekken als er sprake is van vrij verkeer van arbeid, producten en kapitaal. Dit evenwichtsdenken vanuit de neoklassieke locatie theorie kent ook kritiek, waarom blijven de noordelijke provincies in Nederland achter? John Keynes (1883-1946) was een belangrijke criticus van deze neoklassieke benadering, hij vond dat hier een rol voor de overheid weggelegd was. Volgens Keynes konden er mensen in dienst genomen worden door de overheid voor de ontwikkeling van infrastructuur en parken. Deze mensen konden dankzij de inkomsten uit werk weer geld uitgeven, het multiplier-effect. Dit is de inspiratie geweest voor de spreidingsgedachte na de Tweede Wereldoorlog ten tijde van de wederopbouw. In de ontwikkelingsgebieden kwamen ideeën en wensen samen, de bestuurders wilden de eigen provincies mee laten delen in de economische ontwikkeling. De insteek was dat de overheid niet op de stoel van de ondernemer plaats nam, maar wel in staat moest zijn belangrijke voorwaarden te scheppen, zoals goede infrastructuur en ruime financieringsmogelijkheden. In 1951 werden 42 'industrialisatiekernen' aangewezen, met name in het zuiden, oosten en noorden van Nederland. Deze kernen konden gebruik maken van de BIK regeling (Bevordering Industrievestiging Kerngemeenten). De BIK regeling bestond uit een subsidie van 25% van de bouwkosten als bedrijven zich vestigden in een van de industrialisatiekernen (Atzema et al., 2012). De subsidie en infrastructurele werken richtten zich voornamelijk op kernen zoals Emmen, Drachten en ook Veendam. Het Ministerie van Economische Zaken hoopte dat er op deze wijze een groeipool zou ontstaan. De groeipool trad op rond enkele sleutelbedrijven, die aantrekkelijk waren voor andere bedrijven om zich ook te vestigen. Een rapport uit 1956 spreekt al van een overvolle Randstad en overige delen van Nederland waar sprake van werkloosheid is. In maart '57 leidde dit tot een treffen van provinciale besturen uit het Noorden van het land. Uiteindelijk verscheen als gevolg van dit treffen in 1958 Het Noorden in Nederland. Hierin werd gesteld dat de industrialisatie in de Noordelijke provincies bevorderd moest worden. Dit zou ook de Randstad helpen om van haar congestie af te komen. Een en ander werd verankerd in een nota van het Ministerie van Economische Zaken, Industriespreidingsbeleid 1959-1963 (Molema, 2015).

Op Europees niveau werd in 1957 het verdrag van Rome getekend, hierbij verklaarden de deelnemende lidstaten, waaronder Nederland, dat zij het verschil tussen de regio's wilden reduceren. Zuid Limburg vormde lange tijd een zeer welvend gebied door de aanwezigheid van steenkool. Door de vondst van Gas in Slochteren (1960) werd uiteindelijk in 1965 het besluit genomen alle mijnen in Nederland te sluiten. Dit pakte voor Zuid-Limburg slecht uit, er ontstond werkloosheid en de regio fungeerde als probleemgebied. Een soortgelijke ontwikkeling is in Twente en Midden-Brabant geweest door de teloorgang van de textielindustrie (Van der Velden, 1995).

De oliecrisis in 1973 zorgde voor stijgende werkloosheid en economische stagnatie. In 1975 werd het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling opgericht. Dit fonds zorgt voor investeringen welke de economische groei en werkgelegenheid stimuleren en de verschillen tussen de verschillende regio's verkleinen. De mooie plannen ten spijt werd de achterstand ten opzichte van andere regio's niet ingehaald. Dat kwam mede door het veranderende economische klimaat, de groei was er landelijk uit in de begin jaren zeventig. Voor het regionaal-economische beleid van de overheid waren vanaf het begin twee motieven leidend, namelijk equity en efficiency. Equity oftewel er werd door beleid gestreefd naar geografische gelijkheid. Dit werd vooral na de oorlog tot midden jaren zeventig nagestreefd. Vanaf het einde van de jaren zeventig verschoof de regering naar efficiency als belangrijkste doelstelling bij haar regionaal-economische beleid. Ingegeven door een gewijzigd meer rechts politiek klimaat nam men meer afstand van planmatige overheidsinterventie (Molema, 2015). Het 1^e kabinet Lubbers ('82 - '86) kenmerkte zich door een driesporenbeleid. De versterking van de marktsector, spreiding van werk en sanering van de overheidsfinanciën. De eerste twee sporen kwamen al snel in de schaduw van de derde te liggen. De sanering van de overheidsfinanciën betrof het terugdringen van het financieringsstekort (den Butter, 1989).

In 1983 ging de Rotterdamse scheepsbouwer RSV failliet, ondanks de overheidssubsidie van 1 miljard euro. In de tweede helft van de '80 er jaren kwam mede hierdoor Nederlands overheidsingrijpen in een ander daglicht te staan. Thatcher (Groot -Brittannië) en Reagan (Verenigde Staten) omarmden de klassieke theorie en lieten het herstel van de economie aan de vrije markt over. De overheid ging zich richten op 'kansrijke sectoren' binnen de Noord-Nederlandse economie. Vanaf 1986 ontvingen economische activiteiten waar veel potentieel aan toe werd gekend subsidies. Verdere decentralisering samen met het nieuwe denken over regionale ontwikkeling zorgde voor een reorganisatie van beleid. In Nederland kwam de Vierde Nota Ruimtelijke ordening in 1988, hierin wordt het spreidingsbeleid vervangen door het principe 'regio's op eigen kracht'. In 1992 werd het SNN (Samenwerkingsverband Noord-Nederland) opgericht en belast met de verdeling van de financiële middelen voor kansrijke projecten uit de marktsector (Molema, 2015). In de kabinetten-Kok (1994-2002) werd er gekozen voor het versterken van bestaande clusters in sterke regio's. Deze clusters waren van cruciaal belang voor het internationaal concurrerend houden van de Nederlandse economie. Voorbeelden uit deze tijd zijn het logistieke cluster rond Schiphol, de haven van Rotterdam en de hightech regio Eindhoven (Molema, 2021).

Voor het onderzoek is het belangrijk te weten dat de overheid in de jaren '30 reeds begon met overheidsingrijpen. In deze periode werd gekozen voor werkverschaffing ter bestrijding van de werkloosheid. In de naoorlogse jaren werd de regionale gelijkheid belangrijker en is er gekozen voor subsidiering van kernen middels de BIK regeling. Vanaf begin jaren '70 is er mede door de oliecrisis minder politieke draagkracht voor de overheidsinterventies. Het herstel van de economie wordt meer aan de markt overgelaten. De sterkste clusters in het land worden aan het eind van de 20^e eeuw gestimuleerd om Nederland internationaal concurrerend te houden.

In hoeverre en op welke wijze heeft de overheid in het verleden geprobeerd de economische groei in de regio Eemdelta te stimuleren?

Naast de landelijke overheidsbemoediging die in de vorige paragraaf staat beschreven is het van belang de lokale en met name historische situatie ook te kennen. Dit leert ons meer over het gebied en verklaart het overheidsingrijpen. Het gebied rond Delfzijl kende van oudsher een economie gedreven door landbouw. Eind 19^e eeuw zorgt goedkoop graan uit het buitenland er voor dat boeren failliet gaan en arbeiders werkloos raken. Veel mensen trekken weg naar het westen van Nederland aangezien daar de economie een geweldige groei doormaakt. In de crisis van de jaren dertig en tijdens de tweede wereldoorlog blijkt het Noorden toch een aantrekkelijke omgeving en komen mensen terug. Na de oorlog is er voor deze mensen geen werk, de landbouw heeft door mechanisatie in deze jaren minder arbeiders nodig. Er ontstaat weer een trek vanuit het Noorden richting de Randstad (Andere tijden, 2005).

De Randstad dreigt aan het eind van de jaren vijftig overbevolkt te raken en het Noorden was nog relatief leeg. Het Rijk kwam met de oplossing, namelijk spreiding van de industrie. 27 industrialisatie kernen worden aangewezen, waarvan Delfzijl en omstreken er 1 is. De ligging aan de monding van de Eems was voor de overheid een belangrijke reden om voor Delfzijl te kiezen. Het lozen van afvalwater in de binnenwateren werd als niet verantwoord beschouwd, maar door de verbinding met de Waddenzee kon het in de Eems wel geloosd worden. De aanwezige arbeid in het gebied was voornamelijk seizoensgebonden, de reguliere arbeid in de industrie was een welkome verandering. De zoutindustrie vestigt zich in 1957 in Delfzijl, de zoutlaag bij Veendam was een aantal jaren daarvoor ontdekt. Mede door de aan- en afvoer aan het water en de financiële toezegging vanuit het Rijk wordt er gekozen voor Delfzijl. Later volgt de aluminiumfabriek vanwege de aardgaswinning welke grote kostenvoordelen met zich mee bracht naast de beschikbare subsidies vanuit de overheid. Er volgen meer fabrieken die voornamelijk vanwege de overheidssubsidies kozen voor dit gebied. De subsidies waren enorm zo is er een voorbeeld bekend van een Amerikaanse firma die met een investering van 14 miljoen een fabriek liet bouwen waarvan uiteindelijk 13 miljoen mogelijk gemaakt werd door de overheid. De bedrijven zorgen voor duizenden nieuwe inwoners, welke het weer mogelijk maakten dat Delfzijl scholen, huizen en een ziekenhuis kon bouwen. In 1964 wordt het inwonertal van 18.000 bereikt, dit was 10 jaar eerder dan verwacht, de groei was enorm (Andere tijden, 2005).

Tot eind jaren zestig worden er dorpen opgeofferd om toekomstige industrie mogelijk te maken. Tussen 1963 en 1973 worden in de Eemshaven en Delfzijl gezamenlijk 1200 ha. industrieterrein aangelegd. De oliecrisis breekt uit vlak na de opening van de Eemshaven in 1973. De petrochemische industrie stort in, de industrieterreinen blijven leeg. Er komen geen nieuwe bedrijven meer en de bestaande breiden niet uit. Als het herstel weer inzet in de jaren tachtig, is dit goed zichtbaar in de Randstad, maar de bedrijven in Groningen blijven weg. De overheid heeft ondertussen het idee van spreiding opzij gezet en alle aandacht op de Randstad gevestigd. In Delfzijl gaat men flats slopen en huizen verdwijnen. Lege vlaktes bepalen het straatbeeld in de naoorlogse wijken, de middenstand krijgt het moeilijk en de oude havenplaats kampt met leegstand en een slecht imago (Andere tijden, 2005).

Het regionale industrialisatiebeleid heeft wel gewerkt voor een aantal plaatsen en regio's zoals onder andere Delfzijl, Veendam en Heerenveen. Door de vestiging van fabrieken en de infrastructurele investeringen heeft het een belangrijke impuls gekregen. Wat niet voorzien werd door de politiek is de scherpe daling van de bevolking in vergelijking met de jaren vijftig en zestig. De noodzaak tot spreiding nam hierdoor af, hetzelfde geld voor de mogelijkheden van de industriële ontwikkeling (Molema, 2015). Naast regionaal industrialisatiebeleid is het ook mogelijk een regio middels marketing te promoten. In 2007 is er onderzoek gedaan naar het effect van de campagne "Er gaat niets boven Groningen". Uit de resultaten blijkt dat de campagne heeft bijgedragen aan de bekendheid van Groningen. Op het thema 'banen' wordt er echter slecht gescoord (Pellenbarg, 2007).

Waarom is er in het verleden gestopt met de verdere decentralisatie van de huisvesting van de Rijksoverheid?

De voorgaande paragrafen beschreven de rol van de overheid bij de vestigingskeuze van organisaties. Naast deze rol van de overheid, heeft de overheid zelf ook een organisatie. Een landelijke organisatie. Voor onderhavig onderzoek is daarom bovenstaande deelvraag opgesteld. Eind jaren '60 begon de Nederlandse overheid zich te beraden over de verspreiding van de rijksdiensten over het land. In 1972 werd de spreiding van Rijksdiensten aangekondigd middels een Integraal Structuurplan (Molema, 2015). Dit was nodig om in de toekomst de noordelijke provincies en Limburg de werkloosheid te verminderen. Het idee was om uiteindelijk twintig- tot vijftientig duizend arbeidsplaatsen te verplaatsen. Bij de uitvoering van deze plannen bleek dat er veel protest mee gemoeid ging. In 1974 werd bekend dat de PTT naar Groningen zou verhuizen met 4300 medewerkers, de directie vreesde dat het veel talent kwijt ging raken omdat men geen zin had in een 'deportatie' naar het Noorden. In 1975 kwam de Tweede Kamer terug op zijn eerder genomen besluit omdat de weerstand bij zowel directie als personeel groot was binnen de PTT. Uiteindelijk zijn er tot 1990 in totaal ongeveer 1.400 medewerkers overgekomen naar Groningen vanuit Den Haag. In maart 1985 werd het spreidingsbeleid door premier Lubbers geschrapt. PvdA kamerlid Wierenga had het plan om van Groningen het Tweede Regeringscentrum te maken, ook dit plan ging niet door (Atzema et al., 2012).

2.3 Krimp

Er is veel onderzoek gedaan naar krimp en de gevolgen van krimp voor de regio's. Uit de verschillende bronnen zijn de highlights verzameld en in deze paragraaf opgenomen. Deze theorie zal helpen een antwoord te geven op de deelvragen met betrekking tot dit onderwerp.

Welke krimpgebieden kennen we in Nederland en wat is de oorzaak van de krimp?

Het onderzoek gaat over de krimpregio Eemsdelta. Van belang voor het onderzoek is duidelijk te maken wat verstaan wordt onder krimp, hoe het ontstaat en wat de gevolgen zijn. Als eerste wordt beschreven wat de oorzaak is. In Nederland worden sommige regio's geconfronteerd met een daling van de bevolking, terwijl de totale bevolking in het land toeneemt met ongeveer 0,5% per jaar (2014-2016). We zien een verdere verstedelijking binnen Europa. Gevolg hiervan is dat steeds meer jongere vaak hoogopgeleide mensen de perifere regio's verlaten aangezien de baankansen hier geringer zijn. Dit effect zien we niet alleen in Nederland, maar ook in andere ontwikkelde landen in Noordwest-Europa. Tien lidstaten in de EU-28 kenden een afname in bevolking, in sommige gevallen als gevolg van een negatief immigratiesaldo. In andere vaak Oost-Europese landen, werd de daling veroorzaakt door hogere sterfte- dan geboortecijfers (Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, 2019).

In Nederland hebben de regio's aan de noordelijke, zuidelijke en oostelijke randen van Nederland te maken met bevolkingskrimp (Molema, 2021). De zittende bevolking wordt ouder en de aanwas van jeugd neemt af. Er dreigt een tekort aan werknemers en ondernemers, bewoners en mantelzorgers. Ook het verenigingsleven dat doorgaans draait op vrijwilligers komt in de knel. Door leegstand kan de kwaliteit van de leefomgeving achteruitgaan (Molema, 2021). De regio Eemsdelta is aangewezen door de overheid als krimpgebied (Rijk et al., 2009). Er is sprake van een krimpgebied als meerdere naburige gemeenten nu of in de nabije toekomst structureel te maken gaan krijgen met één of meer vormen van demografische achteruitgang (PBL, 2010).

De demografische afname in Nederland kent drie oorzaken volgens het PBL (PBL, 2010). Sociaal-culturele ontwikkelingen wordt genoemd, hierbij valt te denken aan individualisatie en emancipatie. Deze hebben een invloed op de natuurlijke verandering, door geboorte en sterfte, op de bevolking. Daarnaast spelen er regionaal-economische ontwikkelingen zoals bedrijfsactiviteiten en inzetbaarheid. Ook is er sprake van aan planning gerelateerde beslissingen zoals de locatiekeuze van nieuwe huisvesting. Deze twee laatste oorzaken hebben vooral invloed op de migratie- en verplaatsingsbewegingen (Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, 2019).

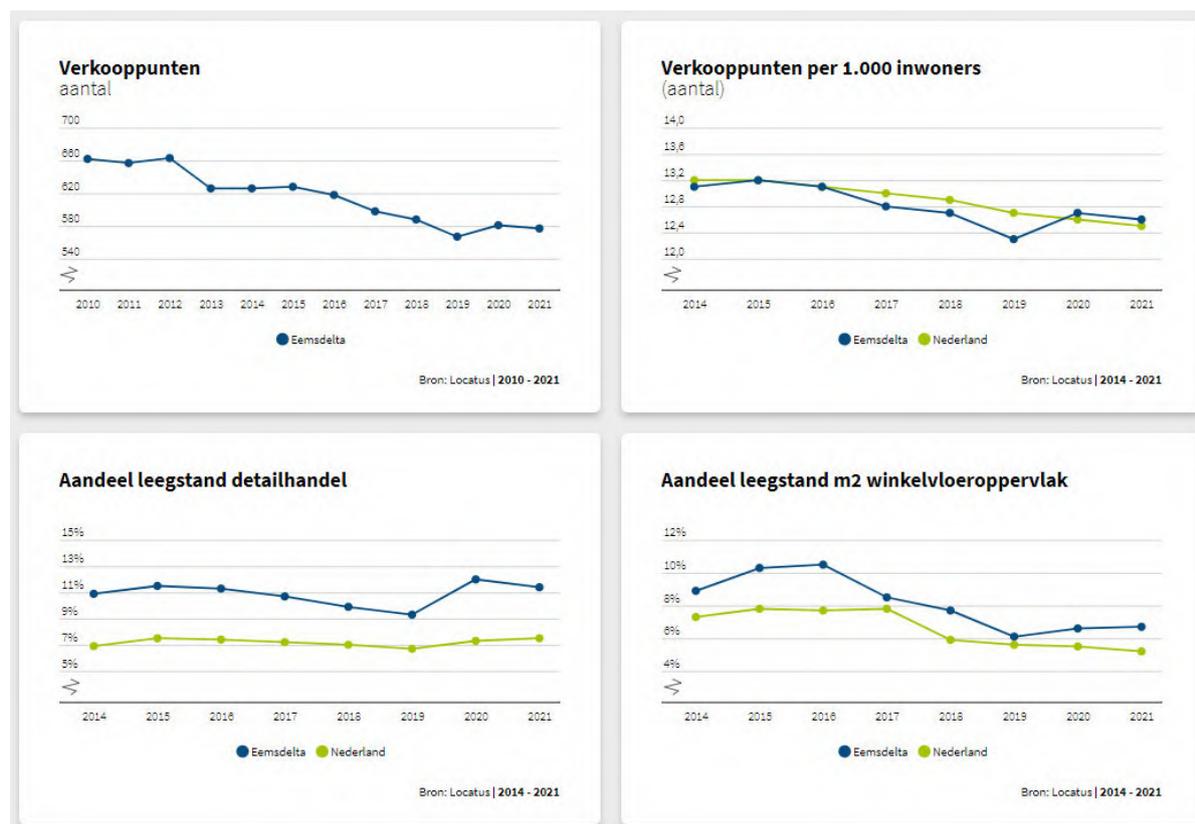
Welke gevolgen heeft krimp voor een regio?

In eerste instantie zal men geneigd zijn te denken aan de voorzieningen die in een regio verdwijnen doordat er onvoldoende behoefte is. Het versralen of verdwijnen van voorzieningen wordt niet alleen veroorzaakt door de afnemende vraag als gevolg van bevolkingskrimp. Vooral veranderingen in het consumentengedrag maken het dat voorzieningen afnemen (PBL, 2006). Het verhoogde welzijn, de toegenomen mobiliteit en de gewijzigde levensstijlen zijn van groter belang voor de levensvatbaarheid van lokale diensten dan de demografische ontwikkeling. Daling van de bevolking heeft slechts een beperkt effect, afhankelijk van het type faciliteit. De vraag naar basisscholen kan bijvoorbeeld wel sterk worden beïnvloed door een afname in de hoeveelheid kinderen en omgekeerd kan een toenemend aantal senioren zorgen voor grote vraag naar zorgvoorzieningen. De aanbodzijde heeft zich geconcentreerd als gevolg van de schaalvoordelen die hiermee te behalen zijn, deze trend lijkt nauwelijks te worden beïnvloed door de bevolkingsdaling in de regio (PBL, 2006) (Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, 2021).

Naast de gevolgen voor de voorzieningen zijn er ook voor de woningmarkt gevolgen denkbaar. Voor de woningmarkt wordt de demografische krimp pas echt goed zichtbaar op het moment dat het aantal huishoudens afneemt. Bij een afname van het aantal huishoudens neemt ook de kwantitatieve vraag namelijk af en zorgen voor een overaanbod met als gevolg leegstand in de minst aantrekkelijke delen van de woningvoorraad (BZK, 2010). Dit zal vooral in de huursector tot leegstand leiden, op de koopwoningmarkt zal het voornamelijk gevolgen hebben voor de doorlooptijd en transactieprijs. Naast voornoemde gevolgen kan er ook een ruimtelijke concentratie van lage inkomensgroepen ontstaan. Degenen die het zich financieel niet kunnen veroorloven te verhuizen uit de minst aantrekkelijke delen van de woningvoorraad en woongebieden blijven achter (Van Dam et al., 2006). In de praktijk is hier echter nog niet veel van te merken, de hele provincie Groningen kent net als de rest van Nederland krapte op de woningmarkt. Dit blijkt ook uit het nieuwsbericht van RTV Noord (RTV Noord, 2021).

De gevolgen van krimp voor de regionale economie zijn minder direct dan die van de woningmarkt. Er kan namelijk sprake zijn van zowel oorzaak als gevolg van krimp voor de regionale economie als er ontwikkelingen zijn. Er spelen meer ontwikkelingen een rol naast de demografische krimp zoals veranderingen in consumentengedrag en welvaartsontwikkeling die ook bepalend zijn voor de economie (PBL, 2010). De afname van het aantal inwoners en huishoudens kan leiden tot een afname van de vraag naar sommige goederen en diensten. Logischerwijs is dit vooral het geval bij bevolking gerelateerde bedrijvigheid zoals horeca, detailhandel en persoonlijke dienstverlening (De Graaff et al., 2008). Een kleinere afzetmarkt kan tot gevolg hebben dat bedrijven in de horeca en winkels gaan sluiten en leegstand ontstaat (Van Dam et al., 2006). Blijkens figuur 2 is de afgelopen jaren het aantal verkooppunten weliswaar afgenomen, maar momenteel is het aantal verkooppunten per 1.000 inwoners groter dan landelijk. De leegstand is wel groter dan landelijk.

Figuur 2: Retail gegevens Eemsdelta. Bron: Locatus

Volgens Thissen (2010) en Van der Wouw et al. (2009) zijn dorpen in de praktijk vooral woondorpen geworden. Hierbij is de kwaliteit van zowel de woning als de woonomgeving belangrijker dan de aanwezigheid van allerlei voorzieningen. Ook Visser en Van Dam (2006) laten zien dat de aanwezigheid van allerhande voorzieningen nauwelijks bepalend is voor de woningkeuze. Minder voorzieningen hoeft niet tot afbreuk van de aantrekkelijkheid van een woonplaats of tot demografische krimp te leiden (PBL, 2010).

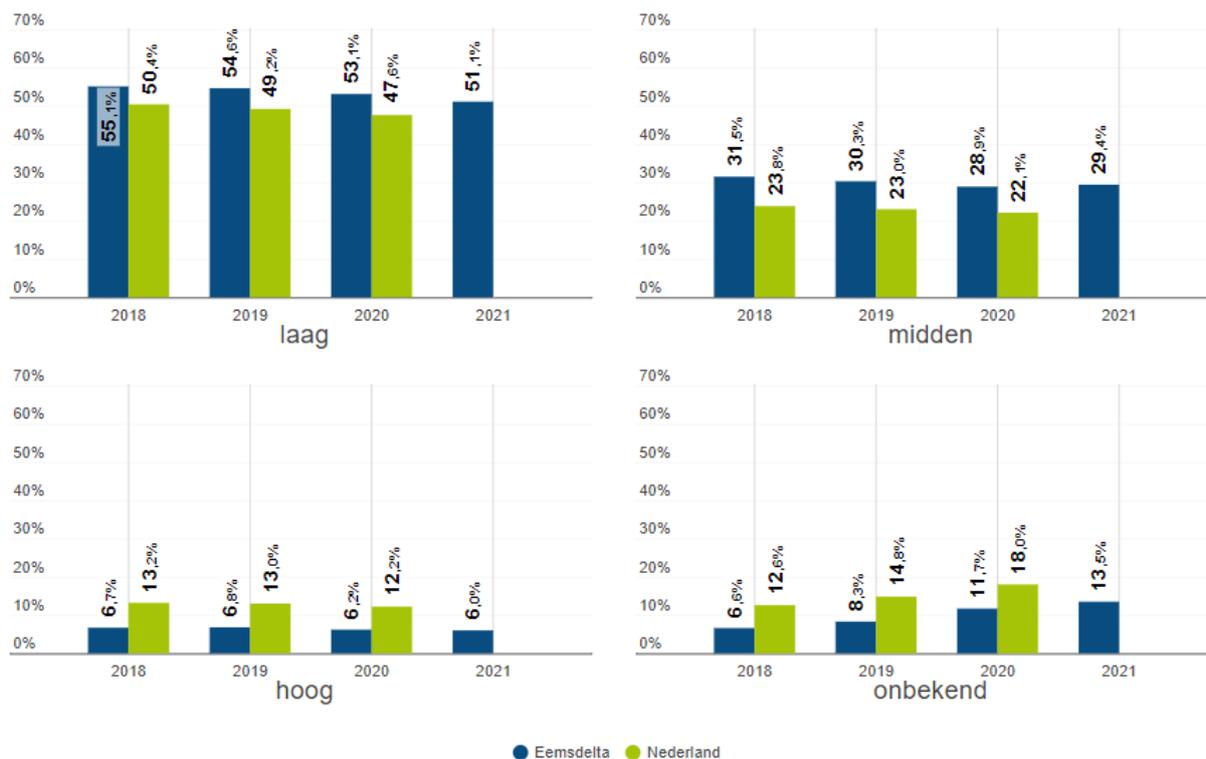
Krimp heeft uiteraard ook gevolgen voor de arbeidsmarkt. Onder andere door de complexe relatie tussen demografie en economie zijn de gevolgen van demografische krimp voor de arbeidsmarkt erg onzeker en niet eenduidig (OECD, 2013). Krimp in de potentiële beroepsbevolking staat niet altijd gelijk aan krimp van het arbeidsaanbod, de arbeidsparticipatie kan namelijk toenemen. Op de lange termijn is echter de verwachting dat de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie onvoldoende is om de krimp in de beroepsbevolking te compenseren (Ritsema van Eck et al., 2013).

Vanaf 2004 kent de regio Eemsdelta in verhouding een hogere arbeidsparticipatie dan landelijk, maar dit is sinds 2018 omgedraaid. De arbeidsparticipatie is met name tussen 2003 en 2008 toegenomen, zowel landelijk als in de regio Eemsdelta (CBS, 2021).

Verwest en Van Dam (2010) hebben een literatuurstudie gedaan om inzicht te geven in de diversiteit aan gevolgen die door wetenschappers toegekend worden aan de krimp in het arbeidsaanbod. Een eerste mogelijke gevolg is het ontstaan van arbeidstekorten, de vraag zal het aanbod overtreffen (Verwest & Van Dam, 2010). Daarentegen is het ook te verwachten dat de vraagkant afneemt omdat de vraag naar arbeid ook kan afnemen (Commissie Bakker, 2008). Sectorale mismatches op de arbeidsmarkt kunnen ontstaan, bij het ontstaan van deze mismatches zijn onderwijs- en carrièrekeuzes bepalender dan de demografische ontwikkelingen (OECD, 2013).

Uit figuur 3 blijkt dat het aantal werkzoekenden in Eemsdelta voornamelijk over een laag en midden opleidingsniveau beschikken. Het aantal werkzoekenden met een hoog opleidingsniveau is relatief gezien de helft van het landelijk percentage werkzoekenden met een hoog opleidingsniveau.

Figuur 3: Geregistreerde werkzoekenden zonder dienstverband naar opleidingsniveau - Eemsdelta. Bron: UWV Werkbedrijf – bewerking ABF Research B.V. 2018-2021

Loonstijgingen zijn mogelijk te verwachten als er sprake is van krimp in het arbeidsaanbod, echter dit wordt door andere onderzoekers weerlegt aangezien het loonniveau in Nederland sterk gereguleerd is. Arbeidsintensieve sectoren kunnen hierop weer een uitzondering zijn, te denken valt bijvoorbeeld aan de zorg, vanwege een groot maatschappelijk belang (Verwest & Van Dam, 2010).

In de literatuur is er onenigheid over de afname van de werkloosheid en een toename van het aantal onvervulde vacatures als gevolg van krimp. Werkloosheid wordt volgens de critici vooral bepaald door arbeidsmarktsituaties en sociale zekerheid, de rol van de omvang van de bevolking is daarbij onduidelijk (Verwest & Van Dam, 2010).

In de krimpregio's liggen de werkloosheidscijfers tot 2012 boven het landelijk gemiddelde. De mismatch tussen vraag en aanbod van arbeid in de krimpregio's werd mede veroorzaakt door het hogere aandeel laagopgeleiden in krimpregio's (PBL, 2010). De actuele cijfers laten zien dat de werkloosheidscijfers dicht bij elkaar te liggen vanaf 2011 en vertonen een gelijke trend. Het verschil dat er in 2003 nog was van ongeveer 1 % is in 2020 verwaarloosbaar (CBS, 2021).

In nauw samenhang met de voorgaande onderwerpen heeft de krimp ook gevolgen voor de bedrijvigheid in een regio. Onderzoekers verschillen nogal van mening over de invloed van krimp op bedrijfsvestigingen en –verplaatsingen. Derks et al. (2006) geven aan dat bedrijven vertrekken uit de krimpregio, andere onderzoekers zoals Van Oort et al. (2007) constateren dat bedrijven vaak niet van locatie willen veranderen om het personeel te kunnen behouden. Het percentage bedrijfssluitingen in de regio Eemsdelta was in de periode 2001-2007 niet hoger dan het landelijk gemiddelde (PBL, 2010).

De werkgelegenheid in de krimpregio's is tussen 1996 – 2008 in alle sectoren behalve de industrie gestegen. Eén van de uitzonderingen hierop is het aantal banen bij de overheid, in het onderwijs en in de bouw welke in Eemsdelta zijn gedaald. Het aantal vestigingen van de bouw en bouw gerelateerde bedrijven kende in de periode 2018 – 2021 de grootste stijging van alle branches. De versterkingsopgave lijkt de meest logische verklaring voor deze stijging ten opzichte van de daling in de voorgaande periode (CBS, 2021). Tussen 2015 en 2020 is het aantal banen in de COROP regio Delfzijl afgenomen van 18.750 tot 17.820 (LISA, 2021). Het aantal bedrijfsvestigingen is tussen 2018 en 2020 wel toegenomen van 3.010 tot bijna 3.135 (CBS, 2021).

Uit onderstaand figuur 4 blijkt dat tussen 2015 en 2020 de bevolking is afgenomen (-/-1.703), daarvan behoorde slechts een klein deel, te weten 391 personen, tot de beroepsbevolking (tussen 14-64jr.). Terwijl in diezelfde periode de werkgelegenheid is afgenomen met 930, is het bijzonder te zien dat de werkloosheid is afgenomen, zelfs gehalveerd bij een gelijkblijvende arbeidsproductiviteit.

	2015	2020	Saldo	%
Bevolking	47.560	45.857	-1.703	-3,58 %
Werkgelegenheid	18.750	17.820	-930	-4,96 %
Beroepsbevolking	37.810	37.419	-391	-1,03 %
Arbeidsparticipatie	71%	70,50%	-0,5%	
Werkloosheid	7%	3,50%	-3,5%	

Figuur 4: Bevolkingsontwikkeling en arbeidsmarkt Eemsdelta 2015 – 2020. Bron; Statline, Lisa, Cijfersineemsdelta, eigen bewerking.

Op welke wijze gaat de overheid om met de gevolgen van krimp?

In 2009 heeft de overheid het eerste interbestuurlijke actieplan bevolkingsdaling opgesteld. De nadruk lag hierbij op de bewustwording van de gevolgen van bevolkingsdaling. Niet het keren van de krimp, maar het anticiperen op mogelijke toekomstige ontwikkelingen en de bijbehorende kansen en uitdagingen (BZK, 2009). Het actieplan is in 2016 opnieuw uitgegeven en bevat onder andere een overzicht van de betrokken partijen, werkwijze, belangrijkste acties en thema's (BZK, 2016). Het thema bevolkingsdaling heeft de afgelopen jaren minder aandacht gekregen van het ministerie van Binnenlandse Zaken, blijktens de website van de overheid waar het laatste nieuwsbericht dateert van maart 2019 (Rijksoverheid, 2019). Er is nog steeds wel aandacht voor de verdeling van de economische groei in Nederland en de impact hiervan op de ruimtelijke ordening. Vanaf de negentiger jaren wordt er voor het ruimtelijk beleid gezocht naar manieren om Nederland aan te kunnen passen aan de meer dynamische en mondiaal opererende "postindustriële" economie (PBL, 2021).

Hetzelfde rapport schetst twee mogelijke beleidsopaties, te weten voortgaande concentratie in de Randstad of meer spreiding van de verstedelijking (PBL, 2021). Het kiezen voor concentratie of spreiding is een politieke keuze. Een verdere concentratie in de Randstad betekent het verder uitbouwen van agglomeratiekracht, welvaartsgroei en renderen van ruimtelijke investeringen. Regionale verschillen blijven toenemen en de Randstad zal qua omvang toenemen. Daarentegen kan een keuze voor spreiding zorgen voor een vertraging van de toename van regionale verschillen. In zowel economisch als demografisch opzicht zou spreiding er voor kunnen zorgen dat meer banen leiden tot meer bevolking in de regio. De Randstad kan profiteren door afname van de druk op de fysieke ruimte. In het rapport wordt ook aangegeven dat de randen van Nederland leefbaarder gehouden kunnen worden door spreiding, met name draagvlak voor voorzieningen. Op langere termijn kan spreiding van economische activiteiten naar het Oosten des lands voordelig uitpakken bij een verdere stijging van de zeespiegel (PBL, 2021).

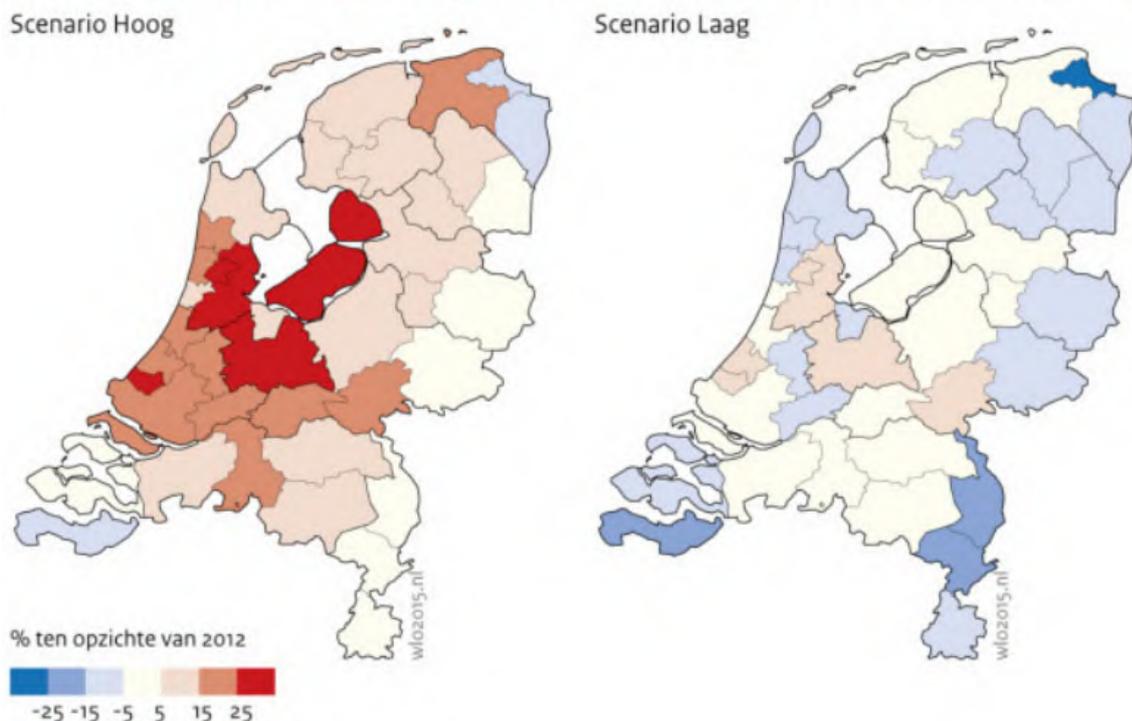
Welke demografische ontwikkeling wordt er verwacht in de regio Eemsdelta?

In 2021 telt de gemeente Eemsdelta ruim 45.000 inwoners terwijl dat er eind jaren '80 nog ca. 56.000 waren. De afname van het inwonersaantal is in de gemeente Eemsdelta het grootst van alle Groninger gemeenten. De bevolkingsafname sinds 2010 is 7%. In alle leeftijdscategorieën tot 65 jaar is de daling vergelijkbaar in sterkte. Alleen de groep 65 jaar en ouder kent een groei. Deze leeftijdscategorie is de afgelopen 20 jaar met 3% gegroeid en is sinds 2015 omvangrijker dan de jongeren onder de 20 jaar. De gemiddelde leeftijd is de afgelopen jaren toegenomen en bedraagt ondertussen bijna 46 jaar. Ten opzichte van het landelijk gemiddelde is de regio gemiddeld bijna 4 jaar ouder, dit verschil is de afgelopen jaren toegenomen (De staat van Groningen, 2021) (CBS, 2021) (Eemsdelta in cijfers, 2021).

De zogenaamde demografische druk geeft aan hoeveel "niet actieven" er zijn ten opzichte van de potentiële beroepsbevolking van 20 t/m 64 jaar. Deze druk ligt in de regio Eemsdelta hoger dan in de rest van Nederland. Het verschil is tussen 2000 en 2020 verdubbeld (CBS, 2021). De migratie en ook het migratiesaldo nemen sinds 2016 af. Het saldo was in 2016 fors ten opzichte van het jaar daarvoor, maar neemt in de jaren daarna af. Dit duidt op een minder groot verschil tussen het aantal personen dat zich vestigt in Eemsdelta en het aantal dat vertrekt uit de regio. De dynamiek in het aantal vertrekkende en vestigende personen is fors hoger dan in de rest van Nederland (CBS, 2021).

Tot zover de migratie, voor de toekomstverwachting is er door het PBL (Planbureau voor de Leefomgeving) en het CPB (Centraal Planbureau) in 2015 een studie uitgevoerd "Nederland in 2030 – 2050: twee referentiescenario's – Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving, kortweg ook wel WLO. De WLO hanteert twee scenario's, het scenario hoog gaat uit van een hoge bevolkingsgroei in combinatie met een hoge economische groei van circa 2% per jaar. Het scenario laag gaat uit van een beperkt demografische ontwikkeling en een gematigde economische groei van circa 1 % per jaar (PBL & CPB, 2015). De studie laat grote regionale verschillen zien tussen beide scenario's.

Verandering van bevolkingsomvang per COROP-gebied volgens WLO-scenario's, 2012 – 2050

Figuur 5: Verandering van bevolkingsomvang per COROP-gebied. Bron: wlo2015.nl

Zoals te zien in figuur 5 is in beide scenario's sprake van een grote afname in de regio Eemsdelta. Bij het lage scenario is duidelijk zichtbaar dat de regio Eemsdelta landelijk gezien de grootste daling kent. Bij het hoge scenario is dat ook het geval, maar dan is het niet de enige regio met de grootste daling. Het verwachte aandeel 75+'ers neemt tussen 2020 en 2050 naar verwachting toe van 11% naar 23%, landelijk ligt deze verwachting op 15%. Dit betekent dat er een verdubbeling van het aandeel 75+'ers wordt verwacht in de regio Eemsdelta (ABF Research, 2021).

2.4 Maatschappelijke meerwaarde

De term maatschappelijke meerwaarde is in het vorige hoofdstuk al aangehaald. In deze paragraaf zal verder verduidelijkt worden wat er met deze term bedoeld wordt en wanneer hier sprake van is. Dit is relevant voor het beantwoorden van de hoofdvraag van dit onderzoek. De gevonden theorie zal gebruikt worden om een antwoord te geven op de geformuleerde deelvragen;

Waar bestaat maatschappelijke meerwaarde uit en wanneer is hier sprake van?

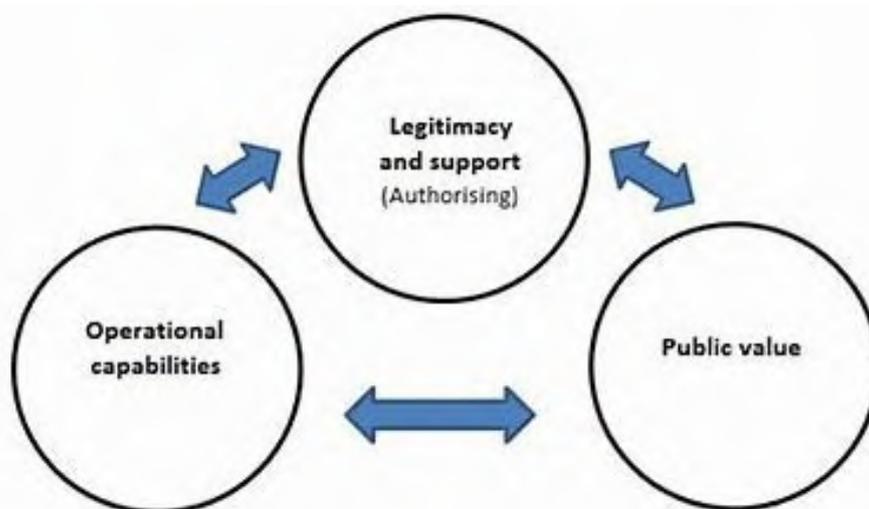
Het begrip "waarde" betekent dat het onderwerpen zijn waar veel publieke belangstelling voor is omdat het mensen raakt. Er zijn waarden die meer publieke belangstelling kennen of die door een grotere groep gewaardeerd worden. Sommige waarden zijn ons meer waard dan andere waarden en kunnen veranderen door gebeurtenissen. Zo rechtvaardigen de meeste mensen extra investeringen in veiligheid na 9/11 (Vermeulen & Vroomen, 2019). Het begrip waarde kent een tweeledig karakter, de financiële waarde en een waarde gekoppeld aan individuele normen, deze is veel complexer. Normen zijn geconcretiseerde waarden waarbij het gaat om de acceptatie van normen en waarden over de referentiekaders, wat wordt wel of niet geaccepteerd op sociaal, maatschappelijk of economisch gebied. De individuele variabelen blijken vanuit institutionele context toch een bepaald kader te kennen waarbinnen gangbare opvattingen gedeeld worden. De meerderheid daarvan lijkt een gedeelde "publieke" waarde te zijn. Het schaalniveau verschuift hierdoor van individueel naar publiek. Actoren beïnvloeden de institutionele context en de institutionele context beïnvloed het denken over waarden (Van der Post, 2005).

De publieke waarde is definieerbaar als het gecombineerde resultaat van publieke diensten (output), het bereikt maatschappelijke effect (outcome) en resultaat op institutioneel niveau (legitimering en vertrouwen) (De Waal, 2014).

Publieke waarde gaat over zaken die in het publieke domein tot stand komen. Het begrip publiek heeft de volgende kenmerken;

- Er vindt politieke besluitvorming plaats.
- De financiering komt uit vormen van belastingheffing.
- Naast geld is er vaak overheidsbemoeienis in de vorm van dwang, door middel van wetten.
- Het is onderwerp van publiek debat.

Moore heeft een model ontwikkeld dat behulpzaam kan zijn bij het bepalen van waarde (Moore, 1995).

Figuur 6: Creating Public Value. Bron: Moore, 1995

Het model kan helpen om inzicht te krijgen in de waarde van publiek handelen en de waarde van interventies binnen het publieke domein. Het model is een waardevol instrument voor het inzichtelijk maken van publieke waarde, echter kan het onvoldoende duidelijk maken of publieke waarden daadwerkelijk gecreëerd zijn. Moore begreep dat hij de publieke waarden en de kosten van deze waarden zichtbaar moest maken. Hiervoor ontwikkelde hij de Public Value Scorecard.

De Public Value Scorecard kwam voort uit de samenvoeging van Moore's eigen model en de Balanced Scorecard (Kaplan & Norton, 1996). Er zijn vijf essentiële verschillen tussen het bedrijfsleven en het publieke domein:

1. De winst komt bij de particulier of in de samenleving;
2. De financiering is privaat of belastinggeld;
3. De beoordeling vindt plaats door private mensen of door collectieve arrangementen zoals bijvoorbeeld een gemeenteraad;
4. Er is ruimte voor concurrentie of verplichte winkelnering (bijvoorbeeld paspoortuitgifte);
5. Bedrijfskundig wordt er altijd geprobeerd de efficiency en effectiviteit te optimaliseren, in de publieke sector optimaliseer je rechtmatigheid en rechtvaardigheid.

De Public Value Scorecard is een kosten-baten rekening, waarbij de inspanningen aan de kostenkant staan en de opbrengsten aan de batenkant. Het model helpt om de balans tussen de kosten en de waarden te vinden, het geeft echter geen methode om het ontstaan van de publieke waarde vast te stellen. Een Maatschappelijke Kosten en Baten Analyse (MKBA) of Social Return On Investment zijn methoden om zowel de kosten als baten inzichtelijk te maken, maar er zijn altijd waarden die niet te meten zijn zoals welzijn. Het nadeel van een MKBA is dat men gaat proberen alles in geld uit te drukken ook als het zaken zijn die niet in geld uitgedrukt kunnen worden.

Op welke wijze kan de Rijksoverheid haar keuze voor de huisvesting in een krimpgebied verantwoorden?

Er bestaan grofweg drie soorten organisaties; private, overheids- en maatschappelijke (non-profit). Een belangrijk verschil tussen deze organisaties is de bron van inkomsten. Bij private organisaties wordt er geld verdiend aan de verkoop of het leveren van diensten aan klanten. Overheidsinstanties worden voornamelijk bekostigd middels belastinggeld en maatschappelijke organisaties moeten het hebben van charitatieve bijdragen in de vorm van tijd, geld en materialen van derden (Moore, 2000, 2003).

De legitimering van het bestaansrecht ligt anders bij de overheids- en maatschappelijke organisaties. De private organisaties kennen bestaansrecht door het vervullen van de behoeften van klanten. De legitimering bij overheids- en maatschappelijke organisaties in het publieke domein liggen anders, deze organisaties dienen een breder publiek naast hun directe afnemers en cliënten. Zij streven een sociaal doel na en hun voornaamste bron van inkomsten is afkomstig van mensen die niet direct zelf profiteren van de externe voordelen die de organisatie schept (Moore, 2003).

2.5 Conclusie

De geraadpleegde literatuur heeft inzicht gegeven in de theorie. Aan de hand van voorgaande paragrafen kan er in het volgende hoofdstuk gewerkt worden aan het verder opzetten van dit onderzoek. De inhoudelijke conclusie van de literatuur is de voornaamste input voor de interviewvragen. Omwille van de leesbaarheid is er voor gekozen de inhoudelijke conclusie van de literatuur te presenteren in paragraaf 3.2.

3. Onderzoeksmethode

Inleiding

De literatuurstudie is in het vorige hoofdstuk afgerond. De gevonden informatie roept gelijk ook weer vragen op. Hoofdstuk 3 gaat over de manier waarop de antwoorden op deze vragen gezocht gaan worden en wat er vervolgens mee gedaan wordt. Eerst volgt er een uitleg over de opzet van het verdere onderzoek om vervolgens uit te leggen wie er wordt geïnterviewd en welke vragen er gesteld gaan worden. Om te zorgen dat de respondent weet in welk verband de vraag gesteld wordt is er voor gekozen iedere vraag te voorzien van een introductie. De interviews worden getranscribeerd en verwerkt in een analyseprogramma ten behoeve van de verwerking van de resultaten.

3.1 Kwalitatief onderzoek

De onderzoeksvraag is niet te beantwoorden door alleen het literatuuronderzoek. Om meer inzicht te krijgen in onder andere agglomeratie, krimp en de gevolgen van overheidsingrijpen wordt een kwalitatieve analyse uitgevoerd. Aangezien de vervolgvragen veelal gaan over kennis, mening en gevoel is het afnemen van interviews een logische keuze. Door te werken met een vragenlijst is het mogelijk gestructureerd te interviewen. De interviews worden face-to-face afgenomen, omwille van de efficiency worden alle gesprekken online gevoerd. Dit geeft wel de ruimte om naast de vragenlijst door te vragen en op deze wijze diepte interviews te organiseren. Hierdoor ontstaat een semigestructureerd interview met het voordeel dat er doorgevraagd kan worden (Baarda et al., 2021).

De gekozen respondenten zijn opgedeeld in twee groepen. De eerste groep is geselecteerd vanwege de wetenschappelijke achtergrond die zij hebben en de theoretische kennis over het gekozen onderwerp. De tweede groep bestaat uit experts die zijn geselecteerd vanwege de specifieke kennis die zij hebben over het onderwerp of de regio.

De gekozen wetenschappers zijn verbonden aan vier verschillende universiteiten namelijk de Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit Amsterdam, de Rijksuniversiteit Groningen en de Technische Universiteit Delft. In het geval er twee wetenschappers van één universiteit geselecteerd zijn, dan zijn zij wel verbonden aan verschillende faculteiten. Alle wetenschappers hebben als overeenkomst dat zij een achtergrond in de economische geografie kennen, maar allen de materie vanuit verschillende invalshoeken bestuderen. Daarnaast kennen ze ook tegenstellingen als het gaat om de verwachtingen ten aanzien van krimpgebieden. Een deel van de wetenschappers met name van de Rijksuniversiteit Groningen kent een grote betrokkenheid bij de regio Eemdelta, daar staat tegenover dat een ander deel van de wetenschappers juist geen focus op deze regio heeft. De diversiteit van de te interviewen wetenschappers maakt dat de groep als representatief beschouwd kan worden.

Hieronder volgt een uiteenzetting van de gekozen wetenschappers;

- Pieter Tordoir, professor van de Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen. Expertise; Economische geografie, stedelijke en regionale economie.
- Henri de Groot, hoogleraar Regionaal Economische Dynamiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam faculteit Ruimtelijke Economie.
- Arjen Edzes, universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Groningen, faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.
- Marijn Molema, bijzonder hoogleraar Regionale Vitaliteit & Dynamiek aan de Rijksuniversiteit Groningen faculteit der Letteren.
- Maarten Koreman, onderzoeker bij de faculteit Bouwkunde van de TU Delft.

Experts zijn een bijzondere groep informanten die zeer deskundig zijn op een bepaald gebied. (Baarda et al., 2021). De experts zijn gekozen vanwege kennis en betrokkenheid bij het gebied en/of de materie. Bij de experts is ook gekozen voor respondenten die een meer landelijke focus hebben naast mensen die een sterke focus op het gebied hebben. De gekozen experts zijn;

- Marcel van Heck, senior beleidsadviseur Atelier Rijksbouwmeester en secretaris van het College van Rijksadviseurs. Het Atelier adviseert gevraagd en ongevraagd over de architectuur en de stedelijke omgeving van het Rijksvastgoed en heeft als adviseur van het Rijk een onafhankelijke positie.

- Suzan Wierenga, directeur-bestuurder KUUB, voormalig directielid KAW architecten en adviseurs. Werkt aan verschillende versterkingsopgaven in de regio Eemsdelta.
- Gerard Beukema, waarnemend burgermeester gemeente Eemsdelta, voormalig gedeputeerde van de provincie Groningen, secretaris-directeur van de Regio Randstad en van het Interprovinciaal Overleg.
- Peter Sliep, portefeuillemanager Rijksvastgoedbedrijf. Betrokken bij locatiekeuze voor de huisvesting van het Rijksvastgoedbedrijf in onder andere de provincie Groningen.
- Tessa Flantua, hoofd afdeling verkoop en gebiedsprojecten van het Rijksvastgoedbedrijf, landelijk betrokken bij het realiseren van maatschappelijke meerwaarde door gebiedsprojecten.

De vragenlijsten zijn vooraf verstrekt met een korte inhoudelijke introductie over het onderzoek. Dit maakt het mogelijk om in een kort tijdsbestek een goed voorbereid interview af te nemen. In de bijlage is de uitnodiging voor het interview opgenomen.

3.2 Interviewvragen

Deze paragraaf is een samenvattende conclusie van het literatuuronderzoek. De conclusies leiden tot vervolgvragen welke in de tekst hieronder opgenomen zijn. Deze vervolgvragen vormen de interviewvragen.

Locatietheorie

De keuze voor een vestigingsplaats wordt volgens de klassieke theorie door organisaties gemaakt op basis van de laagste kosten. Voor de vestiging van een Rijkskantoor zal dit voornamelijk gaan om de beschikbaarheid van personeel (arbeid). Volgens de neoklassieke moet er ook rekening gehouden worden met de baten. Dit is voor de Rijksoverheid waarschijnlijk niet van belang, de opbrengsten in de vorm van omzet worden of zijn niet groter in een bepaalde regio. De centrale plaatsentheorie van Christaller voegt hier marktdrempels en marktfalen aan toe. Voor de Rijksoverheid zijn de marktdrempels of marktfalen niet bepalend aangezien het geen afzetmarkt heeft die van invloed is op de vestigingsplaats. Uitgaande van bestaande theorieën kan geconcludeerd worden dat de aanwezigheid van personeel de grootste invloed zal hebben voor de Rijksoverheid bij het kiezen van een locatie. Het is interessant te achterhalen of de wetenschappers en experts het hier mee eens zijn. Of hebben zij een andere visie op of mening over dit onderwerp. Om dit te achterhalen is de volgende interviewvraag geformuleerd;

In hoeverre vindt u dat voor de Rijksoverheid de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij haar zoektocht naar een nieuwe vestigingslocatie?

Verdergaande agglomeratie zorgt voor ruimtelijke samenballing van economie en bevolking bovenop de marktwerking. Bedrijven vestigen zich minder in krimpregio's doordat ze vaker kiezen voor een agglomeratie met de voordelen van een grotere afzetmarkt en aanwezigheid van meer personeel. Met name contact intensieve dienstverlening is sterk afstandsgevoelig. Vanuit de cumulatieve causatietheorie is de gedachtegang dat regio's aantrekkelijk worden voor bedrijven om zich te vestigen, wat weer interessant is voor de verzorgende bedrijvigheid door de groeiende lokale bevolking. Een hoge dichtheid van bewoners, voorzieningen en diversiteit maken een stad en haar emotionele infrastructuur waardevoller. Dit kan leiden tot geluk en gezondheid van zijn inwoners, dit in tegenstelling tot gebieden waar hier een gebrek aan is. In de praktijk wordt er toch gekozen voor decentralisatie en spreiding van ondernemingen wat betekent dat er ook kritiek gegeven kan worden op de cumulatieve causatietheorie van Myrdal. Door toenemende congestieproblemen, plattere organisatiestructuren, betere bereikbaarheid en toename van telecommunicatie mogelijkheden is te verklaren dat partijen zich niet allemaal op dezelfde locatie willen vestigen. Geconcludeerd kan worden dat er verschillende redenen zijn om een verdergaande agglomeratie aannemelijk te maken, maar er zijn ook voldoende aanknopingspunten om dit te verwerpen. Dit wordt als volgt voorgelegd aan de wetenschappers en experts;

Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en toch zijn er ook voldoende aanknopingspunten om dit te verwerpen. Als voorbeeld lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Voor de waarde van de geografische ligging van het vastgoed kan geconcludeerd worden dat de ruimtelijke interactiekosten, schaafeffecten en externe effecten van essentieel belang zijn. Echter, uit empirisch onderzoek is gebleken dat bedrijven zich niet altijd rationeel gedragen, men is zich niet altijd bewust van de ruimtelijke interactiekosten. Voor de Rijksoverheid zijn de schaafeffecten en ondeelbaarheden niet aan de orde, de afzet kent geen drempels of schaafeffecten. De externe effecten die optreden door het vestigen van een Rijkskantoor kunnen positief en ook negatief zijn. Om te achterhalen welke externe effecten te verwachten zijn wordt in de interviews de volgende vraag voorgelegd;

Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Overheidsingrijpen

In het verleden heeft de overheid ingegrepen op basis van het evenwichtdenken van Keynes, zwakkere regio's kunnen zich optrekken aan de sterkere. De spreidingsgedachte na de Tweede Wereldoorlog ten tijde van de wederopbouw was gebaseerd op deze denkwijze. De eerste regelingen zijn van de jaren '50 en bestonden uit subsidie voor de bouwkosten, daarnaast investeerde de overheid in infrastructurele werken. Het ministerie van Economische Zaken hoopte dat er op deze wijze een groeipool zou ontstaan. Mede door de oliecrisis is er een einde gekomen aan deze wijze van subsidiëren, vanaf 1992 worden nog wel kansrijke projecten gestimuleerd.

De rol van de overheid bij het beïnvloeden van de vestigingslocatie door middel van subsidies is afgenomen in de loop der jaren. Wat vinden de wetenschappers en experts van het regionaal ingrijpen door de overheid. Om hier achter te komen is de volgende vraag geformuleerd;

In het verleden stimuleerde de overheid zwakkere regio's om te groeien. Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

In het verleden heeft de overheid geprobeerd de economische groei in de regio Eemsdelta te stimuleren. Deels om de groei in de regio te stimuleren, deels om de Randstad te ontlasten. De aanwezige arbeiders, de ongekend hoge subsidies en investeringen in de infrastructuur zorgden ervoor dat in de jaren 1955-1973 veel industrie zich is gaan vestigen in de Eemsdelta. De overheid heeft met name door de hoge subsidies gezorgd voor een enorme economische groei. Deze economische groei stopte abrupt door de oliecrisis. In het verleden is het gelukt om de groei te stimuleren middels subsidies. Of het in de toekomst mogelijk is groei te stimuleren door Rijkshuisvesting te realiseren in de regio Eemsdelta wordt voorgelegd aan de ondervraagden. Dit gebeurt door de volgende vraag te stellen;

Door middel van subsidies is het in het verleden gelukt Delfzijl economisch te laten groeien. In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

De politiek heeft in het verleden de keuze gemaakt te stoppen met een actief huisvestingsbeleid gericht op spreiding. De weerstand tegen het spreidingsbeleid van de ambtenaren was de voornaamste reden voor deze keuze. Wellicht is het mogelijk de Rijksdiensten te spreiden zonder dat er sprake is van weerstand. Dit zou kunnen op vrijwillige basis. Is het volgens de experts dan wel verstandig? Om hier achter te komen is de volgende vraag gesteld;

Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Krimp

Drie oorzaken zijn te noemen voor krimp, te weten: sociaal-culturele, regionaal-economische ontwikkelingen en aan planning gerelateerde beslissingen zoals de locatiekeuze van nieuwe huisvesting.

De gevolgen van krimp kennen een beperkt effect op de levensvatbaarheid van lokale diensten, afhankelijk van het type faciliteit. De aanbodzijde heeft zich geconcentreerd als gevolg van de schaalvoordelen die hiermee te behalen zijn, deze trend lijkt nauwelijks te worden beïnvloed door de bevolkingsdaling in de regio. Er ontstaat geen demografische krimp door het verdwijnen van voorzieningen, andersom verdwijnen er wel voorzieningen door demografische krimp.

Voor de woningmarkt kan krimp overaanbod veroorzaken als het aantal huishoudens af gaat nemen, dit kan leiden tot concentratie van huishoudens die het zich niet kunnen veroorloven te verhuizen. De landelijke krapte op de woningmarkt maakt dat er momenteel geen sprake van overaanbod is.

De gevolgen van krimp voor de arbeidsmarkt zijn niet eenduidig, de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie lijkt te stagneren. Arbeidstekorten kunnen ontstaan als de vraag het aanbod zal overtreffen. Dit is echter weer tegenstrijdig met het beeld van de periode tussen 2015 en 2020 in de regio Eemdelta. Tussen 2015 en 2020 halveerde de werkloosheid terwijl de werkgelegenheid een grotere afname kende dan de afname in de beroepsbevolking. Een toename van de werkloosheid is dan eerder te verwachten dan de opgetreden afname. Deze bijzondere uitkomst wordt voorgelegd tijdens de interviews met de volgende vraag;

In de regio Eemdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

De werkloosheidscijfers in de regio Eemdelta laten zien dat ten opzichte van landelijke cijfers er relatief gezien weinig hoogopgeleiden werkloos zijn. Bij het ontstaan van sectorale mismatches op de arbeidsmarkt zijn onderwijs- en carrière keuzes bepalender dan de demografische ontwikkelingen. Loonstijgingen zijn mogelijk te verwachten als er sprake is van krimp in het arbeidsaanbod. Echter het loonniveau in Nederland is sterk gereguleerd waardoor deze verwachting minder uitgesproken is. De regio Eemdelta kent in verhouding weinig hoogopgeleide werklozen terwijl dit de doelgroep voor de Rijksoverheid is. Aan de experts wordt gevraagd in hoeverre zij denken dat dit een bedreiging vormt voor de locatiekeuze van de Rijksoverheid. Dit wordt gedaan middels de volgende vraag;

In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemdelta?

De overheid koos in het verleden voor bewustwording van de gevolgen van bevolkingsdaling in plaats van het keren van krimp. De afgelopen jaren is er minder aandacht geweest voor de gevolgen van krimp, maar recent is er dan toch weer een nieuw rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving uitgekomen. Dit rapport maakt duidelijk dat er twee opties zijn: voortgaande concentratie in de Randstad of meer spreiding van de verstedelijking over het land. Dit wordt voorgelegd aan de groep van experts door middel van de volgende vraag;

Verwacht u een verdere concentratie van werkgelegenheid in de Randstad of van meer spreiding over het land? En waarom verwacht u dit?

De afgelopen jaren is de bevolking afgenomen in de regio Eemdelta. De gemiddelde leeftijd is toegenomen en ten opzichte van het landelijk gemiddelde is de bevolking in deze regio 4 jaar ouder. De demografische druk ligt hoger dan in de rest van Nederland en het verschil is de afgelopen jaren toegenomen. De afgelopen jaren was er sprake van een afnemende migratie en ook het migratiesaldo nam af. Landelijk zagen we daarentegen een vlakker beeld dan in Eemdelta.

Voor de toekomst schetst het PBL en CPB twee mogelijke scenario's laag en hoog. Duidelijk is dat in beide gevallen de krimp van de bevolking aanzienlijk is met forse afname van de bevolking. De afname in de bevolking is groter dan in de rest van Nederland, waarbij de gemiddelde leeftijd hoger is en het aandeel 75+ers groter is.

Maatschappelijke meerwaarde

Het begrip waarde kent een tweeledig karakter; de financiële waarde en een waarde gekoppeld aan individuele normen, deze is veel complexer. Normen zijn geconcretiseerde waarden waarbij het gaat om de acceptatie van normen en waarden over de referentiekaders, wat wordt wel of niet geaccepteerd op sociaal, maatschappelijk of economisch gebied. De publieke waarde is definieerbaar als het gecombineerde resultaat van publieke diensten (output), het bereikt maatschappelijke effect (outcome) en resultaat op institutioneel niveau (legitimering en vertrouwen). Het te bereiken maatschappelijk effect van het realiseren van een Rijkskantoor wordt voorgelegd aan de groep geïnterviewden. De volgende vraag moet duidelijk maken welke maatschappelijke effecten deze groep verwacht.

Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Er kan sprake zijn van maatschappelijke meerwaarde als er sprake is van een aantal kenmerken, te weten: politieke besluitvorming, financiering door middel van belastingheffing. Daarnaast is er vaak overheidsbemoeienis in de vorm van dwang, door middel van wetten en is het onderwerp van publiek debat.

De legitimering van overheidsorganisaties dienen een breder publiek dan alleen hun directe afnemers. De overheid streeft een sociaal doel na en de voornaamste bron van inkomsten is afkomstig van mensen die niet direct zelf profiteren van de voordelen die de organisatie schept.

Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom vindt u dit wel of niet?

3.3 Verwerking interviewresultaten

Het interview kenmerkt zich door open vragen. Voordeel van open vragen is dat de respondent zelf zijn antwoord kan formuleren. Ook kan een vraag meerdere antwoorden per respondent opleveren. Nadeel is dat deze wijze van onderzoek ongestructureerde gegevens oplevert. Om toch structuur aan te brengen in de uitkomsten is er voor gekozen de interviews volledig uit te schrijven. Vervolgens is het mogelijk de transcripten te gebruiken in een analyse programma zodat er toch structuur ontstaat in deze data. De transcripten zijn in de bijlage opgenomen.

Er is gekozen voor een inductieve aanpak bij het opzetten van de codes. Voor iedere vraag is er eerst gekeken welke antwoorden het meest gegeven zijn, deze antwoorden zijn in een beknopte omschrijving vervolgens gebruikt als code. Deze code wordt ook gehanteerd in het analyse programma Atlas. In de bijlage is de volledige codeboom opgenomen. De documenten zijn ingedeeld in de expertgroep en de groep van wetenschappers. Als codegroep is het onderwerp van de desbetreffende vragen gehanteerd, dit komt overeen met de indeling zoals gehanteerd in het verslag.

Per respondent zijn er per vraag meerdere antwoordmogelijkheden. Bijvoorbeeld de te verwachten externe effecten die zouden kunnen ontstaan bij het vestigen van een Rijkskantoor. Hier zijn dus meerdere antwoorden, zowel positief als negatief, mogelijk per vraag. In sommige gevallen is een zelfde antwoord meerdere keren in het interview gegeven, dit zou kunnen veroorzaken dat de mening van een respondent zwaarder weegt dan die van anderen. Om dit te voorkomen is er dus per respondent slechts één keer gebruik gemaakt van het antwoord. Per vraag zijn er dus wel meerdere antwoordmogelijkheden. Door deze werkwijze is het mogelijk de antwoorden per vraag te inventariseren en te meten om hier vervolgens uitspraken over te kunnen doen.

Naast de beknopte kern van de antwoorden gaven alle respondenten veel informatie ter onderbouwing van het antwoord. Deze argumenten zijn samengevat en worden in het vierde hoofdstuk weergegeven. Naast de onderbouwing van het antwoord was er ook veelal ruimte voor aanvullende opmerkingen. Deze opmerkingen en toelichting gingen niet zozeer over de vraag, maar zijn zeker wel relevant voor het onderwerp van dit onderzoek. Per onderwerp is een algemeen deel toegevoegd.

3.4 Conclusie

Het literatuuronderzoek alleen is niet voldoende voor het beantwoorden van de hoofdvraag. Er is gekozen om middels een kwalitatief onderzoek een vijftal wetenschappers te interviewen en daarnaast vijf experts te raadplegen. Door dit kwalitatieve onderzoek is het waarschijnlijk wel mogelijk de hoofdvraag te beantwoorden. De interviewresultaten worden verwerkt in Atlas, een programma voor het analyseren van interviewresultaten. In het volgende hoofdstuk is de uitwerking van de afgenomen interviews en de conclusie die daaraan verbonden kan worden voor onderhavig onderzoek opgenomen.

4. Praktijkgedeelte / interviewresultaten

Inleiding

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de interviews behandeld. De antwoorden van iedere vraag wordt beknopt samengevat weergegeven. De bijbehorende grafieken zijn opgenomen in de bijlage. Ook dit hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie. De analyse van de antwoorden vormt hoofdstuk 5.

4.1 Locatietheorie

Vraag 1: In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

De eerste vraag van het interview betreft de invloed van personeel op de locatiekeuze van de Rijksoverheid. Uitgaande van bestaande theorieën kan geconcludeerd worden dat de aanwezigheid van personeel de grootste invloed zal hebben voor de Rijksoverheid bij het kiezen van een locatie. Tijdens de interviews is gevraagd in hoeverre de respondenten dit kunnen bevestigen. De volgende alinea's bevatten de gegeven antwoorden op deze vraag.

Voldoende personeel belangrijkste aspect

"Do People follow jobs" of "do jobs follow People", is een langdurend debat volgens één van de wetenschappers. De juiste mensen moeten voorhanden zijn, bereid zijn te verhuizen of bereid zijn te reizen. De mismatch van de arbeidsmarkt kent een geschiedenis in deze regio. De industrialisatie van de landbouw zorgde voor een overschot aan werknemers. De industrie werd naar het gebied gehaald en door een verdere automatisering in de industrie is de behoefte aan laaggeschoold personeel afgenomen. Het belang van de factor arbeid wordt door de toenemende specialisatie steeds groter, dit is een structurele ontwikkeling. Bedrijven zien dat er een fundamentele dynamiek van krimp in deze regio is, dit maakt het ook logisch je niet daar te vestigen.

Voldoende personeel niet belangrijkste aspect

Door digitalisering is de reisafstand minder belangrijk. Nederland kent een relatief goede infrastructuur, dus de noodzaak om dichtbij het werk te wonen is gering en dus is personeel niet de belangrijkste factor. Als het besluit wordt genomen zich te vestigen in deze regio moet het de tijd krijgen en is het zaak de huisvesting en soortgelijke factoren interessant te maken, dan komt het juiste personeel uiteindelijk ook. Personeel is niet de belangrijkste variabele, het zou net zo belangrijk moeten zijn als regionale vitaliteit en gebiedsontwikkeling. De signaalwerking die wordt gegeven in het gebied is belangrijker dan het voorhanden zijn van personeel. Als voorbeeld is aangegeven dat er nog niet zo lang geleden een overheidsdienst in Groningen is gevestigd, dat is een politieke keuze geweest en dat had niets met de arbeidsmarkt te maken, dus is de aanwezigheid van personeel niet het belangrijkste aspect volgens de desbetreffende respondent.

Aantrekkelijk wonen en werken belangrijk

Veel overheidsorganisaties hebben steeds meer behoefte aan goed opgeleid ICT personeel. We merken dat mensen na hun studie een baan zoeken in aantrekkelijke steden. Het is dus belangrijk dat je een aantrekkelijke omgeving hebt voor je doelgroep.

Hoog opgeleid personeel behouden voor de regio

Het is interessant voor de regio om mensen te behouden die een achtergrond hebben bij de Rijksuniversiteit Groningen, bijvoorbeeld mensen die kiezen voor een Rijkstraineeship. Er zijn verhoudingsgewijs niet veel hoger opgeleiden in het gebied omdat er wellicht ook niet veel aanbod is qua werkgelegenheid voor hoger opgeleiden. Het aanbod vergroten zou daar bij kunnen helpen om deze mensen voor de regio te behouden.

Locatietheorie overig

Naarmate er hoger opgeleid personeel nodig is en niet voorhanden is, is het van belang of men bereid is te verhuizen naar die regio. Uit onderzoek is gebleken dat dat niet altijd het geval is. De Eemshaven is een echt industriegebied, bedrijven kunnen profiteren van de stad Groningen, want de verbinding met de stad Groningen is goed. Groningen stad heeft een heel uitgestrekt daily urban system. Delfzijl en Appingedam kunnen profiteren van de Groningse arbeidsmarkt als zij onderdeel uitmaken van het daily urban system. De stad Groningen is een populaire woonplaats ook voor academici. Daarnaast is de treinverbinding van de stad Groningen naar de randstad ook goed.

Vraag 2: Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Een hoge dichtheid van bewoners, voorzieningen en diversiteit maken een stad en haar emotionele infrastructuur waardevoller. Door toenemende congestieproblemen, plattere organisatiestructuren, betere bereikbaarheid en toename van telecommunicatie mogelijkheden is te verklaren dat partijen zich niet allemaal op dezelfde locatie willen vestigen. Bij de tweede vraag is de respondenten gevraagd hoe zij denken over verdergaande agglomeratie.

Agglomeratie buiten de Randstad

Door toenemende congestieproblemen is de afgelopen drie decennia de werkgelegenheidsontwikkeling verplaatst van de Randstad naar de ring er om heen. Verdere digitalisering zorgt er voor dat een deel van de mensen iets verder van het werk wil wonen. Door de toename in het hybride werken is het niet meer noodzakelijk dagelijks in Amsterdam of Den Haag op kantoor aanwezig te zijn. Dit maakt in toenemende mate dat steden buiten de Randstad interessanter worden. Voorbeelden hiervan zijn Zwolle, Leeuwarden en Groningen. Eindhoven is genoemd als een goed voorbeeld van een verdergaande agglomeratie buiten de Randstad. Door de demografische ontwikkelingen waarbij mensen vaker alleen gaan wonen is de stad steeds aantrekkelijker, maar dan wel kleinere steden met kwaliteit, zoals bijvoorbeeld Delft. De noodzaak van de spreekwoordelijke Haagse kilometer lijkt ook een stuk kleiner geworden nu de overheid heeft laten zien dat het ook twee jaar lang digitaal gefunctioneerd heeft.

Verdergaande agglomeratie verklaard

Uit een hele rijke agglomeratieliteratuur weten we dat er allerlei redenen zijn waarom mensen graag dicht bij elkaar willen zitten. De agglomeratiekracht is een autonome kracht die niet snel zal veranderen, omdat ons systeem gericht is op het creëren van schaalvoordelen. Dit maakt dat bepaalde delen van het land een magnetisch effect hebben. De mobiliteit neemt sterk toe door de verstedelijking, maar de technologische ontwikkelingen kunnen er misschien voor zorgen dat minder asfalt en treinspoor nodig is. De verstedelijking is een structurele trend. Door de toenemende specialisatiegraad van werk moeten arbeidsmarkten groter zijn om meer specialisatie toe te laten. De welvaart neemt toe bij een hogere specialisatiegraad en hoe welvarender de economie hoe beter de voorzieningen kunnen zijn.

Toenemende digitalisering impact op agglomeratie

De mate waarin digitalisatie een rol gaat spelen is van belang voor de woon-werkrelatie. Zeker voor een overheidssector waarbij het mogelijk is veel diensten op afstand te doen. Doordat men bijvoorbeeld nog maar een halve werkweek naar kantoor hoeft, is afstand minder belangrijk geworden. Het wordt daardoor ook mogelijk om bijvoorbeeld vanuit Heerenveen in de Randstad te werken. Door de toenemende digitale mogelijkheden wordt de wereld ook kleiner, internationaal contacten leggen wordt eenvoudiger, maar er blijft altijd de behoefte aan fysiek contact. Derhalve kan het ook leiden tot meer mobiliteit.

Vraag 3: Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

De derde vraag, die gesteld is, gaat over de externe effecten die op kunnen treden. De externe effecten die optreden door het vestigen van een Rijkskantoor kunnen positief en ook negatief zijn. De respondenten zijn dan ook gevraagd welke externe effecten zij verwachten als er een Rijkskantoor in een krimpgebied gevestigd wordt.

Negatief mismatch arbeidsmarkt

In de regio is een grote groep laagopgeleide mensen die geen werk vindt, het is de vraag of die geholpen zijn bij het vestigen van een Rijkskantoor. In het verleden heeft de overheid de werkgelegenheid in Heerlen gestimuleerd. Een mijnwerker die data gaat verzamelen veroorzaakt helaas ook een mismatch.

Negatief efficiency vermindering

Het is net iets minder efficiënt, waarschijnlijk zit dit ook in afstemming met andere departementen. Het netwerk van bedrijven van een dergelijke organisatie zal een zwaartegewicht kennen in de Randstad. De langere reistijd van medewerkers brengt ook kosten met zich mee. Aangezien het maatschappelijk geld is kan er gesteld worden dat dit een belastingeffect geeft.

Negatief congestieproblemen

Het wordt negatief als mensen niet wonen in het gebied en de reisbewegingen toenemen. Het gebied kent nu vooral rust en reinheid, dat zou af kunnen nemen. De toenemende werkgelegenheid zorgt voor meer congestieproblemen, met name verkeersbewegingen.

Negatief overig

Het zou negatief uit kunnen pakken voor het imago van de Rijksoverheid. Dit zal het geval zijn als het niet slaagt. Dit niet slagen zou veroorzaakt kunnen worden doordat de organisatie zich niet wortelt. Als dan over 10 of 20 jaar de Rijksoverheid weer vertrekt laat het wellicht weer veel werklozen achter in het gebied. De overheid heeft door de afhandeling van de aardbevingschade een negatief imago in het gebied. Een vestiging van een Rijksdienst kan als geldverspilling gezien worden, als niet duidelijk is wat er gedaan wordt. Dit kan dan een extra negatief effect hebben.

Positief economie en voorzieningen

De mensen die gaan werken in de regio gaan er voor een deel ook wonen en consumeren. Dit geeft een multiplier effect op de regio en het wordt hierdoor mogelijk voorzieningen beschikbaar te houden. De randen van het land kenmerken zich doordat zij gevoeliger zijn voor conjunctuur schommelingen. De economie wordt dus robuuster door het toevoegen van een Rijksdienst aangezien deze niet conjunctuur gevoelig is. Daarnaast maakt het de regio aantrekkelijker voor andere organisaties om zich ook daar te vestigen.

Positief omvang en diversiteit werkgelegenheid

Een groot voordeel van een Rijkskantoor in de regio is dat er directe en indirecte werkgelegenheid wordt toegevoegd. De diversiteit van de werkgelegenheid neemt toe doordat dit type werkgelegenheid momenteel ontbreekt. De veerkracht van de lokale werkgelegenheid neemt hierdoor toe. Er is in het gebied een gebrek aan ambitieuze krachten die naast werk ook in het verenigingsleven actief zijn. Het is wellicht mogelijk meer van dit soort mensen in de regio te houden als er aanbod is van werk dat bij hen past.

Positief imago en aanwezigheid overheid

Afhankelijk van welke dienst gevestigd wordt kan het een aantrekkende werking hebben op andere diensten. Het kan bijdragen aan de beeldvorming en het imago van de regio. Het maakt mogelijk dat je als overheid bereikbaar, toegankelijk en zichtbaar in de regio bent.

Positief overig

Het vestigen van een Rijkskantoor zorgt er vermoedelijk voor dat meer hoogopgeleiden zich gaan vestigen in de regio. Dit zal een positief effect hebben op de sociale cohesie van de omgeving. Het is in de toekomst wellicht mogelijk om op deze wijze de uitgaven voor de sociale welvaart te verminderen in de regio.

Locatietheorie overig

In het gebied moet gestreefd worden naar een samenwerking tussen verschillende opleidingsinstituten en het bedrijfsleven. Deze samenwerking zou kunnen resulteren in een personeelsaanbod met een opleiding waaraan behoefte is bij de werkgevers. Dan kun je bereiken dat jongeren en bedrijven hier gevestigd willen blijven.

4.2 Overheidsingrijpen

Vraag 4: Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

Het overheidsingrijpen staat centraal bij de vierde vraag. In het verleden was er sprake van stimulering door de overheid om zwakkere regio's te laten groeien. De respondenten is gevraagd of zij vinden dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om regionale ongelijkheid te verminderen.

Gelijke kansen en welvaart

De evenredige verdeling van de welvaart is een publiek belang welke overheidsingrijpen rechtvaardigt. Het gaat hierbij om een brede welvaartsontwikkeling. Het is een belangrijke taak van de overheid om er voor te zorgen dat iedereen in iedere regio in Nederland ongeveer dezelfde kansen en mogelijkheden heeft om een stapje vooruit te komen. Door de regionale economische ongelijkheid vloeien er nu verhoudingsgewijs meer middelen naar de krimpregio's voor werkloosheidsuitkeringen. Het zou beter zijn deze financiële compensatie aan te wenden om de achterstelling van de regio te voorkomen.

Bevorderen werkgelegenheid

Door middel van subsidies moet het mogelijk zijn bedrijven te stimuleren zich in het gebied te vestigen. En dit zou met name de stimulans kunnen zijn om er voor te zorgen dat bedrijven zich juist in de krimpregio Eemsdelta en niet in de stad Groningen of elders in de provincie vestigen. Dit geeft meer werkgelegenheid, naast de subsidies is de infrastructuur ook belangrijk zodat bedrijven goed kunnen functioneren.

Overheidsingrijpen verleden tijd

In het verleden is er door middel van subsidies door de overheid met name werkgelegenheid gecreëerd voor laagopgeleid personeel. Deze werkgelegenheid verdwijnt ook nu weer uit de regio doordat deze industrie als eerste geraakt wordt door de hogere energieprijzen. Daar gaat overheidsingrijpen ook geen verandering in brengen.

Overheidsingrijpen overig

De overheid zou moeten investeren in levendigheid en in de samenwerking met bijvoorbeeld Duitsland, dit zou op de regio een goede impact kunnen hebben. Overheidsingrijpen door stimulering is mogelijk, maar het initiatief daartoe moet uit de regio zelf komen anders heeft het geen nut. Met alleen subsidiebeleid red je het niet, je zal echt ruimtelijk moeten ordenen en zorgdragen voor goede infrastructuur in een gebied dat van zichzelf ook al over kwaliteiten beschikt. Door de centralisatie van de overheid is de gentrificatie deels ontstaan. Dit zou deels kunnen worden tegengegaan door het stimuleren van spreiding van bedrijvigheid.

Waar voor gewaakt moet worden is dat het surplus wat gecreëerd wordt in de agglomeraties, de zogenaamde agglomeratiebaten, goed verdeeld wordt over het land. Eberhard van der Laan probeerde dat te doen door voortdurend te wijzen op de verantwoordelijke hoofdstad. Als dat niet goed wordt ingericht, dan ligt populisme op de loer. Als voorbeeld wordt ook aangehaald dat de Brexit is ontstaan door het ongenoegen van de Britten omdat de agglomeratiebaten die in Londen werden gegenereerd niet verdeeld werden over geheel Groot-Brittannië. In Nederland zien we aan de randen van het land, de krimpgebieden het gevoel dat Den Haag er niet voor hen is.

In Almere is men bereid Amsterdam te helpen met de woningnood door veel te gaan bouwen. Almere kijkt vervolgens naar Den Haag om te zorgen voor werkgelegenheid. Zo werkt het dus niet, het is niet mogelijk bedrijven te dwingen naar Almere te verhuizen. Hieruit blijkt weer dat de overheid gestopt is met het stimuleren van de regionale economie, omdat het een bodemloze put is.

Een ander voorbeeld van een herverdelingsvraagstuk zijn de Vogelaarwijken. Men is er in deze wijken in geslaagd om buurten beter te laten functioneren. Alleen 10 jaar later komt men tot de conclusie dat de mensen die de reden waren om te investeren in die wijken niet meer in diezelfde wijken wonen. Die wijken zijn gegentrificeerd en daarmee heeft een onbedoelde vermogensoverdracht naar de rijken plaatsgevonden.

In gebieden als de Eemsdelta zijn we het verplicht de jongeren een gelijke carrièrekans te geven als iemand die in de grachtengordel in Amsterdam opgroeit. Daar mag beleid op komen, dat betekent bijvoorbeeld differentiatie van salarissen voor leerkrachten zodat de kwaliteit van onderwijs op lagere scholen goed in orde is. Hier kun je de beperkte bedrijvigheid die er is combineren met de middelbare scholen en de samenwerking stimuleren.

Voor een regio die onder druk staat is het ingewikkeld om iets nieuws te ontdekken waarmee hij zich kan onderscheiden. Een positief voorbeeld is Eindhoven. Philips stond op omvallen, maar is nu een voorbeeld voor veel regio's. Dit komt voort uit de unieke combinatie van de ICT revolutie in de jaren '90, een geniale burgermeester en een bestaande infrastructuur. Het is echter niet reproduceerbaar, wat veel regio's in Nederland wel denken.

Als Rijksoverheid is het wel mogelijk om de perifere regio's te helpen door te kijken wat er aan de hand is en wat er gedaan kan worden. En dan kan het best zijn dat bijvoorbeeld de bescherming van de natuur of ontwikkeling van een natuurgebied het beste beleid is om de economie te versterken. Dan kan het zijn dat je middels ruimtelijke ordening een prettig woonklimaat organiseert en op bepaalde plekken juist een goed werkklimaat zoals de Eemshaven.

Vraag 5: In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

De respondenten is gevraagd in hoeverre het volgens hen mogelijk is de economische groei te stimuleren door het vestigen van een Rijkskantoor. In het verleden heeft de overheid op deze wijze in diverse regio's geprobeerd de economische groei te stimuleren en daarmee de Randstad te ontlasten.

Groei kan gestimuleerd worden

Door het vestigen van een Rijkskantoor neemt de werkgelegenheid en de diversiteit van de werkgelegenheid toe en het heeft gevolgen voor de consumptie. De economische groei kan hierdoor gestimuleerd worden. De mate van groei is afhankelijk van de mate waarin men ook in de regio woont. Werkt men alleen in de regio en woont men elders dan is de groei beperkt. Het type Rijksdienst dat gevestigd wordt moet wel passen in de regio en de aanwezige kracht van de regio benutten.

Groei kan niet gestimuleerd worden

Het klassieke regiobeleid werkt niet, het moet onderdeel zijn van een breder ruimtelijk ontwikkelingsbeleid, het is niet overal mogelijk. Er zijn bedenkingen bij de mogelijkheden die we hebben om in te grijpen op plekken die leeg lopen en waar bedrijven laten zien dat ze er eigenlijk niet willen zitten. Het is beter om mee te stromen met de stroom en ons vermogen om daar tegen in te roeien en is heel erg beperkt. Als het personeel niet voorhanden is en niet er naar toe verhuisd brengt het niets voor de economische groei.

Regionale kracht benutten

Het zou alleen kunnen als je het doet door de kracht en de aanwezige structuur in de regio te benutten. Als voorbeeld wordt de energietransitie genoemd, die op regionaal en provinciaal niveau al veel aandacht krijgt. Hier zou de landelijke overheid goed bij aan kunnen sluiten.

Overheidsingrijpen overig

Er was grote weerstand in het verleden onder ambtenaren om naar het Noorden te verhuizen als gevolg van de spreiding van Rijksdiensten. De verhuizing van de PTT/KPN en IBG groep naar Groningen en de Postbank naar Leeuwarden werden veelal genoemd. Voor andere regio's geldt hetzelfde, CBS Heerlen is genoemd en meer actueel de verhuizing van de marinierskazerne naar Vlissingen. Veelal willen mensen niet, daar kun je wellicht nog iets met sturing doen, maar de bedrijven willen ook niet. En de bedrijven kun je al helemaal moeilijk sturen. Ons vermogen om tegen de stroom in te roeien is erg beperkt.

Vraag 6: Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

De zesde vraag gaat over de verwachte effecten van spreidingsbeleid. De politiek heeft in het verleden de keuze gemaakt te stoppen met een actief huisvestingsbeleid gericht op spreiding. De weerstand tegen het spreidingsbeleid van de ambtenaren was de voornaamste reden voor deze keuze. De respondenten werd gevraagd of ze het verstandig vinden om spreiding van Rijksdiensten weer aan te brengen als dit op vrijwillige basis mogelijk is.

Positief effect

Het zou logisch zijn een spreidingsbeleid te hanteren net als het diversiteitsbeleid voor werving van personeel. Hierdoor krijg je een beter regionaal perspectief binnen je organisatie. In het verleden zijn er veel mensen naar Groningen verhuisd vanwege de IBG groep, veel van hen zijn daar nog steeds enthousiast over. Dus als de omgeving voldoende kwaliteit bevat voor de ambtenaren om zich daar te vestigen, dan heeft dat zeker een positief effect.

Nadelige gevolgen

Als het niet vrijwillig is, dan zal het personeelsverloop groter worden. Wellicht komt er meer afstand tussen de dienst en andere Rijksdiensten. Het is niet logisch tegen de natuurlijke trek van bedrijven naar de grotere steden een Rijksdienst te vestigen in een krimpgebied. Politiek gezien zal het tegen gehouden worden, vandaar dat het niet meer aan de orde is.

Voordelen

Het kan een maatschappelijk neveneffect opleveren als je door de vestiging van een Rijkskantoor geen lege kantoorruimte hebt. En als statussymbool kan het voor een regio wellicht gebruikt worden om zich mee te profileren.

Positief onder voorwaarden

Als het aanbrengen van spreiding mogelijk is met de mensen uit de eigen regionale arbeidsmarkt, kan het voordelig zijn. Uit het verleden zijn er succesvolle voorbeelden, maar ook minder succesvolle. Het lijkt verstandig hier lering uit te trekken en te zoeken naar bedrijven die goed passen bij de bestaande structuur en de gewenste ontwikkelvisie. Bij de spreiding is het van belang dat er ook voor de partners van werknemers voldoende geschikte banen zijn. Dit is mede de reden geweest dat de verhuizing van de marinierskazerne naar Vlissingen niet door is gegaan.

4.3 Krimp

Vraag 7: In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Er zijn verschillende oorzaken voor en gevolgen van krimp. Uit het literatuuronderzoek is gebleken dat er geen sprake is van een eenduidig gevolg van krimp voor de arbeidsmarkt. De ontwikkeling van de arbeidsparticipatie lijkt te stagneren. Arbeidstekorten kunnen ontstaan als de vraag het aanbod zal overtreffen. Dit is echter weer tegenstrijdig met het beeld van de periode tussen 2015 en 2020 in de regio Eemsdelta. Tussen 2015 en 2020 halveerde de werkloosheid terwijl de werkgelegenheid een grotere afname kende dan de afname in de beroepsbevolking. Een toename van de werkloosheid is dan eerder te verwachten dan de opgetreden afname. Deze bijzondere uitkomst wordt voorgelegd tijdens de interviews.

Statistische verklaring

Het werkgelegenheidsregister Lisa telt de werkgelegenheid op de werklocatie, dit in tegenstelling tot de beroepsbevolking waar mensen meetellen op de locatie waar zij wonen. Het is ook van belang of mensen zich inschrijven als werkloze.

Geen verklaring

Een aantal respondenten heeft geen verklaring voor de afnemende werkloosheid bij de geconstateerde afnemende werkgelegenheid.

Non participatie als verklaring

De mensen met een lage opleiding of mensen die geen kans maken op werk haken af en raken arbeidsongeschikt om wat voor reden dan ook. Vermoedelijk is er een groep fundamenteel gedesillustioneerden die zich überhaupt niet laten registreren als werkloze.

Verschillende plaatsen

Mensen werken niet altijd waar ze wonen, dan tellen ze voor de bevolking wel mee in deze regio, maar voor de werkgelegenheid niet. Ook zien we steeds meer mensen die over de grens (Duitsland) zijn gaan werken.

Vraag 8 : In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Vraag acht gaat over de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel in de regio Eemsdelta. Ten opzichte van landelijke cijfers zijn er relatief gezien weinig hoogopgeleiden werkloos. Aan de respondenten is gevraagd in hoeverre zij denken dat dit een bedreiging vormt voor de locatiekeuze van de Rijksoverheid.

Wel een bedreiging

Voor veel organisaties is het in dit soort regio's moeilijker om personeel te werven, dus dat is zeker een bedreiging. De huidige tekorten van hoogopgeleid personeel zijn misschien al zodanig dat je het probleem vergroot voor anderen. Dat is natuurlijk ook een bedreiging. Bij Rijkskantoren wordt er relatief intensief gebruik gemaakt van hoogopgeleiden. En van hoogopgeleiden is bekend dat zij het aantrekkelijk vinden in stedelijke gebieden te wonen. Bij voorkeur verplaatsen zij zich met het openbaar vervoer. Als voorbeeld wordt Amersfoort genoemd. Een stad waar meer aanbod is qua werkgelegenheid zodat er mogelijkheden zijn om door groeien of van baan te switchen.

Geen bedreiging

De hoger opgeleiden moeten van buiten gehaald worden als ze niet voorradig zijn in de regio. Om dat te bewerkstelligen moet er sprake zijn van een aantrekkelijke regio om te werken en te wonen. Er moeten dus voldoende voorzieningen aanwezig zijn. Daarnaast is het vanuit de stad Groningen maar een half uur reizen en daar zit voldoende hoogopgeleid personeel. Gezien de populariteit van de Rijkstraineeships is het aannemelijk dat er best veel hoogopgeleiden bereid zijn iets verder te reizen voor een baan bij de Rijksoverheid. Daarnaast zijn er mensen die wellicht terug willen keren naar het gebied als daar een goede baan te vinden is bij de Rijksoverheid. Het momentum is ook van belang. Het zal een grotere kans van slagen hebben op het moment dat er minder krapte op de arbeidsmarkt is.

Krimp overig

Krimpgebieden zijn niet voor niets krimpgebieden. De landbouw is super hoog productief geworden, daar werkt nog maar 1% van de beroepsbevolking. De industrie is vervolgens ook productiever geworden, dit tezamen zorgt met name voor de gebieden aan de landsgrenzen voor problemen. De jeugd trekt weg omdat er minder kansen zijn, en de economieën zijn vaak nogal eenzijdig en zelfs kwetsbaar, vandaar dat er vergrijzing optreedt.

Door de aardbevingen en de afwikkeling van de schade voelt men zich vaak op achterstand gezet in het gebied. Dit maakt dat het belangrijker is dat je in de regio aanwezig bent als Rijksoverheid. Zeker om ook te helpen bij het indienen van de voornamelijk digitale aanvragen voor de versterkingsschades bijvoorbeeld. Het opleidingsniveau is wel redelijk laag in het gebied en ook op digitaal vlak is men niet heel behendig.

De ontwikkelingsmogelijkheden van jongeren in krimpgebieden is cruciaal. Uit empirisch onderzoek weten we dat juist in de jeugdfase de locatie er toe doet. Hier kan heel veel gedaan worden met allerlei vormen van sociaal beleid.

Rijkskantoren maken voornamelijk gebruik van hoogopgeleiden, het is bekend dat hoogopgeleiden bij uitstek stedelijke gebieden aantrekkelijk vinden. Na een opleiding in Groningen kiest een relatief groot deel daarvan toch hun werk buiten de regio te zoeken. Het verplaatsen doen zij graag met het openbaar vervoer. Dit geldt voor hoger opgeleiden sterker dan voor middelbaar en laagopgeleiden.

De negatieve externaliteiten zoals economische geografie het noemen, torenhoge huurprijzen en woningprijzen, beperkte levensruimte en daardoor kwaliteit van leven in de agglomeraties nemen toe in agglomeratiegebieden. Het is daardoor goed mogelijk dat er meer sprake zal gaan zijn van remigratie naar krimpgebieden. Jeugd blijft vaker in de eigen regio wonen omdat een plek veroveren in die overvolle plekken in het land steeds moeilijker wordt. Dit zal invloed kunnen hebben op de migratiebalans van de randen van Nederland die momenteel negatief is. Het toenemende thuiswerken kan dit versterken alhoewel het geen gamechanger zal worden.

4.4 Maatschappelijke meerwaarde

Vraag 9: Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Uit het literatuuronderzoek is naar voren gekomen dat voor het realiseren van maatschappelijke meerwaarde de te verwachten maatschappelijke effecten van groot belang zijn. De respondenten is gevraagd welke maatschappelijke effecten zij verwachten door het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta.

Imagoverbetering / symbolwerking

De regio Eemsdelta heeft veel last van negatieve beeldvorming net als veel andere gebieden in krimpregio's. Op het moment dat er geïnvesteerd wordt in dit soort gebieden laat het Rijk zien dat zij veel vertrouwen heeft in de regio. Stel dat Wiebes met zijn ministerie daar was gaan zitten, dan had hij daarmee een signaal afgegeven aan de regio. Het zorgt voor dynamiek en erkenning voor het gebied en fungeert als stimulans voor de omgeving. Dat soort symbolen zijn erg belangrijk.

Economische effect

Het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta geeft een economisch effect. De grootschaligheid van een Rijkskantoor bepaalt de omvang van het effect. Maar het is in ieder geval een kans voor de regio om economisch te groeien.

Onderwijs en voorzieningen

Het geeft een mogelijkheid om de afnemende voorzieningen in deze regio te behouden. Met name voor het onderwijs en de sportverenigingen geeft het een positieve stimulans.

Werkgelegenheid

Door de vestiging van een Rijkskantoor zal de werkgelegenheid toenemen. Een toename van de werkgelegenheid draagt bij aan de ontwikkeling van de regio. Dit komt de maatschappelijke welvaart ten goede.

Sociale cohesie

De toename van hoogopgeleiden in de regio en menging in buurten zal ervoor zorgen dat de sociale cohesie verbeterd. De toename van de sociale cohesie is een maatschappelijk effect dat zal ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in deze regio.

Nihil

Het vestigen van een Rijkskantoor geeft nauwelijks maatschappelijke meerwaarde. Het leidt tot een suboptimale samenwerking binnen de overheid door de toename in reistijd. Derhalve zou het zinvoller zijn het kantoor neer te zetten op een locatie waar de reisafstand geminimaliseerd wordt. Het leidt tot een verkrapping op de arbeidsmarkt. In Den Haag is er met een hoge concentratie van ambtenaren ook heel weinig maatschappelijke spinoff. Dus waarom zou een klein kantoor dan ineens dat wel bewerkstelligen.

Vraag 10: Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

De legitimering van overheidsorganisaties dienen een breder publiek dan alleen hun directe afnemers. Met legitimering wordt in deze context de rechtvaardiging van haar handelen bedoeld. De overheid streeft een sociaal doel na en de voornaamste bron van inkomsten is afkomstig van mensen die niet direct zelf profiteren van de voordelen die de organisatie schept. De laatste vraag van het interview heeft betrekking op de legitimiteit van het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta.

Voldoende legitimiteit

Als het haalbaar is dan is het zeker wenselijk. Gezien de samenstelling van Nederland heeft spreiding veel voordelen. Een betere spreiding heeft positieve gevolgen voor de filevorming, alle vervoersbewegingen en de leefomstandigheden van personeel. Het is echter wel afhankelijk van de eindgebruiker die daar komt, als die daar goed kan functioneren is het zeker legitiem.

Het is door de symboolwaarde te rechtvaardigen, de randen van het land willen een Rijksoverheid die geeft om zijn hele land. Vandaar dat het een volledige legitieme discussie is. Bepaalde gebieden accepteren niet meer de ongelijkheid in het land, een soort "no taxation without representation". Dit zou voorkomen kunnen worden door ook in de randen van het land de Rijksoverheid te vestigen.

Onvoldoende legitimiteit

De regio verdient veel compensatie, maar het is zinvoller te investeren in de opleidingsstructuur en het opknappen van wijken. Het laten groeien van de werkgelegenheid is voor de regio erg belangrijk, maar er wordt daarbij niet meer gedacht aan het spreiden van Rijksdiensten. Een Rijkskantoor vestigen in de Eemsdelta is niet efficiënt, het is daarom ook niet legitiem het daar te vestigen. Daar zou een goede kosten- batenanalyse voor gemaakt moeten worden die op voorhand niet positief lijkt uit te pakken.

Legitimiteit niet vast te stellen

Dat is niet te bepalen aangezien niet bekend is welk huisvestingsbeleid de Rijksoverheid hanteert, en daar zit een deel van de legitimiteit. De benodigde aanpassing in infrastructuur is ook onbekend en medebepalend of het legitiem is in deze regio een Rijkskantoor te vestigen.

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is de inhoud van het kwalitatieve onderzoek behandeld. Iedere vraag is opgenomen en er is een samenvatting van de antwoorden gegeven. De grafieken die bij de beantwoording van de vragen horen zijn voor de leesbaarheid van het verslag opgenomen in de bijlage van dit onderzoek. In het volgende hoofdstuk worden de conclusies getrokken op basis van de in dit hoofdstuk vergaarde informatie.

5. Analyse

Inleiding

De antwoorden van het kwalitatieve onderzoek vormen het vorige hoofdstuk. Het vijfde hoofdstuk analyseert de uitkomsten van het onderzoek. In de eerste paragraaf is iedere vraag geanalyseerd, de uitkomsten van deze analyse vormen de basis voor de tweede paragraaf, de conclusies. Aansluitend wordt de vraagstelling beantwoord, de aanbevelingen gepresenteerd en de vragen voor vervolgonderzoek onder de aandacht gebracht. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een reflectie op het onderzoek.

5.1 Analyse

Locatietheorie

Vraag 1

De aanwezigheid van voldoende personeel is niet het belangrijkste aspect voor de Rijksoverheid bij haar zoektocht naar een nieuwe locatie volgens 50% van de respondenten. Een kleiner deel 40% vindt het wel het belangrijkste aspect. 10% had geen duidelijke mening. Uit de antwoorden valt op te maken dat de respondenten zich na beantwoording van de vraag vooral richten op de vraag of er voldoende geschikt personeel is. Dit is eigenlijk de vervolgvraag die volgt op het belang ervan. Uit de argumentatie blijkt dat de respondenten de volgende aandachtspunten meegeven, waar ze veelal verschillend over denken;

- de kwaliteit van het personeel, hoogopgeleid voor de Rijksoverheid;
- de beschikbaarheid van personeel, de beperkt beschikbaarheid van hoger opgeleiden;
- de verhuisbereidheid, de verhuisbereidheid naar de regio Eemsdelta lijkt gering;
- de reisbereidheid, door verdere digitalisering is een grotere woon-werkafstand mogelijk.

Dit impliceert dat de respondenten eigenlijk wel veel belang hechten aan het voorhanden zijn van voldoende personeel met de juiste kwalificaties voor de Rijksoverheid.

Conclusie: De aanwezigheid van voldoende personeel is wel het belangrijkste aspect voor de Rijksoverheid bij haar zoektocht naar een nieuwe locatie. Uit de onderbouwing van de antwoorden blijkt dat de verwachting is dat er onvoldoende geschikt personeel aanwezig is (of komt) in de regio.

Vraag 2

De verdergaande agglomeratie buiten de Randstad wordt even vaak benoemd als de impact van de toenemende digitalisatie. Met de verdergaande agglomeratie buiten de Randstad wordt bedoeld de verdere verstedelijking buiten de Randstad. De toenemende digitalisatie heeft onder andere betrekking op de verdergaande mogelijkheden van thuiswerken. Deze twee antwoorden vormen de kern van het onderwerp agglomeratie voor dit onderzoek. Door toenemende congestieproblemen is de afgelopen drie decennia de werkgelegenheidsontwikkeling verplaatst van de Randstad naar de ring er om heen. Verdere digitalisering zorgt er voor dat een deel van de mensen iets verder van het werk wil wonen. Door de toename in het hybride werken is het niet meer noodzakelijk dagelijks in Amsterdam of Den Haag op kantoor aanwezig te zijn. Dit maakt in toenemende mate dat steden buiten de Randstad interessanter worden. Voorbeelden hiervan zijn Zwolle, Leeuwarden en Groningen. Eindhoven is genoemd als een goed voorbeeld van een verdergaande agglomeratie buiten de Randstad. Daarnaast is de stad steeds aantrekkelijker door de demografische ontwikkelingen waarbij mensen vaker alleen gaan wonen.

Conclusie: De agglomeratie zal zich verder ontwikkelen in de steden buiten de Randstad. De verdergaande digitalisering maakt dit mede mogelijk en is hierop van invloed. De regio Eemsdelta lijkt niet te voldoen aan de criteria van stedelijk gebied dat aantrekkelijk is voor alleenstaanden.

Vraag 3

De verwachte positieve externe effecten van het vestigen van een Rijkskantoor hebben de overhand bij de respondenten. 60% van de gegeven antwoorden hebben betrekking op een positief extern effect. De te verwachten effecten zijn afhankelijk van de verhuisbeweging van de werknemers. Als werknemers niet verhuizen naar de regio dan kan dit leiden tot een vergroting van de mismatch op de arbeidsmarkt en vermindering van de efficiency voor de Rijksoverheid zelf. Ook nemen de verkeersbewegingen toe met bijbehorende negatieve effecten voor de omgeving. De mensen die wel gaan wonen in de regio zorgen voor een sterkere economie waardoor ook voorzieningen beschikbaar blijven. Ook leveren zij een positieve bijdrage aan de sociale cohesie van de omgeving. Het is in de toekomst wellicht mogelijk om op deze wijze de uitgaven voor de sociale welvaart te verminderen in de regio. In beide gevallen leidt het tot een toename van de

aanwezigheid van de Rijksoverheid in de regio en zorgt het ook voor een positiever imago van de regio.

Conclusie: De respondenten verwachten dat de aanwezigheid van de Rijksoverheid in de regio een positief effect heeft en dat het imago van de regio hierdoor verbeterd. De andere effecten zijn positief als werknemers in het gebied gaan wonen en negatief als mensen gaan forensen.

Overheidsingrijpen

Vraag 4

De respondenten vinden overwegend dat de overheid in moet grijpen. 70% is positief over overheidsingrijpen en 50% geeft aan dat het nodig is om te zorgen voor gelijke kansen en welvaart. De evenredige verdeling van de welvaart is een publiek belang welke overheidsingrijpen rechtvaardigt. De randen van ons land kennen momenteel hoge kosten voor werkloosheidsuitkeringen, het zou beter zijn financiële middelen in te zetten om dit te voorkomen. Voorstanders van stimulering van de regionale economie denken dat de werkgelegenheid verbeterd kan worden. Hiervoor moeten bedrijven overgehaald worden met subsidies zich in de Eemsdelta te vestigen en niet in de stad Groningen. Wel worden er voorwaarden meegegeven, het initiatief voor subsidies moet uit de regio zelf komen anders heeft het geen nut. Er zal echt ruimtelijk moeten worden geordend en zorggedragen moeten worden voor een goede infrastructuur in een gebied dat van zichzelf ook al over kwaliteiten moet beschikken. Tegenstanders van stimulering van de regionale economie door overheidsingrijpen verwijzen naar het verleden. Nu blijkt dat de door de overheid in het verleden gecreëerde werkgelegenheid voor laagopgeleid personeel weer als eerste verdwijnt uit de regio. Dat komt door dat deze arbeidsintensieve industrie als eerste geraakt wordt door de hogere energieprijzen.

Conclusie: De meerderheid van de respondenten vindt dat overheidsingrijpen voor het creëren van gelijke kansen en een evenredige verdeling van de welvaart gerechtvaardigd is. Hierbij wordt niet gedacht aan het stimuleren van bedrijven met subsidies zoals in het verleden is gedaan. Subsidies kunnen helpen, maar het initiatief moet uit de regio komen.

Vraag 5

Volgens 70% van de respondenten is het mogelijk economische groei te stimuleren door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta. De voorwaarden die hierbij gesteld worden zijn weer gekoppeld aan de woonplaats van de werknemers. Als het mogelijk is met de mensen uit de eigen regionale arbeidsmarkt kan het voordelig zijn. Er ontstaat dan ook een betere afspiegeling van de maatschappij binnen de Rijksoverheid. Als de medewerkers er nog niet wonen, moet de omgeving voldoende kwaliteit bevatten voor de ambtenaren en geschikte banen voor de partners om zich daar te vestigen. Tevens kan het bijdragen aan het verminderen van de kantorenleegstand in de regio als daar sprake van is. Bovendien moet de organisatie wel goed passen bij de bestaande structuur en de gewenste ontwikkelvisie. Het is echter niet logisch tegen de natuurlijke trek van bedrijven naar de grotere steden in, een Rijksdienst te vestigen in een krimpg gebied, politiek gezien zal het tegen gehouden worden.

Conclusie: De regionale economische groei is volgens de respondenten te stimuleren door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta. Voorwaarde is wel dat medewerkers in het gebied woonachtig zijn of bereid zijn er te gaan wonen.

Vraag 6

De respondenten verwachten overwegend dat er een positief effect optreedt door het spreiden van de Rijksoverheid. Slechts in 20% van de antwoorden is er ruimte voor het benoemen van een nadelig gevolg. Ook bij deze antwoorden worden er voorwaarden gesteld voor het behalen van een positief effect. De omgeving moet voldoende kwaliteit bevatten, ook voor de partners van de medewerkers, anders verhuist men niet naar de regio. Het kan ervoor zorgen dat ook de periferie beter vertegenwoordigd is binnen de Rijksoverheid. Mocht er sprake zijn van kantorenleegstand dan kan dit ook afnemen. Wellicht zorgt het voor een groter personeelsverloop en leidt het tot minder efficiency binnen de Rijksoverheid. Het is niet logisch tegen de natuurlijke trek van bedrijven naar de grotere steden in een Rijksdienst te vestigen in een krimpg gebied. Politiek gezien zal het tegen gehouden worden, vandaar dat het niet meer aan de orde is.

Conclusie: De verwachting is dat het spreiden van de Rijksoverheid voornamelijk positieve effecten oplevert. Voorwaarde is wel dat de omgeving voldoende kwaliteit biedt voor partners van werknemers. Belangrijkste nadelen die genoemd worden zijn verminderen van efficiency binnen de Rijksoverheid en mogelijk personeelsverloop.

Krimp

Vraag 7

De zevende vraag gaat over de afnemende werkloosheid bij een kleinere daling van de beroepsbevolking ten opzichte van de afname in de werkgelegenheid. De respondenten geven verschillende antwoorden zonder een uitgesproken voorkeur. In ca. 30% van de antwoorden is er geen verklaring gegeven voor de afgenomen werkloosheid. Daar waar er wel een verklaring voor wordt gegeven is die in sommige gevallen gebaseerd op een verschil in woon- en werkplaats waardoor ze anders meetellen. Dit zijn mensen die buiten de regio zijn gaan werken. Daarnaast is er in de regio een groep mensen die niet meegerekend worden in de werkloosheidscijfers omdat zij niet geregistreerd staan als zodanig. Dit zijn mensen met een lage opleiding of oudere mensen die geen kans maken op werk en hierdoor arbeidsongeschikt zijn geraakt om wat voor reden dan ook. Daarnaast is er vermoedelijk een groep fundamenteel gedesillusioneerden die zich überhaupt niet laten registreren als werkloze. Deze twee groepen kunnen de afname in het werkloosheidscijfer verklaren.

Conclusie: De werkloosheidscijfers geven niet een volledig beeld van de situatie in de regio. Er is een groep mensen die waarschijnlijk elders is gaan werken en wel in de regio is blijven wonen. En er is in de regio een grote groep mensen die niet meer als werkloos staat geregistreerd.

Vraag 8

De helft van de respondenten vindt dat de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel in de regio Eemsdelta een bedreiging kan vormen voor de locatiekeuze van de Rijksoverheid. De tekorten van hoogopgeleid personeel zijn misschien al zodanig dat je het probleem vergroot voor andere organisaties. De andere helft van de respondenten vindt het geen bedreiging. Zij zijn er van overtuigd dat hoger opgeleiden van buiten gehaald kunnen worden als ze niet voorradig zijn. Dat kan door het bieden van een aantrekkelijke regio om te werken en te wonen. Voorzieningen zijn voorhanden, het is vanuit de stad Groningen maar een half uur reizen, daar zit voldoende hoogopgeleid personeel. De Rijkstraineeships zijn populair, dus hoger opgeleiden willen graag een baan bij de Rijksoverheid. Remigratie is mogelijk als er een goede baan te vinden is bij de Rijksoverheid. Het zal een grotere kans van slagen hebben op het moment dat er minder krapte op de arbeidsmarkt is

Conclusie: De respondenten zijn gelijk verdeeld over de bedreiging die een gebrek aan beschikbaar hoger opgeleid personeel vormt voor de vestiging van de Rijksoverheid. Het kan bijdragen aan de vergroting van de mismatch op de arbeidsmarkt. Op het moment dat het mogelijk is mensen naar de regio te halen is dat juist niet het geval.

Maatschappelijke meerwaarde

Vraag 9

De respondenten is gevraagd welke maatschappelijke effecten zij verwachten door het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta. Imagoverbetering voor de regio en een symboolwerking werden veruit het vaakst genoemd. In ongeveer 30% van de antwoorden kwam dit naar voren. Het negatieve zelfbeeld in de regio Eemsdelta zou positief bijgesteld kunnen worden op het moment dat er geïnvesteerd wordt door het Rijk. Daarmee laat het Rijk zien dat zij veel vertrouwen heeft in de regio. Het zorgt voor dynamiek en erkenning voor het gebied en fungeert als stimulans voor de omgeving. Dat soort symbolen zijn erg belangrijk. In 15% van de antwoorden is er ruimte voor een verwacht economisch effect. Dit geeft dan weer een toename in de werkgelegenheid, wellicht maakt dit het mogelijk de afnemende voorzieningen waaronder onderwijs te behouden.

Er was ook aandacht vanuit een minderheid van de respondenten voor de nadelige maatschappelijke effecten. Het vestigen van een Rijkskantoor geeft nauwelijks maatschappelijke meerwaarde en leidt tot krapte op de arbeidsmarkt. Het leidt tot een suboptimale samenwerking binnen de overheid door de toename in reistijd. Het is daarom zinvoller het kantoor neer te zetten op een locatie waar de reisafstand geminimaliseerd wordt.

Conclusie: De meeste aandacht gaat uit naar de positieve effecten die een Rijkskantoor op kan leveren voor het imago en de symboolwerking die daar vanuit gaat. Het verwachte economische effect is volgens de meerderheid positief voor het behouden van aanwezige voorzieningen.

Vraag 10

De laatste vraag van het interview heeft betrekking op de legitimiteit van het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta. Vijftig procent van de respondenten geeft aan dat er voldoende legitimiteit is voor het vestigen van een Rijkskantoor. Een minderheid van 40% kan zich daar niet in vinden. 10% kon de legitimiteit niet vaststellen. De onderbouwing van de groep respondenten die voldoende legitimiteit verwachten is gebaseerd op de voordelen die een verdere spreiding van de economie met zich mee brengt. Dit heeft positieve gevolgen voor de filevorming, alle vervoersbewegingen en de leefomstandigheden van personeel. Naast de spreiding is er aandacht voor de symboolwaarde. De symboolwaarde maakt dat het te rechtvaardigen is dat de Rijksoverheid investeert in een kantoor in een krimpgebied. De randen van het land willen een Rijksoverheid die geeft om zijn hele land. Bepaalde gebieden accepteren niet meer de ongelijkheid in het land, een soort "no taxation without representation". De groep die vindt dat er onvoldoende legitimiteit is, geeft aan dat de regio weliswaar veel compensatie verdiend, maar dat het zinnvoller is te investeren in de opleidingsstructuur en het opknappen van wijken. Het laten groeien van de werkgelegenheid is voor de regio erg belangrijk, maar er wordt daarbij niet meer gedacht aan het spreiden van Rijksdiensten. Een Rijkskantoor vestigen in de Eemsdelta lijkt niet efficiënt.

Conclusie: De meeste respondenten vinden het legitiem een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta te vestigen. De voordelen zitten in de symboolwaarde voor de regio en de afname van congestieproblemen op andere plaatsen. Het andere deel van de respondenten vindt het zinnvoller te investeren in de opleidingsstructuur en het opknappen van wijken.

5.2 Conclusie

De locatiekeuze voor een Rijkskantoor wordt voornamelijk bepaald door de beschikbaarheid van geschikt personeel, dit wordt bevestigd door de respondenten. Het personeel moet hoogopgeleid zijn om te kunnen werken bij de Rijksoverheid. Er is onvoldoende hoger opgeleid personeel voorhanden in de regio Eemsdelta en de verhuisbereidheid lijkt gering. Daar staat tegenover dat mensen in verband met de toegenomen digitalisering bereid zijn verder van het werk te wonen. Dit zal met name een agglomeratie effect hebben op de ontwikkeling van de ring om de Randstad. Doordat een grotere woon-werk afstand minder nadelig is, is het met name hier mogelijk de arbeidsmarkt verder te vergroten. De positieve externe effecten die bereikt worden door het vestigen van een Rijkskantoor in de Eemsdelta zijn de aanwezigheid van het Rijk in de regio en een positiever imago. Wanneer mensen wel werken in Eemsdelta, maar elders wonen dan zijn de effecten negatief. De mogelijke negatieve effecten zijn; vergroting van de mismatch op de arbeidsmarkt, vermindering van de efficiency van de Rijksoverheid en toename van reisbewegingen.

De evenredige verdeling van welvaart is een publiek belang welke overheidsingrijpen rechtvaardigt. De overheid moet ervoor waken dat het surplus wat gecreëerd wordt in de agglomeraties, de zogenaamde agglomeratiebaten, goed verdeeld wordt over het land. In Nederland zien we aan de randen van het land, de krimpgebieden, het gevoel dat Den Haag er niet voor hen is. De werkgelegenheid zou verbeterd kunnen worden door de regionale economie te subsidiëren. Voorwaarde is wel dat het initiatief uit de regio komt en qua infrastructuur past in de omgeving. Daar staat tegenover dat het verleden heeft bewezen dat ingrijpen niet altijd heeft gewerkt. Zelfs de werkgelegenheid die in het verleden gecreëerd is verdwijnt nu uit het gebied. Het vestigen van een Rijkskantoor lijkt een positief effect te kennen, werkgelegenheid en diversiteit van werkgelegenheid zorgen voor economische groei. Voorwaarde is wel dat personeel in de regio gaat wonen. Er ontstaat dan geografisch gezien ook een betere afspiegeling van de maatschappij in de organisatie en eventuele kantorenleegstand kan afnemen.

Demografische krimp ontstaat niet door het verdwijnen van voorzieningen, andersom verdwijnen er voorzieningen door demografische krimp. De afgelopen jaren is de bevolking afgenomen, de gemiddelde leeftijd toegenomen en de demografische druk ligt hoger dan in de rest van Nederland. De gevolgen van krimp voor de arbeidsmarkt zijn niet eenduidig. De werkloosheidscijfers in de regio Eemsdelta laten zien dat ten opzichte van landelijke cijfers er relatief gezien weinig hoogopgeleiden en relatief veel laagopgeleiden werkloos zijn. Tevens is er een grote groep die niet werkzaam is en ook niet als werkloos geregistreerd staat. Bij het ontstaan van sectorale mismatches op de arbeidsmarkt zijn onderwijs- en carrière keuzes bepalender dan de demografische ontwikkelingen. Voor de Rijksoverheid is het een bedreiging dat het hoger opgeleid personeel niet voorhanden is in de regio, als het lukt om personeel naar de regio te krijgen is deze bedreiging er logischerwijs niet. Er ligt wel een kans door de toenemende negatieve externaliteiten in agglomeratiegebieden. Hierdoor is het denkbaar dat remigratie naar krimpgebieden toe zal nemen en jeugd blijft vaker in de eigen regio wonen.

Het negatieve zelfbeeld in de regio Eemsdelta zou positief bijgesteld kunnen worden op het moment dat er geïnvesteerd wordt door het Rijk. Daarmee laat het Rijk zien dat zij veel vertrouwen heeft in de regio. De symbolische waarde die hier vanuit gaat maakt dat het te rechtvaardigen is dat de Rijksoverheid investeert in een kantoor in een krimpgebied. De randen van het land willen een Rijksoverheid die geeft om zijn hele land. Bepaalde gebieden accepteren niet meer de ongelijkheid in het land, een soort "no taxation without representation". De gevolgen van de aardgaswinning en met name de afhandeling van de schade door de regering hebben dit gevoel waarschijnlijk versterkt. Het verwachte economische effect zal positief zijn op de aanwezige voorzieningen. De toename van hoogopgeleiden in de regio en menging in buurten zal ervoor zorgen dat de sociale cohesie verbeterd. De groep die vindt dat er onvoldoende legitimiteit is, geeft aan dat de regio weliswaar veel compensatie verdiend, maar dat het zinvoller is te investeren in de opleidingsstructuur en het opknappen van wijken. Een Rijkskantoor vestigen in de Eemsdelta lijkt niet efficiënt en geeft nauwelijks maatschappelijke meerwaarde. Het kan zelfs leiden tot krapte op de arbeidsmarkt.

5.3 Beantwoording vraagstelling

De centrale vraag van het onderzoek luidt;

In hoeverre kan de Rijksoverheid maatschappelijke meerwaarde behalen door het realiseren van een Rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta?

De bereidheid om in het gebied te wonen bepaalt de mate waarin maatschappelijke meerwaarde ontstaat door het vestigen van een Rijkskantoor. In het geval mensen in het gebied gaan wonen of blijven wonen, dan zorgt dat voor een maatschappelijke meerwaarde. Het personeel dat woont buiten de regio draagt nauwelijks bij aan de maatschappelijke meerwaarde voor de regio. De verwachting is dat personeel niet in de regio voorhanden is en ook niet bereid is te verhuizen naar de regio. Vandaar dat gesteld kan worden dat de mate waarin maatschappelijke meerwaarde ontstaat door het realiseren van een Rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta gering is. Het voornaamste gevolg van krimp voor de regio is een afname van de voorzieningen. Het creëren van werkgelegenheid voor hoger opgeleiden lijkt niet substantieel te zorgen voor behoud of toename van inwoners.

De investering kan er wel voor zorgen dat het negatieve zelfbeeld van een deel van de lokale bevolking in de regio Eemsdelta positief bijgesteld kan worden. Deze symbolische waarde kent een grote waarde. Er is voldoende legitimiteit voor overheidsingrijpen, met name voor de evenredige verdeling van welvaart. Het lijkt zinvoller te investeren in de opleidingsstructuur en het opknappen van wijken dan in het realiseren van een Rijkskantoor. Komt er een initiatief uit de regio zelf en past deze binnen de infrastructuur en de waarden van de regio dan heeft subsidie wel zin. De wijze waarop in het verleden subsidies werden aangewend lijken minder zinvol, het heeft geleid tot een eenzijdige economie in de regio Eemsdelta. Een Rijkskantoor in de Eemsdelta lijkt niet efficiënt en kan zelfs leiden tot krapte en vergroting van de mismatch op de arbeidsmarkt ondanks dat het bijdraagt aan de vergroting van de diversiteit van de werkgelegenheid.

5.4 Advies

Het mag duidelijk zijn dat op basis van de analyse, de conclusie en de beantwoording van de vraagstelling het advies aan het Rijksvastgoedbedrijf zal zijn om geen Rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta te vestigen. Het is aannemelijk dat er betere mogelijkheden zijn voor het Rijksvastgoedbedrijf om maatschappelijk bij te dragen aan de regio. In de aanbevelingen is een uiteenzetting opgenomen van een mogelijke denkrichting voor het Rijksvastgoedbedrijf.

5.5 Aanbevelingen

Het Rijksvastgoedbedrijf wil met haar vastgoed bijdragen aan het realiseren van de vele kabinetsdoelstellingen op het terrein van werken, wonen, duurzaamheid en circulaire economie. Hiervoor is het een vereiste dat de overheid zorgvuldig omgaat met haar vastgoedposities, financieel als ook maatschappelijk. Voor het behalen van de afspraken uit het klimaatakkoord is de energietransitie één van de speerpunten voor de komende decennia. Hier ligt een kans voor de overheid en de regio Eemsdelta.

- Uit het onderzoek komt naar voren dat regionaal subsidiëren wel gewenst is, maar het initiatief moet uit de regio zelf komen, als voorbeeld zijn de regiodeals genoemd. Daarnaast komt naar voren dat het gebied over bepaalde kwaliteiten moet beschikken.

- De regio Eemsdelta is voorzien van natuurlijke hulpbronnen, met name de verbinding met open water en de aanwezigheid van gas zijn kwaliteiten die gebruikt kunnen worden bij toekomstige initiatieven.
- De aanwezige bedrijven kennen een hoog ontwikkeld technisch niveau met vanuit de geschiedenis een sterke focus op energie intensieve industrie.
- Een andere aanwezige kwaliteit is de goede verbinding met de stad Groningen waar de Rijksuniversiteit Groningen is gehuisvest.

Deze kwaliteiten van de regio en de doelstellingen van het Rijksvastgoedbedrijf, maar nog meer van de Rijksoverheid in zijn geheel maken het wellicht interessant om hier een onderwijsinstituut te vestigen. Een onderwijsinstituut met ruimte voor middelbaar, hoog en universitair onderwijs gericht op de bevordering van de kennis over de energietransitie. Het is hierdoor mogelijk een aantal genoemde positieve effecten uit het onderzoek te realiseren. Hierbij valt te denken aan;

- Symboolwerking Rijksoverheid investeert in de regio;
- Imago verbeteren;
- Opleidingsniveau in de regio verhogen;
- Lange termijninvestering en betrokkenheid bij de regio.

Helaas draagt het op korte termijn niet bij aan de werkgelegenheid voor laagopgeleiden en de verhuizing van mensen naar de regio. Echter, op langere termijn kan het heel goed een positief effect hebben op het migratiesaldo. In de gesprekken is bijvoorbeeld de regio Twente genoemd, die veel te danken heeft aan de Universiteit Twente. Vanuit de overheid is in het verleden bepaald dat er een universiteit in Twente moest worden opgericht. De Universiteit Twente biedt in de regio nog steeds veel werkgelegenheid en draagt naar alle waarschijnlijkheid positief bij aan het migratiesaldo. Het gebrek aan hoger opgeleid personeel geldt natuurlijk ook voor een onderwijsinstituut, echter is dit probleem wellicht deels op te lossen. Dit kan waarschijnlijk door de samenwerking met de Rijksuniversiteit Groningen en misschien door de aanwezige bedrijvigheid. De aanbeveling is verder onderzoek uit te voeren naar de haalbaarheid en de potentie van het toevoegen van een onderwijsinstelling zoals hiervoor geschetst.

Regio Eemsdelta

De overige aanbevelingen zijn bedoeld voor de regio Eemsdelta. De belangrijkste conclusie uit het onderzoek is dat mensen meer waarde geven aan de regio als zij er ook wonen. De aanbevelingen richten zich dan ook voornamelijk op het behoud van mensen of het aantrekken van mensen in de regio;

- De omgeving moet voldoende kwaliteit bevatten en geschikte banen voor de partners bieden om zich daar te vestigen. In het verleden zijn er werknemers verplicht verhuisd naar Groningen, door de kwaliteit van de omgeving is een deel van de mensen daar nog steeds enthousiast over. Eén van de kwaliteiten is het ontbreken van de negatieve externaliteiten die in toenemende mate aanwezig zijn in agglomeratiegebieden. Dit kan ervoor zorgen dat remigratie naar krimpgebieden wellicht toe zal nemen en jeugd vaker in de eigen regio blijft wonen. Het is aan te bevelen de kwaliteiten die de regio kent te benutten en de regio aantrekkelijk weer te geven.
- Delfzijl en Appingedam kunnen profiteren van de aanwezige arbeidsmarkt als onderdeel van het daily urban system van de stad Groningen. Andersom is het ook goed mogelijk om te werken in de stad Groningen en te wonen in de Eemsdelta. Het openbaar vervoer vanuit Eemsdelta naar de stad Groningen is erg goed. Groningen is populair om te wonen en te werken onder academici en de treinverbinding naar de Randstad is goed. De betaalbaarheid van wonen zorgt ervoor dat mensen wellicht eerder bereid zijn te verhuizen naar de Eemsdelta.
- In de Vogelaarwijken is men er in geslaagd om buurten beter te laten functioneren. Alleen 10 jaar later komt men tot de conclusie dat de mensen die de reden waren om te investeren in die wijken niet meer in diezelfde wijken wonen. Die wijken zijn door gentrificatie een onbedoelde vermogensoverdracht naar de rijken geworden. Dit zou als waarschuwing gebruikt kunnen worden voor toekomstige initiatieven. Het belang van een initiatief moet liggen bij de mensen die er al wonen en niet bij de mensen die er bij komen.

Naast het behouden van mensen liggen er ook kansen in het verminderen van de mismatch op de arbeidsmarkt. Dit vergt echter een structurele aanpak met een lange termijnvisie.

- Door differentiatie van salarissen voor leerkrachten is het mogelijk de kwaliteit van onderwijs op lagere scholen te verbeteren. Het is zaak de beperkte bedrijvigheid die er is te combineren met de middelbare scholen en de samenwerking te stimuleren. Deze samenwerking zou kunnen resulteren in een personeelsaanbod met een opleiding waaraan behoefte is bij de werkgevers. Dan is het mogelijk om jongeren en bedrijven te behouden voor de regio. Voorbeelden zoals Eindhoven zijn niet reproduceerbaar, wat veel regio's in Nederland wel denken.
- De mensen in krimpregio's voelen zich op een achterstand gezet. Dit maakt dat het belangrijker is dat de overheid in de regio aanwezig is. Van cruciaal belang zijn de ontwikkelingsmogelijkheden van jongeren. Uit empirisch onderzoek blijkt dat juist in de jeugdfase de locatie er toe doet. Allerlei vormen van sociaal beleid kunnen hier uitkomst bieden.

5.6 Vragen voor verder onderzoek

De vragen voor verder onderzoek sluiten aan bij de conclusie van het onderzoek. De onderwerpen van de vragen hebben vooral betrekking op de bereidheid om in de regio te gaan wonen of te blijven wonen. Hoe is het mogelijk het opleidingsniveau in de regio beter aan te laten sluiten bij de vraag vanuit de regionale economie? Daarnaast is het erg interessant op welke wijze de Rijksoverheid haar betrokkenheid bij de regio kan laten blijken. Om hier achter te komen kunnen de volgende vragen input zijn voor verder onderzoek;

- In het onderzoek is naar voren gekomen dat hoger opgeleiden een stedelijke omgeving prefereren, het is interessant om na te gaan hoe zij denken over de krimpregio Eemsdelta. Uit onderzoek zou dan kunnen blijken waaraan het ontbreekt in deze regio. Wellicht dat de uitkomsten er voor kunnen zorgen dat inzichtelijk wordt op welke wijze de regio aantrekkelijker te maken is.
- Het is mogelijk door onderzoek te achterhalen welk opleidingsniveau er gevraagd wordt door de werkgevers in de regionale organisaties. Hierbij is het van belang te inventariseren welke toekomstverwachtingen deze groep heeft. Door dit te achterhalen is het mogelijk het opleidingsaanbod te verbeteren en op die manier de mismatch van de arbeidsmarkt te verminderen.
- De regio kent een gevoel van achterstand, middels onderzoek is het wellicht mogelijk te achterhalen op welke wijze dit gevoel gekeerd kan worden. Het is noodzakelijk eerst te onderzoeken waar het gevoel vandaan komt, wat het precies is en op welke wijze dit verminderd kan worden. Hier liggen kansen om het gebied te helpen, het imago van de Rijksoverheid te verbeteren en een verdere polarisering te voorkomen.

5.7 Reflectie

In deze paragraaf wordt een reflectie gegeven op het uitgevoerde onderzoek. De gehanteerde theorie is volledig, echter niet onuitputtelijk. Het is dan ook niet met zekerheid te zeggen dat alle relevante literatuur daadwerkelijk gevonden is. Bij herhaling van het literatuuronderzoek is het wellicht mogelijk meer materiaal te betrekken.

Het verkennende karakter van het kwalitatieve onderzoek maakte het mogelijk gedurende het onderzoek aanpassingen in de opzet te maken. Aan de hand van de uitkomsten van het literatuuronderzoek is de vorm van kwalitatief onderzoek bepaald. Dit komt de kwaliteit ten goede.

De validiteit van het kwalitatieve onderzoek is gewaarborgd in de keuze van de respondenten. Alle tien de respondenten tezamen vertegenwoordigen de wetenschap, de regio als ook de organisatie die het onderwerp van dit onderzoek vormen. De tegengestelde meningen en belangen geven de uitkomst van de interviews het beoogde gewicht en kwaliteit.

De bereidwilligheid van de respondenten was enorm hoog, zeker de interviews gaven een extra dimensie aan de verdere verdieping van het onderwerp. De antwoorden, maar zeker de motivatie en de uitleg gaven in eerste instantie ontzettend veel verwarring in het denkbeeld over het onderwerp. Uiteindelijk na structurering van de onderzoeksresultaten gaven dezelfde uitkomsten enorm veel informatie en duidelijkheid.

Bibliografie

- Atzema, O. A. L. C., Rietbergen, T., Van Rietbergen, T., Lambooy, J. G., & Van Hoof, S. (2012). *Ruimtelijke economische dynamiek*. Coutinho.
- Baarda, D. B., Bakker, E., Boullart, A., Fischer, T., Kostelijk, E., Julsing, M., Van der Velden, T., Peters, V., & Van der Velden, T. (2021). *Basisboek Kwalitatief onderzoek*. Noordhoff.
- Baumol, W. (1984) *Productivity and the Services Sector*. Philadelphia: Discussion Paper Series 1, University of Pennsylvania.
- Christaller, W. (1933). *Die Zentralen Orte in Suddeutschland*. Jena: Gustav Fisher
- Commissie Bakker (2008), *Naar een toekomst die werkt. Hoofdlijnen Advies Commissie Arbeidsparticipatie*. Rotterdam: Commissie Arbeidsparticipatie.
- Dam, F. van, C. de Groot & F. Verwest (2006), *Krimp en ruimte. Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*. Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers / Ruimtelijk Planbureau.
- den Butter, F. A. G. (1989). *De onderbouwing van het bezuinigingsbeleid in Nederland*. Economisch Statistische Berichten, 74, 720-724.
- Derks, W., P. Hovens & L. Klinkers (2006). *De krimpende stad. Ontgroening, vergrijzing, krimp en de gevolgen daar van voor de lokale economie*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Glaeser, E., H. Kallal, J. Scheinkman & A. Schleifer (1992) 'Growth in Cities', *Journal of Political Economy* 100: 1126 - 1152
- Graaff, T. de, F. van Oort & S. Boschman (2008), *Woon-werkdynamiek in Nederlandse gemeenten*, Rotterdam / Den Haag: NAI Uitgevers / Ruimtelijk Planbureau.
- Henderson, J.V. & A. Mitra (1996) 'The New Urban Landscape: Developers and Edge Cities', *Regional Science and Urban Economics*, 26(6) 613-643
- Hoek-Gerritsen, S. (2015). *Schrijfgids voor economen* (4de editie). Coutinho.
- Jacobs, J. (1961). *Dood en leven van grote Amerikaanse steden, 2009 vertaling uit originele versie 1961*. New York, Amsterdam: Sun Trancity
- Kaplan, R., D. Norton (1996), *Using the Balanced Scorecard as a Strategic Management System*, *Harvard Business Review*, (January-February 1996) : 76
- Koreman, M. C. J. (2021, 26 januari). *Ontwikkel het platteland en bevrijd de 'stadsgevangenen'*. Gebiedsontwikkeling.nu. <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/ontwikkel-het-platteland-en-bevrijd-de-stadsgevangenen/>
- Knops, R. (2018, 29 juni). *De maatschappelijke waarde van rijksvastgoed. 7 praktijkvoorbeelden uit het Regionaal Ontwikkelprogramma*. Brochure | Rijksvastgoedbedrijf. <https://www.rijksvastgoedbedrijf.nl/documenten/brochure/2018/06/29/de-maatschappelijke-waarde-van-rijksvastgoed>
- Krugman, P. (1992). *Geography and Trade*. Cambridge: The MIT Press
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2016). *Actieplan Bevolkingsdaling samenwerkingsafspraken voor een structurele aanpak in de krimp- en anticipeerregio's*.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2019). *Indeling gemeenten krimpregio's en anticipeerregio's per 1 januari 2019*. | Publicatie | Rijksoverheid.nl
- Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (2019). *Bevolkingsdaling en de effecten op de bereikbaarheid en de mobiliteit in Nederland*. <https://www.kimnet.nl/publicaties/rapporten/2019/01/28/bevolkingsdaling-en-de-effecten-op-de-bereikbaarheid-en-de-mobiliteit-in-nederland>
- Molema, M. (2015). *Een arendsoog op Noord-Nederland*. It Beaken 2014 nr. 4, 286-309.
- Molema, M. (2021). *Groeien op krimpgebied: nieuwe perspectieven op regionale ontwikkeling*. S&D Jaargang 8 Nummer 1 februari 2021. <https://www.wbs.nl/publicaties/groeien-op-krimpgebied-nieuwe-perspectieven-op-regionale-ontwikkeling>

Montgomery, C. (2013). *Happy City – Transforming Our Lives through Urban Design*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Moore M.H. (1995). *Creating Public Value*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Moore, M.H. (2000). *Managing for value: Organizational strategy in for-profit, nonprofit, and governmental organizations*. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 29(1), pp. 183-208.

Moore, M.H. (2003). *The Public Value Scorecard: A Rejoinder and an Alternative to 'Strategic Performance Measurement and Management' in Non-profit Organizations*. Cambridge MA: Hauser center for Non-Profit Organizations.

OECD (2013). *Demographic change in the Netherlands: Strategies for labour markets in transition*. https://www.oecd.org/cfe/leed/Demo_change_Netherlands.pdf. Nederland: in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Oort, F. van, R. Ponds, J. van Vliet, H. van Amsterdam, S. Declerck, J. Knobens, P. Pellenburg & J. Weltevreden (2007). *Verhuizingen van bedrijven en groei van werkgelegenheid*. Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers / Ruimtelijk planbureau.

Panjer, M. (2006). *Systematisch Innoveren in de Regio. Een onderzoek naar de praktische invulling van het Regionaal Innovatiesysteem*. Tilburg: Universiteit van Tilburg, Faculteit Economie en Bedrijfswetenschappen.

PBL (2021), *Grote opgaven in een beperkte ruimte*. Ruimtelijke keuzes voor een toekomstbestendige leefomgeving. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

PBL (2010). *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland; beleidsstrategieën voor huidige en toekomstige krimpregio's*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

PBL & CPB (2015). *Nederland in 2030-2050: twee referentiescenario's – Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving / Centraal Planbureau.

Pellenburg, P.H. (2007). *Effecten meten van citymarketing*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen.

Post, W.J. van der (2005). *A theoretical focus on embeddedness*. Research Paper University of Amsterdam, Amsterdam.

Rijk, VNG, & IPO (2009). *Krimpen met kwaliteit. Interbestuurlijk actieplan bevolkingsdaling*.

Ritsema van Eck, J., Dam, F. van, Groot, C. de., & Jong, A. de, (2013), *Demografische ontwikkelingen 2010-2040: ruimtelijke effecten en regionale diversiteit*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Thissen, F. (2010), *'Een krimpend en vitaal dorp. Op zoek naar een perspectief voor een vitaal Sas van Gent'*, Open Sas, Belvedere gebiedsvisie, Amsterdam: Must Stedebouw.

Tordoir, P.P. (2012). *Waarde van locatie en ruimtelijke samenhang*. Amsterdam: Amsterdam School of Real Estate.

Tordoir, P. P., Poorthuis, A., & Renooy, P. (2015). *De veranderende geografie van Nederland*. Regioplan. https://files.vastgoedbibliotheek.nl/Server/getfile.aspx?file=docs/publicaties/site/Veranderende_geografie_Nederland_opgaven_mesoniveau.pdf

Tordoir, P.P. (2015). *Ruimtelijke structuur voor concurrentiekracht en welvaart*. ASRE Research Paper Series, Amsterdam School of Real Estate (Publicatie voorjaar 2015)

Velden, W. van der, Wever, E. (1995). *Nederland is meer dan de Randstad*. Koninklijke Van Gorcum.

Vermeulen, M., Vroomen, A. (2019), *Social Profit Canvas, vertrekpunt voor sociale winst en waarde*. 's-Hertogenbosch: WHISE.

Verwest, F., & Van Dam, F. (2010). *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland*. Planbureau voor de Leefomgeving.

Visser, P. & F. van Dam (2006), *De prijs van de plek. Woonomgeving en woningprijs*. Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/Ruimtelijk Planbureau

Vree, R.J.J. de (1993). *bouwen aan regionaal beleid. een kwalitatieve beoordeling van de Europese stimuleringsprogramma's in de doelstelling – 2 regio Zuid-Limburg op basis van de bouwstenen van een (nieuwe) gefundeerd regionaal economisch concept*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, sectie Regionale economie en economische geografie.

Waal, S.P.M. de (2014). *The Value(s) of Civil Leaders*. Geraadpleegd van <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/300543>

Wouw, D. van der, W. Walrave, E. Bakker & J.V. Sluijs (2009), *Leefbaarheidsonderzoek Sluis*, Middelburg: Scoop.

Website

[Rapportage Primos 2021 | ABF Research](https://www.abfresearch.nl/publicaties/rapportage-primos-2021/) <https://www.abfresearch.nl/publicaties/rapportage-primos-2021/>

[Verhuizing marinierskazerne naar Vlissingen van de baan na leegloop om 'ver Zeeland' | Politiek | AD.nl](https://www.ad.nl/politiek/verhuizing-marinierskazerne-naar-vlissingen-van-de-baan-na-leegloop-om-ver-zeeland~afa39250c/) <https://www.ad.nl/politiek/verhuizing-marinierskazerne-naar-vlissingen-van-de-baan-na-leegloop-om-ver-zeeland~afa39250c/>

[Het drama van Delfzijl - Andere Tijden](https://www.anderetijden.nl/aflevering/455/Het-drama-van-Delfzijl) <https://www.anderetijden.nl/aflevering/455/Het-drama-van-Delfzijl>

[CBS Open data StatLine](https://opendata.cbs.nl/statline/portal.html?_la=nl&_catalog=CBS) https://opendata.cbs.nl/statline/portal.html?_la=nl&_catalog=CBS

[Demografie \(destaatvangroningen.nl\)](https://destaatvangroningen.nl/kerngegevens-gemeente-eemsdelta-demografie.html) <https://destaatvangroningen.nl/kerngegevens-gemeente-eemsdelta-demografie.html>

[Eemsdelta in Cijfers - Bevolking - Eemsdelta](https://eemsdelta.incijfers.nl/dashboard/bevolking-3) <https://eemsdelta.incijfers.nl/dashboard/bevolking-3>

[Overzicht LISA-data per COROP - Stichting Lisa](https://www.lisa.nl/data/gratis-data/overzicht-lisa-data-per-corop) <https://www.lisa.nl/data/gratis-data/overzicht-lisa-data-per-corop>

[Kabinet intensiveert samenwerking met gebieden met bevolkingsdaling | Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl](https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingsdaling/nieuws/2018/11/14/kabinet-intensiveert-samenwerking-met-gebieden-met-bevolkingsdaling) <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingsdaling/nieuws/2018/11/14/kabinet-intensiveert-samenwerking-met-gebieden-met-bevolkingsdaling>

[Minister Slob wil strenger toezien op plannen scholen in krimpgebieden | Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl](https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingsdaling/nieuws/2019/03/05/minister-slob-wil-strenger-toezien-op-plannen-scholen-in-krimpgebieden) <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingsdaling/nieuws/2019/03/05/minister-slob-wil-strenger-toezien-op-plannen-scholen-in-krimpgebieden>

[Bevolkingsdaling | Rijksoverheid.nl](https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingsdaling) <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingsdaling>

[Op huizenjacht in heel Groningen: 'Een afzegging, zeg je? We zijn al onderweg!' - RTV Noord](https://www.rtvnoord.nl/nieuws/803582/Op-huizenjacht-in-heel-Groningen-Een-afzegging-zeg-je-We-zijn-al-onderweg) <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/803582/Op-huizenjacht-in-heel-Groningen-Een-afzegging-zeg-je-We-zijn-al-onderweg>

[Welvaart en Leefomgeving 2015 \(wlo2015.nl\)](https://www.wlo2015.nl/) <https://www.wlo2015.nl/>

Bijlagen

Bijlage 1 Codeboom

Bijlage 2 Uitnodiging interview

Bijlage 3 Transcripten

Interview Arjen Edzes

Interview Gerard Beukema

Interview Henri de Groot

Interview Maarten Koreman

Interview Marcel van Heck

Interview Marijn Molema

Interview Peter Sliep

Interview Pieter Tordoir

Interview Suzan Wierenga

Interview Tessa Flantua

Bijlage 4 Grafieken per vraag

Bijlage 1 Codeboom

	Code	Code Groups
o	1 A Voldoende personeel belangrijkste aspect	Locatietheorie
o	1 B Voldoende personeel niet het belangrijkste aspect	Locatietheorie
o	1 C Aantrekkelijk wonen en werken belangrijk	Locatietheorie
o	1 D Hoogopgeleid personeel behouden voor de regio	Locatietheorie
o	2 A Agglomeratie buiten de Randstad	Locatietheorie
o	2 B Verdergaande agglomeratie verklaard	Locatietheorie
o	2 C Toenemende digitalisering impact op agglomeratie	Locatietheorie
o	3 A Negatief mismatch arbeidsmarkt	Locatietheorie
o	3 B Negatief efficiency vermindering	Locatietheorie
o	3 C Negatief congestieproblemen	Locatietheorie
o	3 D Negatief overig	Locatietheorie
o	3 E Positief economie en voorzieningen	Locatietheorie
o	3 F Positief omvang en diversiteit werkgelegenheid	Locatietheorie
o	3 G Positief imago en aanwezigheid overheid	Locatietheorie
o	3 H Positief overig	Locatietheorie
o	4 A Gelijke kansen en welvaart	Overheidsingrijpen
o	4 B Bevorderen werkgelegenheid	Overheidsingrijpen
o	4 C Overheidsingrijpen verleden tijd	Overheidsingrijpen
o	4 D Overheidsingrijpen overig	Overheidsingrijpen
o	5 A Groei kan gestimuleerd worden	Overheidsingrijpen
o	5 B Groei kan niet gestimuleerd worden	Overheidsingrijpen
o	5 C Regionale kracht benutten	Overheidsingrijpen
o	6 A Positief effect	Overheidsingrijpen
o	6 B Nadelige gevolgen	Overheidsingrijpen
o	6 C Voordelen	Overheidsingrijpen
o	6 D Positief onder voorwaarden	Overheidsingrijpen
o	7 A Statistische verklaring	Krimp
o	7 B Geen verklaring	Krimp
o	7 C Non participatie als verklaring	Krimp
o	7 D Verschillende plaatsen	Krimp
o	8 A Wel een bedreiging	Krimp
o	8 B Geen bedreiging	Krimp
o	9 A Imagoverbetering / symboolwerking	Maatschappelijke meerwaarde
o	9 B Economisch effect	Maatschappelijke meerwaarde
o	9 C Onderwijs en voorzieningen	Maatschappelijke meerwaarde
o	9 D Werkgelegenheid	Maatschappelijke meerwaarde
o	9 E Nihil	Maatschappelijke meerwaarde
o	9 F Sociale cohesie	Maatschappelijke meerwaarde
o	10 A Voldoende legitimiteit	Maatschappelijke meerwaarde
o	10 B Onvoldoende legitimiteit	Maatschappelijke meerwaarde
o	10 C Legitimiteit niet vast te stellen	Maatschappelijke meerwaarde

Bijlage 2 Uitnodiging interview

Hallo ,

Nogmaals hartelijk dank voor de medewerking aan mijn onderzoek. Hierbij een korte toelichting en de vragen. De aanleiding van het onderwerp komt voort uit een persoonlijk verwondering over de verschillen in ons land. De overspannen woningmarkt in de Randstad maakt voor mij duidelijk dat er een verschil is tussen de Randstad en sommige perifere gebieden. Terwijl we leven in een klein land met relatief goed openbaar vervoer en goede infrastructurele voorzieningen.

Het onderzoek gaat over het inzichtelijk maken van de mogelijke maatschappelijke meerwaarde die de Rijksoverheid kan creëren als zij een rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta realiseert. Deze krimpregio is gekozen omdat het naast de uitdagingen van een krimpregio ook te maken heeft met de gevolgen van de aardgaswinning.

De belangstelling voor het gekozen onderwerp komt ook voort uit het beleid van mijn werkgever, het Rijksvastgoedbedrijf. Vanuit het Rijksvastgoedbedrijf wordt er gezocht naar manieren om zoveel mogelijk maatschappelijke meerwaarde te creëren.

De centrale vraag van het onderzoek luidt;

In hoeverre kan de Rijksoverheid maatschappelijke meerwaarde behalen door het realiseren van een Rijkskantoor in de krimpregio Eemsdelta?

Het onderzoek bestaat uit een literatuuronderzoek en het afnemen van interviews. Voor de interviews zijn een aantal wetenschappers en een aantal praktijkexperts gevraagd. De literatuur is onderzocht op basis van vier onderwerpen. Deze vier onderwerpen zijn; locatietheorie, overheidsingrijpen, krimp en maatschappelijke meerwaarde. De vragen zijn per onderwerp ingedeeld, hieronder de betreffende vragen.

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?
- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?
- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?
- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?
- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?
- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?
- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Mocht u op voorhand vragen hebben dan verneem ik het natuurlijk graag en anders zie ik u bij het interview.

Bijlage 3 Transcripten

Interview Arjen Edzes

Interview Gerard Beukema

Interview Henri de Groot

Interview Maarten Koreman

Interview Marcel van Heck

Interview Marijn Molema

Interview Peter Sliep

Interview Pieter Tordoir

Interview Suzan Wierenga

Interview Tessa Flantua

Interview Arjen Edzes

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Uit de locatietheorie weten we natuurlijk dat dat zo is. Bedrijven vestigen zich op plekken, plaatsen waar voldoende voorraad of Skill base is of voldoende aanwezigheid is van noodzakelijk personeel. Andersom geldt ook dat personeel zich daar vestigt waar bedrijven zich vestigen. Het is dus een eeuwig debat in de literatuur over do jobs follow People of do People follow jobs? In essentie is het wel handig om je als Rijksoverheid ervan bewust te zijn dat je gewoon personeel nodig hebt om het werk te kunnen doen. Dus ja, dat is van belang. En afhankelijk van de kwaliteit van het personeel dat je nodig hebt, er zijn dus laag, middelbaar of hoog, maakt natuurlijk wat uit. Maakt het belang daarvan uit, naarmate je hoger opgeleider personeel hebt, gaat ook de vraag tellen op het moment of je voldoende personeel hebt in die regio, en zo niet of die mensen bereid zijn om naar die regio toe te gaan. Daarvan weten wij uit onderzoek dat dat niet altijd het geval is. En we weten natuurlijk aan de hand van eerdere spreiding van rijksdiensten waaronder CBS in Heerlen of KPN in Groningen, dat dat natuurlijk best interessant is om daar een vestiging te hebben, maar dat het personeel dat daar werkte zeg maar normaal gesproken in Den Haag werkte. Dat er een grote weerstand was van personeel om bijvoorbeeld naar het Noorden te verhuizen. Zelfde voorbeelden hadden we ook van de Marine, de marinebasis die verplaatst zou worden van Doorn naar Zeeland, wat tot hevig verzet heeft geleid. Je moet dus ook die mensen hebben die bereid zijn om daar heen te gaan. Tenzij je voldoende hebt in die regio zelf. Dat kan natuurlijk ook. Het hangt ook af van de kwaliteit van het personeel van de mensen die je hebt in die regio. In essentie heb je mensen nodig om dat werk daar te kunnen doen. En dat hangt af van het soort werk of je daar voldoende voorraad in die regio hebt of dat je ze naar die regio moet trekken. En als je ze naar die regio moet trekken dan hangt het af van de vraag hoe bereid zijn mensen om daar naar toe te verhuizen. Het speelt dus wel degelijk mee in de overwegingen het is een belangrijke keuze.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Wat we zien over de langere termijn als je kijkt naar de het grote kader van de werkgelegenheidsontwikkeling van de afgelopen dertig jaar, dan zie je dat de werkgelegenheidsontwikkeling langzamerhand verplaatst van de Randstad naar de ring erom heen. Wat we een beetje de intermediaire zone noemen. Dat heeft simpelweg te maken dat dat economische activiteiten niet alleen meer in Amsterdam plaats vinden, maar ook bijvoorbeeld in Eindhoven of in Almere. Dat heeft te maken dat er allerlei congestieproblemen zijn in het Westen. Dat mensen het minder interessant vinden om in de Randstad te wonen, je kan er tegenwoordig al geen huis meer kopen, je staat er altijd in de file, dus mensen kiezen ervoor om ergens anders te wonen. En daar ook economische activiteiten gaan ontwikkelen. Dus over de langere termijn zie je dat die band van de agglomeratie feitelijk opschuift naar Noord-Nederland, Midden en Zuid. Nu ligt die band ongeveer op de grens bij Almere, Zwolle en loopt die dan door naar beneden zo naar Eindhoven. Het Centraal Planbureau heeft volgens mij vijftien jaar geleden ook al eens een studie gedaan, met wat voor soort scenario's zijn denkbaar in het kader van die agglomeratievormen in die kwamen ook tot het inzicht dat het mogelijkwijs best wel allemaal soort versplinterd stedelijk landschap zou kunnen zijn. Waarbij je steeds meer stedelijke agglomeraten hebt, functional urban area's zoals ze dat zo mooi noemen, waar de economische activiteiten zich voltrekken. Dus ik ben niet van de school dat het alleen maar groeit in de Randstad, Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Als het gaat om de ontwikkeling van wonen en werken, dat is natuurlijk wel een hele interessante. Wat dat doet voor de economische activiteiten. En dat geldt natuurlijk voor de hele discussie over moet je nou een Rijkskantoor hebben in Appingedam, want daarvoor geldt natuurlijk hetzelfde. Je kunt er een locatie neerzetten, maar als de mensen allemaal al wonen in de stad Groningen, en pendelen naar Appingedam, dan levert het per saldo aan werkgelegenheid in Appingedam niet zo heel veel op. Als mensen op de locatie in Appingedam werken, maar doen dat vanuit Wierden of andere plaatsen in het land, dan verandert dat het hele speelveld. Dus die hele woon-werkrelatie en de mate waarin digitalisatie hoe dat daar wat voor gaat betekenen is natuurlijk wel van belang. Zeker voor een overheidssector. Waarbij de diensten natuurlijk een rol spelen wat je makkelijk op afstand kan doen, dan speelt dat natuurlijk veel meer. Het is geen aluminiumfabriek waarbij je op locatie moet zijn om het werk te verrichten. Het is geen horeca waarbij je zeg maar het pilsje moet langs brengen. Nee, je kunt het zoals wij bellen, natuurlijk de

hele dag doordoen. Ik woon in Warffum dat ligt 20 kilometer boven Groningen. Dus ik woon 8 kilometer van de Waddenzee. Dat is in het aardbevingsgebied, krimpgebied in het ommeland. Voor corona pendelde ik iedere dag naar de stad Groningen, er is een goede treinverbinding. De hele coronaperiode heb ik thuis gewerkt. En was productiever als nooit tevoren. Het is dus maar hoe je het bekijkt. Nu werk ik minimaal twee dagen per week thuis, dat bevalt mij goed. Het scheelt reistijd. Ik heb een andersoortige focus en concentratie als ik thuis ben. Ik mis niet dat wij elkaar nu niet fysiek zien. Ik vind bij hybride vergaderingen het ingewikkeld worden, maar dat is een kwestie van tijd dan worden de technische voorzieningen wel zo goed dat je ook makkelijk hybride kunt vergaderen.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Meest positieve effect is dat het directe werkgelegenheid creëert, ik ga er wel vanuit dat het pand er al staat, anders komt er nog incidentele werkgelegenheid bij voor de bouw van het pand. De mensen die daar werken en die wonen ook in het gebied. Dan heb je een werkgelegenheid en die mensen consumeren dan in de regio. Doordat ze consumeren in de regio leidt dat vervolgens weer tot allerlei andere economische activiteiten. Ze moeten naar de kapper, naar de supermarkt, ze moeten een schoonmaker hebben. Dus je hebt dat multiplier effect als mensen ook daadwerkelijk wonen in de regio waarin ze dan werken. Voordeel kan zijn dat het de beeldvorming van de regio positief ten goede komt. Negatief wordt het wanneer je daar wel een pand hebt, mensen daar wel werken, maar niet wonen. Dan telt die werkgelegenheid wel in dat gebied, maar weet je dan heeft de regio daar verder helemaal niets aan. Negatief effect kan zijn op het moment dat als het heel groot en megalomaan wordt, dat je juist weer andere effecten in de weg gaat staan. Het gebied is nu bijvoorbeeld bekend om zijn rust en zijn reinheid, als je daar heel veel werkgelegenheid creëert dan krijg je daar ook weer een zekere drukte. Het kan een nadeel hebben voor huizenprijzen, die gaan dan stijgen, dat is aan de ene kant een voordeel, kan een nadeel zijn voor mensen die daar dan weer heen willen.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

Ja, dus ik vind dat een taak van de overheid om daar heel goed op te letten dat iedereen in iedere regio in Nederland ongeveer dezelfde kansen en mogelijkheden heeft om een stapje vooruit te komen. Je kan het Nederlandse regionale beleid indelen in verschillende perioden. Waarin het bepaalde perioden nadrukkelijker aanwezig was dan nu. Nu is het eigenlijk helemaal niet meer aanwezig. Eigenlijk is er geen regionaal economisch beleid meer het enige wat er nu eigenlijk nog is zijn hele grote Europese investeringen. Europese structuurfondsen waarmee zeg maar de activiteit in de regio wat wordt aangejaagd. In feite is dat het enige nog. Een ander aspect wat je hier nog kan belichten is dat de regionale ongelijkheid die er nog is wordt weg gecompenseerd door financiële tegemoetkomingen. Het feit dat bijvoorbeeld de regio's Noord of Oost Groningen een hogere werkloosheid hebben daar kan je niet zoveel mee doen, het enige wat je wel kan doen is dat de middelen die je moet betalen aan uitkeringen ruimhartig vergoeden. Dus dat gebeurt natuurlijk, de nadelen van regionale economische effecten in termen van werkloosheid tot sociale zekerheid die worden financieel gecompenseerd. Als je kijkt naar de Rijksbijdragen, als je alle bijdragen van de Rijksoverheid bij elkaar op telt en je slaat dat om naar hoofd van de bevolking dan zijn regio's als Oost Groningen die krijgen ook wel het meest ten opzichte van heel Nederland. Dus die regionale economische ongelijkheid die vertaald zich dan in een financiële bijdrage doordat zeg maar compensatie plaats vindt voor achterstand. Maar je zou natuurlijk eigenlijk willen dat er veel meer beleid wordt gevoerd om te voorkomen dat die achterstelling ontstaat. Hoe je dat zou moeten doen is onder meer door regio's ruimte te geven om goed beleid te kunnen voeren. Het sociale zekerheidsbeleid bijvoorbeeld, het wordt nog steeds erg dirigistisch vanuit de Rijksoverheid bepaald, dus zoveel mogelijkheden heb je niet om daar als regio bijvoorbeeld iets speciaals in te doen. Dus meer regelvrijheid voor regionale en lokale overheden om zelf om in termen van sociale zekerheid of sociale werkvoorziening of iets in die arbeidsmarkt te kunnen gaan doen. Dat helpt wel.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemdelta?

Als je het heel zuiver beschouwd dan kan dat dus. Het is natuurlijk hetzelfde als met KPN gebeurt is of met het CBS in Heerlen. Als je daar een kantoor heen brengt, waarbij je ook mensen overbrengt, je trekt mensen aan, of het creëert werkgelegenheid. Dan creëert dat natuurlijk economische groei. Zeker op het moment dat ze van buiten de regio komen. Dan heeft gevolgen

voor de huizenprijzen, voor de consumptie en de lokale gemeenschap. Dus dat creëert economische groei. De mate waarin dat zich dus voordoet hangt af van de eerdere kwestie die ik al zei, dus in hoeverre de mensen ook in die regio wonen waar ze dan werken of dat ze dat op afstand doen of niet. Anders wordt het een soort virtuele plek. Waarbij mensen van buiten de regio werken in de naam wel in een soort Rijkskantoor zitten, maar dan toch fysiek niet zijn. Dan zie ik daar niet veel heil in. Maar als je het hebt over fysieke werkgelegenheid die het met zich meebrengt, dan kan ik het me voorstellen dat dat gewoon economische groei met zich meebrengt.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Er zijn twee mogelijkheden om zo'n Rijkskantoor te bemensen, ervanuit gaande dat je ze niet hebt, of je trekt ze van buiten, dan geldt de weerstandsdiscussie, of je leidt ze zelf op. Dan hangt het dus een beetje af van het type en soort werkgelegenheid wat je nodig hebt. Veendam heeft de Rijksdienst voor wegverkeer dacht ik. Ik denk dat die het redelijk kunnen doen met het regionale verzorgingsgebied. Dat geldt hetzelfde voor het centraal justitieel incasso bureau dat in Leeuwarden zit. Denk ook een beetje hetzelfde voorbeeld. Dus zolang je het heel goed kunt doen met de mensen uit je eigen regionale arbeidsmarkt haalt, dan kan het heel voordelig zijn. Eventueel wel aangevuld met mensen die hoog specialistisch zijn die je uit het Westen haalt. Die heb je misschien niet altijd nodig. Het wordt problematisch op het moment dat je mensen dwingt. Dat is een beetje hetzelfde als de mariniersdiscussie. Ik moet wel zeggen dat ik toen wel eens gedacht heb, wat is het probleem hier? Of je vanuit Doorn gaat of je gaat naar Vlissingen. Kijk als je een gezin hebt met kinderen. Als het onderdeel van je beroep is, zoals bijvoorbeeld diplomaten is het onderdeel van je functie. Het hangt van de dienst af en hoe afhankelijk is die dienst van andere diensten of partijen. Hoe geïsoleerd kan je werken? Ik kan me Rijksdiensten voorstellen die onderling heel veel contact moeten hebben. Dat bepaald natuurlijk ook heel erg hoe ver je ergens van af zit. Dat is natuurlijk wel een andere discussie, dan heeft een regio voordeel van een locatie. Status kan van belang zijn voor de regio daarmee kan je iets profileren. Dat zie ik wel voor me. En dat je als maatschappelijk neveneffect hebt dat je geen lege kantoren hebt, dat lijkt me ook een voordeel. Als ik puur kijk wat doet het economisch, dan geldt heel erg de discussie, waar werken mensen fysiek en waar wonen ze. Werken in een stad draagt wel wat bij aan de toegevoegde waarde van die stad zelf, maar profiteert de regio er ook van? Dan moet je er ook wonen, want anders rij je er alleen maar doorheen. Dan moet je iets doen met wegen etc. Dat kan leiden tot files en ander nadelige effecten.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Wat telt waar? De eerste verklaring is puur statistisch administratief. Want Liza telt de werkgelegenheid op de werklocatie. De beroepsbevolking wordt geteld op de woonlocatie. De mensen tellen als onderdeel van de beroepsbevolking op de locatie waar zij wonen. Dus waar tel je? is de eerste verklaring. De tweede is dat mensen niet altijd werken waar ze wonen en andersom. Het kan dus omdat die mensen die zeg maar wonen in Delfzijl, Appingedam en werken in de stad Groningen. De werkgelegenheid kan dus in Delfzijl, Appingedam dalen, terwijl de beroepsbevolking niet daalt. Simpelweg omdat je die telt op de plek waar ze wonen. Mensen wonen en werken niet allemaal op dezelfde plek.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

De kwestie is dan als je ze niet in de regio hebt, dan moet je ze van buiten halen, dan moet je ze ergens anders werven. Op zich is dat natuurlijk niet zo'n probleem. Je kunt ze ook uit de stad halen. Hoger opgeleiden reizen over het algemeen wat verder, dus dat is niet per definitie een probleem dat ze niet in de regio wonen. Maar, in zijn algemeenheid geldt, het blijft natuurlijk een virtuele discussie, ik weet niet hoeveel je er nodig hebt, van welke specialisme. Je moet niet in die regio nu een dienst gaan vormen van ICT specialisten. Los van dat je die niet in de gemeente hebt, die heb je ook niet in de rest van de regio. Dus dat schiet natuurlijk sowieso niet op. De vraag speelt of er überhaupt voldoende hoogopgeleiden hebben in de regio om aan de vraag naar hoger opgeleiden te kunnen voldoen. Kijk als het al zo is dat je dan bijvoorbeeld als gemeente en Rijk elkaar in de weg gaan zitten, dan is er ook wel wat anders aan de hand. Ik denk dat het erg afhangt van het type mens wat je nodig hebt en of ze in de regio zijn. Linksom of rechtsom het

moet aantrekkelijk zijn om in die regio te kunnen werken. En het moet aantrekkelijk zijn om daar in die regio te kunnen wonen. Je moet dus voldoende voorzieningen hebben die het ook aantrekkelijk maken om daar te willen werken.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Naast het economisch effect, het wooneffect en multipliers op een heleboel andere dingen zoals scholen en voorzieningen, noem maar op. Ik denk dat het in dit geval het belangrijkste maatschappelijke effect heeft dat het de beeldvorming in de regio ten goede komt. Deze Eemsdelta regio heeft heel veel last van negatieve beeldvorming zoals heel veel gemeenten in krimpgebieden hebben. En het is natuurlijk een heel positief signaal dat je daar eventueel een Rijksdienst heen zou brengen. Dat laat in ieder geval zien dat er heel veel vertrouwen is vanuit het Rijk om te investeren in dit soort gebieden. Ik denk dat dat het belangrijkste maatschappelijke effect is. Naast het economische effect, het wooneffect.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Ik meen niet dat dat het sterkste argument is om te investeren in een Rijkskantoor. Ik dat er heel veel moet worden gecompenseerd, ik woon zelf in het gebied, dus die opvattingen van die anderen deel ik in die zin dat er ruimhartig gecompenseerd moet worden. Er moet hersteld worden, alles wat er in die discussie een rol speelt daar ben ik het wel helemaal mee eens. Of daarvoor een Rijkskantoor de geëigende oplossing is, dat weet ik niet. Omdat ik dan ook met al die andere kwesties zit, hebben we dan voldoende mensen om dat te bevolken, waar wonen ze dan, komen ze van buiten de regio of worden ze hier opgeleid. Dan kun je ook denken aan grotere investeringen in de opleidingsstructuur in opknappen van wijken bijvoorbeeld.

Interview Gerard Beukema

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Ik heb nog een heel recent voorbeeld gehad, het instituut voor mijnbouw schade Groningen, een nieuwe ZBO, inmiddels iets van 200 arbeidsplaatsen heeft, uiteraard moet die in Groningen gevestigd worden, want het gaat over de afhandeling van de aardbevingsschade. Kern van het aardbevingsgebied is de gemeente Eemsdelta. En ik heb toen aan de toenmalige minister Wiebes voorgesteld om dat kantoor te vestigen in Delfzijl, daar was nog een prachtig kantoorgebouw stond daar aan de haven, waar vroeger de regiodienst van Rijkswaterstaat een plek had. Makkelijk ruimte voor zeker 400 ambtenaren. Maar, na ruggespraak met de leiding van die dienst is het toch de stad Groningen, of net niet de stad Groningen geworden, want de medewerkers, de toenmalige medewerkers woonden allemaal in de stad Groningen. Men heeft toen bij wijze van compromis die medewerkers toen gevestigd in de gemeente Midden-Groningen. Op ongeveer 100 meter met de gemeentegrens met de stad Groningen en vlakbij een station zodat mensen toch vrij snel vanuit de stad Groningen daar konden komen. En de afstand Delfzijl stad Groningen is zo'n dertig minuten met het spoor was toch al een belemmerende factor. Dus ik geef ook meteen aan dat zelfs op regionaal niveau dit soort besluiten genomen moeten worden. Dan is spreiding nauwelijks aan de orde. En dat heeft niets te maken met arbeidsmarkt, want de arbeidsmarkt stad Groningen is ongeveer dezelfde arbeidsmarkt als in deze regio. Veel mensen uit de stad werken in Delfzijl en omgekeerd. Ik denk ook dat hier best veel mensen zijn met een opleiding die ze geschikt maakt als werknemer. Maar, als er inderdaad juristen aangetrokken moet worden, die moeten ook aangetrokken worden, dan heb je het over een ander soort arbeidsmarkt. Dan heb je het over studenten die al in de stad Groningen wonen en die daar een opleiding gehad hebben en daar misschien nog steeds wonen. Dan tellen dit soort argumenten.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Natuurlijk kun je dat allemaal oplossen door digitalisering, mensen hoeven niet meer veertig uur per week op kantoor te zitten. Je kunt ook de halve werkweek thuis zitten en het andere deel van de werkweek op kantoor. Dus er zijn allerlei mogelijkheden die effecten van meer decentrale spreiding van kantoorgebouwen kunnen gaan opheffen. Kijk naar arbeidsmarkten, op het regionale niveau speelt de arbeidsmarkt geen rol. En ik denk dat je op dit moment zelfs kan zeggen zijn er best veel knelpunten op de arbeidsmarkt, maar die knelpunten spelen denk ik in veel regio's. Niet specifiek in de Randstedelijke regio of de noordelijke regio. De knelpunten die in de arbeidsmarkt zijn, zijn knelpunten die generiek voor Nederland zo ongeveer gelden.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Wij hebben hier ook echt een probleem op de arbeidsmarkt ondanks het feit dat de werkgelegenheidsontwikkeling hier vrij goed is. Er is in de eerste plaats sprake van een mismatch, er is een grote groep laagopgeleiden mensen die in deze regio geen werk vindt, en dus een groot klantenbestand bij de sociale dienst om het zo maar te zeggen. Dat is de ene kant van het verhaal en aan de andere kant, heel veel bedrijven, zorg, maar ook de industrie, zitten te springen om voldoende arbeidskrachten. Eén van de grote zorgpunten naar de toekomst is kunnen wij wel voldoende mensen leveren. En dan zie je dus dat er bedrijven zijn die mensen uit het verre buitenland aantrekken, expats. Die ze echt nodig hebben om bedrijven draaiende te houden. Die mensen zijn dan kennelijk ook in Nederland niet te vinden. Maar, dat geldt ook voor een flink aantal bedrijven in de Randstad op dit moment. Die arbeidsmarkt zit best heel ingewikkeld in elkaar. En het grote voordeel van een Rijkskantoor zou ik vinden, dat je inderdaad een bepaald type werkgelegenheid die je nu niet biedt dat je die dan kunt bieden. Diversiteit van aanbod van werk. Maar, door de ervaring met het instituut mijnbouw schade, werd ik enigszins bevestigd in mijn cynisme, ik denk niet dat de discussie over verplaatsen van Rijksdiensten nog gaat plaatsvinden. Er komt echt een massieve Haagse regio zoals ook in de jaren '70 van de vorige eeuw om dat te voorkomen. Waar wij naar moeten streven, en wij werken nu aan een samenwerkingsovereenkomst tussen de hogeschool en de universiteit en onze eigen campus voor middelbaar en beroepsonderwijs is dat we proberen wat de vraag is op de arbeidsmarkt hier zo goed mogelijk in relatie te brengen met het aanbod. Wij zouden gewoon jongeren die hier worden opgeleid een plek moeten kunnen bieden in onze eigen industrie en in onze eigen zorginstellingen.

En dat betekent dus ook dat wij meer moeten sturen op wat we op de arbeidsmarkt nodig hebben. Dat kun je alleen maar doen door goed samen te werken tussen onderwijs en bedrijfsleven. Dan zou je dus ook kunnen bewerkstelligen dat jongeren hier blijven. Je hebt op dit moment een enorme trek naar de stad, maar goed het woningaanbod in de stad is dusdanig beperkt, dat je langzamerhand toch een tegenstroom gaat krijgen. Mensen kunnen goedkoper, voor een betere prijs-kwaliteitsverhouding in de regio een woning betrekken. Dus ik ben benieuwd of die krimpcijfers van de afgelopen jaren of die de komende jaren wel bevestigd worden, ik zie een kentering.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

We hebben een tijd gehad, dat dat gewoon was. In de jaren '50 zijn bijvoorbeeld heel gericht bedrijven als Philips, maar ook de staatsmijnen die zijn richting regio verschoven, in de jaren '60 en '70 is die spreiding Rijksdiensten er nog eens overheen gekomen, want op dat moment kon de overheid het echte bedrijfsleven niet meer sturen. Wat in de jaren '50 nog wel kon. Ik zie niet echt een klimaat ontstaan waarin dat opnieuw vorm gaat krijgen. Ik denk dus echt dat dat iets is van het verleden wat niet terugkomt. Die bedrijven zijn in de jaren '50 gekomen omdat er een gigantische uitstoot van de landbouw was. Laaggekwalificeerde werkrachten die ook een plek moesten krijgen, maar al die bedrijven die we nu hebben die vragen allemaal mensen op het MBO 4 niveau, dus voor laag geschoolden is het sowieso moeilijk om werk te vinden. De echte maakindustrie verdwijnt meer en meer uit Nederland natuurlijk. We hebben op dit moment bedrijven als Albel een aluminium smelterij met 400 arbeidsplaatsen als eerste getroffen door de energiecrisis, althans door de stijging van de stroomprijzen daar zijn wel heel veel mensen aan het werk met een lagere vooropleiding, maar goed je ziet dat dat soort bedrijven toch als eerste sneuvelen en ze komen echt niet meer terug. Dat gaat de overheid niet veranderen.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

In deze regio is de dienstverlenende sector niet echt groot, dat betekent dus toch dat je iets toevoegt. Je zou toch een belangrijke werkgever toevoegen aan het arbeidsaanbod in de regio. Dat betekent dus dat je wat diverser kunt zijn, hier is weinig werk buiten de commerciële dienstverlening, in de overheids sfeer buiten de gemeente. Vroeger was hier een groot kantoor van Rijkswaterstaat dat staat nu leeg.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Kijk ik loop al heel lang mee in het openbaar bestuur, eigenlijk al vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw. Ik ben nauw betrokken geweest, althans, niet nauw betrokken, maar politiek heb ik het op de voet gevolgd de discussies over de spreiding van de Rijksdiensten die in de jaren '70 vorm hebben gekregen en we weten allemaal de afloop daarvan. Spreiding van het hoofdkantoor van de PTT naar Groningen, we hebben de spreiding van Rijksdiensten naar het midden van het land meegemaakt. Naar Zuid Nederland een aantal van die diensten is inmiddels al geprivatiseerd en een aantal andere diensten is weer teruggehaald naar Den Haag, dus ik ben redelijk sceptisch over dit soort spreidingsvoorstellen. Er zullen ongetwijfeld altijd argumenten gevonden worden in het Haagse om ze tegen te houden. Dus ik ga er ook vanuit dat deze discussie eigenlijk nooit meer terug zal komen.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Geen verklaring voor gegeven.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

In een regio als Eemsdelta gaan mensen die een hogere opleiding volgen vertrekken. En die komen eigenlijk niet meer terug. Die vestigen zich elders, in het gunstigste geval in de stad Groningen. En als ze dan werk vinden in onze regio dan komen ze voor werk terug, maar wonen

doen ze niet. Dat is een van onze stevige actiepunten, wij willen jongeren binden aan de regio. Maar goed, onze ervaring is dat vooral hoogopgeleiden bij ons werken. Want, wij hebben een hele sterke chemische industrie in de regio, maar gewoon op afstand wonen. Je hebt hier ook nog niet te maken met congestieverschijnselen. Dus wat dat betreft kun je ook gemakkelijk met de auto deze kant op komen. Nogmaals, treinverbinding Groningen Delfzijl is dertig minuten, spreek daar in de agglomeratie Amsterdam maar eens over.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Maatschappelijk effect heb ik al aangegeven, elke werkgelegenheid extra hier draagt bij aan de ontwikkeling van de regio. En geeft ook een betere basis voor de ontwikkeling van de regio. Je streeft er altijd naar nieuwe werkgelegenheid, dus als die werkgelegenheid ontstaat vanuit spreiding van Rijksdiensten, dan is dat ook, dan zal dat ook meegenomen moeten zijn. Alhoewel de kans daarop heel erg klein zal zijn zoals ik al aangegeven heb. Wij maken ons voortdurend sterk voor de vestiging van nieuwe bedrijven. En dat zoeken we ook in aansluiting op de industrie die we al hebben, en daar zijn best heel goede ontwikkelingen te melden.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Ik denk dat het politieke klimaat er niet naar is en dat de discussie politiek in Den Haag niet speelt en voorlopig ook niet zal spelen. Bovendien zal dat opnieuw een discussie op het Haagse niveau gaan opleveren. Dus ik denk dat je echt moet zeggen van, wij hebben in onze plannen als regio uiteraard werkgelegenheidsgroei enorm voorop staan, maar we denken daarbij echt niet meer aan spreiding van Rijksdiensten.

Interview Henri de Groot

Algemeen

Zullen we wat algemener beginnen? En vervolgens wat af gaan pellen? Kijk het is natuurlijk een superspannend onderwerp. En een super relevant onderwerp. Waar ik eigenlijk twee hoofd primaire reacties heb. En van daaruit kunnen we wat verder af gaan pellen. De ene is dat als ik kijk naar zo ongeveer alle empirische kennis die we hebben over locatiegedrag van bedrijven, locatiegedrag van mensen, alles wat we weten over wat slim alloceren van mensen is. Dan weten we uit een hele rijke agglomeratieliteratuur dat er allerlei redenen zijn waarom mensen dicht op elkaar willen zitten. Dat zie ik als een proces wat de data heel erg duidelijk maken en wat daar boven op komt is dat we ook nog eens weten als we dit soort processen volledig vrij aan de markt over laten, er heel veel redenen zijn om te denken dat de markt minder concentratie biedt dan wat maatschappelijk optimaal is. En dat heeft te maken met wat we dan met een duur woord noemen positieve externe effecten. Mensen leren van elkaar, maar worden daarvoor niet gecompenseerd dus moet je een extra zetje in de rug geven om dicht bij elkaar te zitten zodat dat leerproces op gang komt. Vergelijkbare argumenten kun je houden rondom slim benutten van infrastructuur. Dicht bij elkaar zitten maakt dat je heel hoogwaardige infrastructuur kunt investeren die dan ook betaalbaar en rendabel is. Wat veel lastiger is als je ver van elkaar af zit. Nou daar zijn een aantal argumenten die wij straks wat verder kunnen afpellen. Wat ik spannend vind daarbinnen, nou wil niet zeggen dat daar een twijfel bij mij zit, maar in ieder geval wel iets wat we straks in de doorvragen aan bod gaan krijgen is dat verschillende mensen nu beargumenteren dat corona een echte gamechanger is en dat dit gedrag van mensen in eens fundamenteel gaat veranderen. Ik weet dat niet en ik denk dat niemand dat kan weten, maar kijkend naar het recente en langere verleden heb ik wel serieuze twijfels of dit nou de echte gamechanger gaat zijn. En als ik kijk naar de files die we nu weer zien dan vind ik het wel fascinerend hoe snel mensen de oude patronen gewoon weer oppakken. Dat is een voorbeeld maar ja zo kun je dat sterkt mij in de gedachte dat blijikbaar de wens om te doen wat we deels deden en dat de krachten die ik net beschreef dat die toch resistenter zijn dan dat we soms denk ik wel hopen. Er zit ook een soort hoop in. Dus dat is twee. Drie en dan kom ik echt op jouw onderwerp en dat is de vraag van wat kunnen we nou met spreidingsbeleid. En ik vind dat een super relevante vraag omdat en dan verwijs ik onder andere naar een studie die we gedaan hebben met de ik denk alleszeggende titel groei en krimp. Ik heb net vooral de groeikant benadrukt, maar die gaat gepaard met onvermijdelijke krimp op andere plekken. En dat roept een vraag op, ja dus, ik wil daar zeker niet blind voor zijn. De vraag is daar wat de kern van het probleem is. En volgens mij maken we ons zorgen over toegankelijkheid van allerlei voorzieningen. Ik maak me vooral zorgen om ontwikkelingsmogelijkheden van de jongen mensen in die krimpgebieden. Daar zit voor mij de echte grote zorg. Dat valt ook weer te staven met empirisch onderzoek wat laat zien van wat de momenten in je leven zijn dat de locatie er echt toe doet en dat is weer die jeugdfase. Dus daar zitten zorgen, als ik dan vervolgens kijk naar oplossingen dan denk ik dat we daar heel veel kunnen en moeten doen met allerlei vormen van sociaal beleid. Hervreidingsbeleid, dat hebben we eigenlijk altijd gedaan, en heb ik bedenkingen bij de mogelijkheden die we hebben op plekken die om redenen die ik meen te begrijpen leeg lopen. Vervolgens weer vol te stoppen door met allerlei noodgrepen te proberen bedrijven te dwingen dan wel te verleiden om naar die plekken toe te gaan. Waar ze eigenlijk voortdurend van laten zien dat ze daar eigenlijk niet willen zitten. En als ik dan vervolgens naar de geschiedenis ga kijken van waar we het geprobeerd hebben, kijk naar het noordoosten van Nederland. Waar we de PTT naar toe verplaatst hebben, waar de informatiebeheergroep zit, kijk naar de locatie CBS Heerlen, waar ik met enige regelmaat naar toe moet, maar ook mag, omdat ze prachtige dingen doen, maar die locatie is echt niet slim. Wie ooit bedacht heeft dat dat een manier is om mensen die in de mijnbouw hun werk verloren nieuw perspectief te bieden, ja die snapt toch echt niet hoe baan tot baanmobiliteit werkt. En daar zijn hele rare keuzes gemaakt met goede intenties, hou me ten goede, maar ja als ik kijk naar wat dat heeft opgeleverd, een klassiek voorbeeld is dat er nog nooit zoveel vluchten tussen Amsterdam en Groningen hebben gevlogen dan toen de PTT daar naar toe ging en mensen gewoon iedere week op en neer vlogen tussen Amsterdam en Groningen om maar in Amsterdam te kunnen blijven wonen. Nou ja goed altijd een beetje oppassen met anekdotes, maar het geeft wel aan hoe en nou ja goed ik zag dat ook in jouw opmerkingen de worsteling van die mensen willen dat helemaal niet. En daar kunnen we nog iets met sturing doen, maar die bedrijven willen dat ook niet. En die kun je al helemaal moeilijk sturen. Nou ja goed, dat brengt me bij een van de slogans uit de studie stad & land ja in alle bescheidenheid is denk ik het beste advies wat we vaak kunnen geven om toch maar mee te stromen met de stroom en ons vermogen om daar tegen in te roeien en nogmaals met goede intenties, maar de geschiedenis leert dat dat vermogen heel erg beperkt is. Dat zijn even wat openingsschoten, maar daarmee heb

ik ook wel zo ongeveer de hoofdvraag en mijn visie daar op, heb ik het speelveld wel een beetje verkend. En van daaruit kunnen we volgens mij verder afpellen.

Kijk en voor een deel weten we daar wel en daar kunnen we straks nog verder richting meer jouw vragen, kijk we weten op zich wel dat er manieren zijn en dat sluit ook aan bij een PBL rapport die niet zo lang geleden zeiden, van nou, meer asfalt hebben we echt niet nodig, ondanks de files denk ik nog steeds dat dat juist is. Maar, dat betekent wel dat je beschikbare capaciteit beter moet benutten. En als je het aan mensen zelf over laat, die krijgen dat niet georganiseerd, dus je zult mensen toch prikkels moeten geven om hun gedrag wat aan te passen. Maar goed, mijn collega Erik Verhoef, die heeft zijn hele carrière besteedt aan rekeningrijden. Daar hebben we een prachtig instrument voor, gewoon variëren met de tarieven over de dag en daar kun je best veel mee sturen. En dan is het fascinerend hoe beperkt de ingrepen zijn die uiteindelijk tot stand moeten komen ik bedoel we weten dat zo ongeveer 20% van de mensen weten te verleiden om hun gedrag te veranderen en dat kan betekenen dat je niet van 9 tot 5 werkt, maar van 10 tot 6 en anderen van 7 tot 4 wat weer handig is om je kinderen weer op te halen als je 20% van de mensen weet te verleiden heb je ongeveer 80% van de files opgelost. Het is dus niet zo wat je dus vaak hoort, maar dan moet iedereen zijn gedrag aanpassen, nee juist niet want dan verplaatsen we alleen maar de file, dat is maar een klein stukje en dat kan zowel naar voren als naar achteren. Ik bedoel als ik naar mijn eigen thuissituatie kijk met een echt avondmens en een echt ochtendmens, ja mijn vrouw vindt het prima om om zeven uur op te staan of in de trein te zitten en ik vind het heerlijk om om 10 uur te starten. Nou ja prima en ik kan er voor zorgen dat 's ochtends de klusjes thuis gedaan zijn en mijn vrouw zorgt ervoor dat 's avonds het eten klaar is nou ja, dat zijn prima manieren om je leven in te richten. Maar ja, de vergadering van zowel mijn vrouw als van mij heeft toch de neiging om om negen uur te starten. Want ja, zo doen we dat nu eenmaal en het werken met prijsprikkels maakt dat je dat kan bijsturen. Die hebben we dus ook heel hard nodig, je moet dus nadenken over wat je uiteindelijk kunt sturen. En dat valt mij dan ook wel op bij veel van de discussies rondom dossier waar jij je mee bezig houdt. Kijk in de regio Amsterdam is er een hele discussie over de woningbouw. En dan zeggen ze in Almere maar wij kunnen wel gaan bouwen. En dan zeggen ze heel gemakkelijk tegen Den Haag, maar dan moeten jullie er wel voor zorgen dat er ook het werk bij komt. Ja zo werkt dat dus niet. Ik bedoel je kunt niet bedrijven dwingen om in Almere te gaan zitten. Gelukkig maar, er zijn landen waar ze dat wel op die manier doen, maar dat zou niet mijn keuze zijn om op een Chinese staatsgeleide economie over te stappen, daar doen ze het zo. Ik zeg niet dat het niet kan, maar het sluit niet aan bij wat we willen en hoe we willen zijn, we hebben toch een vrijheid binnen kaders willen hebben. De overheid bepaald kaders stellen, maar daar binnen hangen mensen wel heel erg aan hun vrijheid. Ik denk dat je daar ook wel een eerste soort van generieke les kunt trekken. Ik bedoel de overheid is er mee gestopt, je kunt ook zeggen de overheid is uiteindelijk tot het inzicht gekomen dat ze wel moesten stoppen omdat dat geld stoppen in een bodemloze put stoppen was wat niet meer te verantwoorden was. Tegelijkertijd en dan kom ik eigenlijk op een equivalent van het Almere verhaal. Kijk wat zowel Heerlen als de Eemsdelta en ook in zekere zin Rotterdam en in zekere zin ook Den Helder gemeenschappelijk hebben is dat die plekken niet groot geworden zijn omdat ze nou vanwege allerlei culturele natuurlijke emenities ontzettend succesvol en aantrekkelijk waren. Maar dat ze een iets hadden en dat waren natuurlijke hulpbronnen. Die zijn bepalend geweest waarom daar in een bepaalde periode in de geschiedenis iets is ontstaan, maar dat betekent ook dat op het moment dat er een klap komt, dat dat ook heel erg snel kan verdwijnen. En als je dan niet heel fors geïnvesteerd hebt, in het opbouwen van iets waarmee je een doorstart kan maken, ja dan wordt je systeem enorm wankel. En dat is waar de dynamiek in Amsterdam een andere is, nou ja dat is vooral op handel gericht geweest. Dus dat waren niet zozeer die natuurlijke hulpbronnen. De toegankelijkheid tot zee die hielp, maar dat was niet het enige daar hebben ze iets om heen gebouwd wat tot op de dag van vandaag aantrekkelijk maakt. Rotterdam heeft dat ook geprobeerd, Rotterdam was voor de oorlog een prachtige stad, maar ja heeft een enorme prijs betaald voor de Duitse bombardementen. En is daarmee in een klap met een totaal andere realiteit geconfronteerd, waar de stad tot en met de dag van vandaag mee worstelt. En wat daarbij komt is dat Rotterdam en dat hebben ze ook deels wel gemeenschappelijk met Heerlen, maar daar is het echt anders dan in Eemsdelta, dat Rotterdam en Heerlen in het verleden, in ieder geval voor het gebruik maken van natuurlijke hulpbronnen in Heerlen en de toegang tot de zee en de overslag in Rotterdam, relatief heel veel arbeid nodig hadden. En op het moment dat die arbeiders komen dan is toch de neiging daar iets prettigs te bouwen net wat groter. Ja en Eemshaven, wat natuurlijk extreem kapitaalintensief wat daar aan industrie is gebouwd, daar hoefde je verder niet heel veel te doen. Je moest die paar mensen kunnen huisvesten en dat was het wel zo ongeveer. En dan zie je ook dat er eigenlijk heel weinig omheen ontstaat. Heerlen was wat dat betreft in de hoogtijdagen van de mijnbouw was een van de meest welvarende steden van Nederland. Daar zat echt een enorme rijkdom als je kijkt naar foto's uit die tijd en als je kijkt wat een prachtige gewaden die de vrouwen aan hadden en hoe ze daar door de straten paradeerden. Dat was echt

een gouden cluster in ons land. Dat is vervolgens heel snel, maar daar heb je nog steeds wel iets van een basis waarop je kunt bouwen. Ja Rotterdam is daar hebben we het net over gehad en daar zie je ook in Rotterdam, dat is fascinerend als je naar die geschiedenis kijkt hoe complex dus ook het opbouwen van iets is, ja kijk naar Rotterdam Zuid, de manier hoe dat groot is geworden, dat waren allemaal Zeeuwen, die in de haven gingen werken, die uit de landbouw kwamen waar echt niets meer te verdienen was, dus dat superzware werk in de haven was toch aantrekkelijker. Dus die zijn naar Rotterdam getrokken, maar die arme boeren zijn nooit de Maas overgekomen. Zie daar de wordingsgeschiedenis van Rotterdam Zuid met alle problemen waar ze tot op de dag van vandaag mee worstelen omdat het halen van de mens is één, maar het vervolgens opbouwen van iets dat weten we vanuit de geschiedenis dat dat echt heel ingewikkeld is. En daar zit een beetje mijn winstwaarschuwing, laten we daar ook gewoon de lessen uit trekken en dat is geen leuke conclusie, maar dat is wel het eerlijke verhaal. En dan vind ik vervolgens nou ja goed, of we het nou over Eemshaven of over Rotterdam of over Heerlen of over Almere of over Den Helder hebben, dat we het vooral aan de jongeren in die gebieden verplicht zijn om die jongeren precies dezelfde kans te geven als iemand die in de grachtengordel in Amsterdam woont. En daar mag je wat mij betreft en moet je heel stevig beleid opzetten. Dat betekent dat je na moet denken over differentiatie van salarissen voor leerkrachten. Zodat de kwaliteit van onderwijs op lagere scholen picobello in orde is. Dat betekent dat je na moet denken over hoe je met die beperkte bedrijvigheid die er is in combinatie met middelbare scholen mbo's die mensen zich toch kunnen ontwikkelen om een eerlijke kans te krijgen voor de rest van hun leven. Ik bedoel daar mag je volgens mij nooit concessies aan doen. Dat bereik je niet door met ontzettend veel subsidie bedrijven te verleiden daar naar toe te gaan ja die vervolgens toch hun eigen weg gaan. Dat is tegen de stroom op roeien. Ik vrees dat ik moet concluderen dat we dat niet kunnen. En ik zeg echt ik vrees, want nadenken over verdelingsvraagstukken is super belangrijk. Maar we moeten daar ook oppassen te denken dat ruimtelijk herverdelingsbeleid waar we vaak beginnen als vanzelf tot een eerlijkere inkomensverdeling tussen mensen leidt. Dat is vaak de simpele gedachte dat als we daar maar dingen naar toe sturen dan gaat het vanzelf beter met die mensen. Ook daar hebben we vanuit het stemmen met voeten, ja, dramatische voorbeelden van bijvoorbeeld de Vogelaarwijken. Waar we er wel degelijk in slagen om buurten beter te laten functioneren, alleen 10 jaar later kom je tot de conclusie dat de mensen die de reden waren om te investeren in die wijken vervolgens niet meer in die wijken wonen. En dat die wijken gegentrificeerd zijn en uiteindelijk gewoon een vermogensoverdracht is geweest onbedoeld maar toch naar de rijken. Ik wil niet zeggen dat je daar met je scriptie naar toe moet, maar het zoeken naar succesverhalen, maar ook het durven te leren van de dingen waar het niet gelukt is om ruimtelijk herverdelingsbeleid of placebasebeleid te voeren. Ik denk dat je daar ook al wel tegen aan bent gelopen die literatuur over placebased en over peoplebased dat is eigenlijk de kern van het debat volgens mij. En kijk een van de redenen waarom ik mij er toch zo bezorgd om maak heeft ook te maken en dan kom ik toch terug op het onderwerp waar we mee begonnen, over agglomeratiebaten en ik gaf net een voorbeeld over hoe we dat kunnen doen. We zijn dus wel verplicht om heel goed na te denken over hoe je die agglomeratiebaten toe laat vallen aan alle burgers uit het land. Waar het misgaat is op het moment dat de mensen die in de succesgebieden wonen noem ik het maar even gaan denken dat dat succes enkel en alleen hun verdienste is. Dus dat surplus wat je creëert daar moet je echt over na gaan denken hoe je dat gaat herverdelen. Iemand als Eberhard van der Laan die probeerde daar echt handen en voeten aan te geven door voortdurend te wijzen op de verantwoordelijke hoofdstad. En daar probeerde hij echt handen en voeten aan te geven door na te denken wat kan ik nou met mijn brede ambtenarenapparaat met de relatief het is ook geen rijke gemeente, maar wat kunnen wij nou doen om ook een voortrekkersrol te vervullen voor iedereen in ons land. Die plicht heb je als hoofdstad een soort voortrekkersrol. En dat is een mooie manier van denken om na te gaan wat kun je dan wel. En ja als je dat niet goed doet, als je daar niet over nadent, dan ligt populisme echt, staat om de hoek op ons te wachten. Ik weet niet, ken je het boek van Paul Collier, the future of capital, daarin omschrijft hij op een hele elegante manier hoe we met ons kapitalistische systeem zijn gekomen tot waar we nu staan. Dat fenomeen van agglomeratie speelt daarin een heel belangrijke rol, maar hij maakt ook de stap dat hij zegt van specifiek toegespitst op Groot-Brittannië, maar daarmee hou je eigenlijk Amsterdam ook een spiegel voor, dat hij zegt van waar het in Groot-Brittannië faliekant, maar dan ook faliekant mis is gegaan is op het moment dat van ontwikkelingen van inkomens van vermogens in Londen skyhigh gingen. En de Londenaren gingen denken dat is van ons. En de Londenaren vergaten om dat te verdelen met de rest van Groot-Brittannië. En vervolgens, maar dit is grote stappen snel thuis, komt hij tot de conclusie, toen meende een politicus aan macht te kunnen winnen door een verkiezing over Brexit te doen, om nog meer pro Europa waarvan de baten toch ook vooral weer in Londen toesloegen. Om dat definitief weer bevestigd te laten krijgen door het volk en ja buiten Londen had iedereen zo iets van dit is onze enige kans om te laten merken dat we het echt niet eens zijn met wat er in Londen gebeurt. En ja

daarmee komt hij eigenlijk tot de conclusie van ja de stem voor de Brexit was helemaal geen stem tegen Brussel. Dat was een stem van het eigen volk tegen Londen. Met alle ellende waar ze nu mee zitten, daar zie je wel hoe wankel het ook is als je die verdelingsvraagstukken niet serieus neemt. Goed als je ook in Nederland kijkt, ik heb daar is een keertje een vingeroefening gedaan met hoe zit het nou met de opkomst van de extreme partijen, zowel de linker- als de rechterzijde in ons politieke spectrum. Met vraagstukken als bevolkingskrimp, lage grondprijzen en daling van grondprijzen. Dat is een vrij helder beeld van waar dat populisme opkomt. Het is toch in de perifere gebieden, zeg maar precies de gebieden waar jij in geïnteresseerd bent. Het is dus niet zo dat er geen probleem is. En die mensen hebben het gevoel Den Haag is er niet meer voor ons. Hoe zorg je er dan voor dat je als Den Haag laat merken dat iedere burger je even lief is en dan kom je weer op jouw onderwerp.

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Ik denk over die agglomeratievorming, positieve en negatieve effecten daar hebben we het volgens mij heel uitgebreid al over gehad. Als je daar nog verdere referenties wilt of zo, laat weten. Ik kan me ook voorstellen dat jij mij op een gegeven moment een lijst toestuurt waarvan je zegt van goh dit heb ik allemaal al gelezen. En dat ik daar nog eens een keer tegenaan kijk. En zeg van goh, maar dan is dit en dit en dit ook nog interessant. Daar zou ik je nog wat verder kunnen voeden. Maar goed, vestigingslocaties laten zich dus moeilijk sturen. Die agglomeratie is daar een belangrijk punt, we hebben het over digitalisering gehad eigenlijk indirect via Corona. Verwacht er nou niet teveel van, en dat was eigenlijk het bruggetje naar. En de positieve en negatieve effecten van een Rijkskantoor kijk ik denk dat je daar ook echt nog wel de vraag moet stellen, maar dan moet je wat dieper de arbeidsmarkt in gaan. Waar voorzie je nou dat de grootste tekorten gaan ontstaan op de arbeidsmarkt. En waar voorzie je dat de grote overschotten ontstaan. Ja ik denk dat ook in die regio Groningen tekorten op de arbeidsmarkt zijn daar nu eigenlijk al een enorm probleem. En bedrijven zien dat ook, dat is dus voor bedrijven ook een belangrijke reden om er niet naar toe te gaan. Die bedrijven zien ook dat er een dynamiek van krimp is en dat dat een heel fundamentele dynamiek is. Dus alleen dat al en wat me vervolgens opvalt en wel begrijpelijk maar dat we dan toch ook wel heel vaak overheidsdiensten plaatsen in gebieden waar werknemers hun baan verliezen die wel heel erg ver afstaan van het werken bij de overheid. Dat is natuurlijk in Heerlen faliekant misgegaan. Ik bedoel welke mijnwerker gaat data verzamelen? Dus dat vraagstuk van matching is een heel belangrijke en dan kom ik weer op die natural resources, dat is een heel specifiek soort werk. En ja op het moment dat daardoor je regio onder druk komt te staan, dan is het heel erg ingewikkeld om iets nieuws te ontdekken. Het tegenvoorbeeld, maar daar ook meer toeval dan beleid, maar wel een mooi tegenvoorbeeld is Eindhoven. Eindhoven stond in de jaren '80 '90 met de neergang van Philips ook op omvallen. En wat zich daar voordeed was een unieke combinatie van een informatie communicatie technologie revolutie die zich midden jaren '90 voordeed. Een geniale burgermeester, en toch ook nog een bestaande infrastructuur vanuit dat oude, die je kon gebruiken voor een doorstart. Ja in iets wat je gewoon Philips had kunnen blijven noemen, maar wat we nu ASML noemen. Maar, ja daar was een hele logische mogelijkheid om eigenlijk die doorstart in eenzelfde branche te maken. En dan kun je iets betekenen, maar dan kun je ook zeggen, ja goh die burgermeester was echt wel nodig. Maar uiteindelijk, noem ik dit ook wel eens een schitterend ongeluk. Waar toevallig in tijd en ruimte de dingen bij elkaar kwamen. Waardoor er nut en noodzaak en potentieel van die doorstart was. En die is ook gekomen. Maar daar moet je dus ook weer voorzichtig zijn, want ik zie nu ook allerlei mensen die waar vroeger de slogan was we willen het Silicon Valley aan de Maas of aan de Waal worden. Zie je nu dat men verlekkert naar Eindhoven kijkt. Alsof dat reproduceerbaar is. Die wens om het goede te doen, maar je onvoldoende bewust zijn van, ja je ziet dat ik dat iedere keer doe, ik probeer iedere keer, dus het specifieke in locatie en tijd op te zoeken en past het dan vervolgens, is het narratief dan nog steeds overtuigend. En ja vaak zie je dat dat voor de beleidsmaker zo ingewikkeld is, ja dat die niet zo zeer uit gemakzucht, maar uit onvermogen gaat kijken waar gaat het wel goed. En dan gaan wij dat ook maar doen. In een gesprek met de wethouder in Heerlen wat ongeveer zo ging, u komt uit Amsterdam, ja ik kom uit Amsterdam. Daar hebben ze toch heel veel theaters he? Ja, daar hebben ze heel veel theaters. Het gaat goed met Amsterdam hé? Ja het gaat goed met Amsterdam. Wat vindt u dan van het idee dat ik een heel groot theater in Heerlen ga bouwen? Dan gaat het met ons toch ook goed? Daar moet je dan vervolgens toch een beetje aan af doen. Maar het eind van het liedje is wel dat er in Heerlen een ontzettend groot theater staat. Want het is er gekomen. Ietwat vilein sluit ik dan altijd af met de opmerking; en je kunt er altijd kaartjes krijgen!

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Tijdens de algemene introductie is het volgende hierover gezegd; Als ik kijk naar zo ongeveer alle empirische kennis die we hebben over locatiegedrag van bedrijven, locatiegedrag van mensen, alles wat we weten over wat slim alloceren van mensen is. Dan weten we uit een hele rijke agglomeratieliteratuur dat er allerlei redenen zijn waarom mensen dicht op elkaar willen zitten. Dat zie ik als een proces wat de data heel erg duidelijk maken en wat daar boven op komt is dat we ook nog eens weten als we dit soort processen volledig vrij aan de markt over laten, er heel veel redenen zijn om te denken dat de markt minder concentratie biedt dan wat maatschappelijk optimaal is. En dat heeft te maken met wat we dan met een duur woord noemen positieve externe effecten. Mensen leren van elkaar, maar worden daarvoor niet gecompenseerd dus moet je een extra zetje in de rug geven om dicht bij elkaar te zitten zodat dat leerproces op gang komt. Vergelijkbare argumenten kun je houden rondom slim benutten van infrastructuur. Dicht bij elkaar zitten maakt dat je heel hoogwaardige infrastructuur kunt investeren die dan ook betaalbaar en rendabel is. Wat veel lastiger is als je ver van elkaar af zit. Nou daar zijn een aantal argumenten die wij straks wat verder kunnen afpellen. Wat ik spannend vind daarbinnen, nou wil niet zeggen dat daar een twijfel bij mij zit, maar in ieder geval wel iets wat we straks in de doorvragen aan bod gaan krijgen is dat verschillende mensen nu beargumenteren dat corona een echte gamechanger is en dat dit gedrag van mensen in eens fundamenteel gaat veranderen. Ik weet dat niet en ik denk dat niemand dat kan weten, maar kijkend naar het recente en langere verleden heb ik wel serieuze twijfels of dit nou de echte gamechanger gaat zijn. En als ik kijk naar de files die we nu weer zien dan vind ik het wel fascinerend hoe snel mensen de oude patronen gewoon weer oppakken. Dat is een voorbeeld maar ja zo kun je dat sterkt mij in de gedachte dat blijkbaar de wens om te doen wat we deels deden en dat de krachten die ik net beschreef dat die toch resistenter zijn dan dat we soms denk ik wel hopen.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

In de eerste vraag is deze vraag al gelijk behandeld; De positieve en negatieve effecten van een Rijkskantoor kijk ik denk dat je daar ook echt nog wel de vraag moet stellen, maar dan moet je wat dieper de arbeidsmarkt in gaan. Waar voorzie je nou dat de grootste tekorten gaan ontstaan op de arbeidsmarkt. En waar voorzie je dat de grote overschotten ontstaan. Ja ik denk dat ook in die regio Groningen tekorten op de arbeidsmarkt zijn daar nu eigenlijk al een enorm probleem. En bedrijven zien dat ook, dat is dus voor bedrijven ook een belangrijke reden om er niet naar toe te gaan. Die bedrijven zien ook dat er een dynamiek van krimp is en dat dat een heel fundamentele dynamiek is. Dus alleen dat al en wat me vervolgens opvalt en wel begrijpelijk maar dat we dan toch ook wel heel vaak overheidsdiensten plaatsen in gebieden waar werknemers hun baan verliezen die wel heel erg ver afstaan van het werken bij de overheid. Dat is natuurlijk in Heerlen faliekant misgegaan. Ik bedoel welke mijnwerker gaat data verzamelen? Dus dat vraagstuk van matching is een heel belangrijke en dan kom ik weer op die natural resources, dat is een heel specifiek soort werk. En ja op het moment dat daardoor je regio onder druk komt te staan, dan is het heel erg ingewikkeld om iets nieuws te ontdekken. Het tegenvoorbeeld, maar daar ook meer toeval dan beleid, maar wel een mooi tegenvoorbeeld is Eindhoven. Eindhoven stond in de jaren '80 '90 met de neergang van Philips ook op omvallen. En wat zich daar voordeed was een unieke combinatie van een informatie communicatie technologie revolutie die zich midden jaren '90 voordeed. Een geniale burgermeester, en toch ook nog een bestaande infrastructuur vanuit dat oude, die je kon gebruiken voor een doorstart. Ja in iets wat je gewoon Philips had kunnen blijven noemen, maar wat we nu ASML noemen. Maar, ja daar was een hele logische mogelijkheid om eigenlijk die doorstart in eenzelfde branche te maken. En dan kun je iets betekenen, maar dan kun je ook zeggen, ja goh die burgermeester was echt wel nodig. Maar uiteindelijk, noem ik dit ook wel eens een schitterend ongeluk. Waar toevallig in tijd en ruimte de dingen bij elkaar kwamen. Waardoor er nut en noodzaak en potentieel van die doorstart was. En die is ook gekomen. Maar daar moet je dus ook weer voorzichtig zijn, want ik zie nu ook allerlei mensen die waar vroeger de slogan was we willen het Silicon Valley aan de Maas of aan de Waal worden. Zie je nu dat men verlekkert naar Eindhoven kijkt. Alsof dat reproduceerbaar is. Die wens om het goede te doen, maar je onvoldoende bewust zijn van, ja je ziet dat ik dat iedere keer doe, ik probeer iedere keer, dus het specifieke in locatie en tijd op te zoeken en past het dan vervolgens, is het narratief dan nog steeds overtuigend. En ja vaak zie je dat dat voor de beleidsmaker zo ingewikkeld is, ja dat die niet zo zeer uit gemakzucht, maar uit onvermogen gaat kijken waar gaat het wel goed. En dan gaan wij dat ook maar doen. In een gesprek met de wethouder in Heerlen wat ongeveer zo ging, u komt uit Amsterdam, ja ik kom uit Amsterdam. Daar hebben ze toch heel veel theaters he? Ja,

daar hebben ze heel veel theaters. Het gaat goed met Amsterdam hé? Ja het gaat goed met Amsterdam. Wat vindt u dan van het idee dat ik een heel groot theater in Heerlen ga bouwen? Dan gaat het met ons toch ook goed? Daar moet je dan vervolgens toch een beetje aan af doen. Maar het eind van het liedje is wel dat er in Heerlen een ontzettend groot theater staat. Want het is er gekomen. Ietwat vilein sluit ik dan altijd af met de opmerking; en je kunt er altijd kaartjes krijgen!

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

Overheidsingrijpen ja, wat kan en wat kan niet, ik denk toch echt dat daar go with the flow een belangrijk iets is. En stimuleren van economische groei daarvan zou ik zeggen dat zou dan al helemaal niet je ambitie moeten zijn. Maar, probeer wel investeren in levendigheid, daar moet je wel over nadenken. Maar dan moet je je ook echt in het specifieke van de regio verdiepen. Zowel uit het verleden als naar de toekomst en het heden en past het dan.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

Tijdens de algemene introductie is het volgende hierover gezegd; Hervreelingsbeleid, dat hebben we eigenlijk altijd gedaan, en heb ik bedenkingen bij de mogelijkheden die we hebben op plekken die om redenen die ik meen te begrijpen leeg lopen. Vervolgens weer vol te stoppen door met allerlei noodgrepen te proberen bedrijven te dwingen dan wel te verleiden om naar die plekken toe te gaan. Waar ze eigenlijk voortdurend van laten zien dat ze daar eigenlijk niet willen zitten. En als ik dan vervolgens naar de geschiedenis ga kijken van waar we het geprobeerd hebben, kijk naar het noordoosten van Nederland. Waar we de PTT naar toe verplaatst hebben, waar de informatiebeheergroep zit, kijk naar de locatie CBS Heerlen, waar ik met enige regelmaat naar toe moet, maar ook mag, omdat ze prachtige dingen doen, maar die locatie is echt niet slim. Wie ooit bedacht heeft dat dat een manier is om mensen die in de mijnbouw hun werk verloren nieuw perspectief te bieden, ja die snapt toch echt niet hoe baan tot baanmobiliteit werkt. En daar zijn hele rare keuzes gemaakt met goede intenties, hou me ten goede, maar ja als ik kijk naar wat dat heeft opgeleverd, een klassiek voorbeeld is dat er nog nooit zoveel vluchten tussen Amsterdam en Groningen hebben gevlogen dan toen de PTT daar naar toe ging en mensen gewoon iedere week op en neer vlogen tussen Amsterdam en Groningen om maar in Amsterdam te kunnen blijven wonen. Nou ja goed altijd een beetje oppassen met anekdotes, maar het geeft wel aan hoe en nou ja goed ik zag dat ook in jouw opmerkingen de worsteling van die mensen willen dat helemaal niet. En daar kunnen we nog iets met sturing doen, maar die bedrijven willen dat ook niet. En die kun je al helemaal moeilijk sturen. Nou ja goed, dat brengt me bij een van de slogans uit de studie stad & land ja in alle bescheidenheid is denk ik het beste advies wat we vaak kunnen geven om toch maar mee te stromen met de stroom en ons vermogen om daar tegen in te roeien en nogmaals met goede intenties, maar de geschiedenis leert dat dat vermogen heel erg beperkt is.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Actief huisvestingsbeleid hebben we het uitgebreid over gehad, tijdens de introductie is hier het volgende over verteld; Hervreelingsbeleid, dat hebben we eigenlijk altijd gedaan, en heb ik bedenkingen bij de mogelijkheden die we hebben op plekken die om redenen die ik meen te begrijpen leeg lopen. Vervolgens weer vol te stoppen door met allerlei noodgrepen te proberen bedrijven te dwingen dan wel te verleiden om naar die plekken toe te gaan. Waar ze eigenlijk voortdurend van laten zien dat ze daar eigenlijk niet willen zitten. En als ik dan vervolgens naar de geschiedenis ga kijken van waar we het geprobeerd hebben, kijk naar het noordoosten van Nederland. Waar we de PTT naar toe verplaatst hebben, waar de informatiebeheergroep zit, kijk naar de locatie CBS Heerlen, waar ik met enige regelmaat naar toe moet, maar ook mag, omdat ze prachtige dingen doen, maar die locatie is echt niet slim. Wie ooit bedacht heeft dat dat een manier is om mensen die in de mijnbouw hun werk verloren nieuw perspectief te bieden, ja die snapt toch echt niet hoe baan tot baanmobiliteit werkt. En daar zijn hele rare keuzes gemaakt met goede intenties, hou me ten goede, maar ja als ik kijk naar wat dat heeft opgeleverd, een klassiek voorbeeld is dat er nog nooit zoveel vluchten tussen Amsterdam en Groningen hebben gevlogen dan toen de PTT daar naar toe ging en mensen gewoon iedere week op en neer vlogen tussen Amsterdam en Groningen om maar in Amsterdam te kunnen blijven wonen. Nou ja goed altijd een beetje oppassen met anekdotes, maar het geeft wel aan hoe en nou ja goed ik zag dat ook in jouw

opmerkingen de worsteling van die mensen willen dat helemaal niet. En daar kunnen we nog iets met sturing doen, maar die bedrijven willen dat ook niet. En die kun je al helemaal moeilijk sturen. Nou ja goed, dat brengt me bij een van de slogans uit de studie stad & land ja in alle bescheidenheid is denk ik het beste advies wat we vaak kunnen geven om toch maar mee te stromen met de stroom en ons vermogen om daar tegen in te roeien en nogmaals met goede intenties, maar de geschiedenis leert dat dat vermogen heel erg beperkt is.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Een verklaring, maar ja ik zou dieper in de data moeten om te zien wat er echt aan de hand is, maar een iets wat je ziet is toch een relatief vergrijsde bevolking. Dus dat kan vervroegde pensionering zijn. En die mensen worden dus niet werkloos, maar die gaan vervroegd met pensioen. En een andere kan zijn dat hier toch ook voor een deel sprake is van non participatie. Ik denk wel dat er een groep is die gewoon fundamenteel gedesillusioneerd is door wat de arbeidsmarkt überhaupt voor hen te bieden heeft. En zich überhaupt niet als werkloze laat registreren. Dus dat zijn de twee denk ik plausibele verklaringen. Maar dat roept inderdaad vervolgens de vraag op; Los je dan dat probleem op door daar werkgelegenheid naar toe te sturen? Ik bedoel die vervroegd gepensioneerden die met een gouden handdruk met pensioen is gegaan, ja als daar een overheidskantoor komt, dan gaat ie echt niet zeggen van ik ga toch nog even lekker drie jaar werken.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

En dat er aan de onderkant een groep is die zich nu niet als werkloze registreert en ook geen werk heeft en wel werk had in de sectoren die daar nu verdwijnen. Daarvoor geldt toch ook met pijn in mijn hart vrees dat je tot de conclusie moet komen die mensen zijn onderdeel geworden van het granieten bestand. Daarvan weten wij dat van die mensen na een aantal jaren buiten de arbeidsmarkt gestaan te hebben hernieuwd te activeren, dat is razend moeilijk. Daar is onze trackrecord simpelweg niet goed. Daar hebben we het met Melkert banen geprobeerd en noem het allemaal maar op. Maar ook daar denk ik dat werkgelegenheid daar naar toe duwen niet de oplossing is voor dat kleine groepje wat daar nog zit. Als je het überhaupt voor een bedrijf aantrekkelijk weet te maken om daar naar toe te gaan.

Je opmerkingen over hoger opgeleid personeel is een extra reden waarom een Rijkskantoor niet logisch is. Er zijn een aantal dingen die we weten voor Rijkskantoren, één is dat ze relatief intensief gebruik maken van hoogopgeleiden. We weten van hoogopgeleiden bij uitstek dat die het aantrekkelijk vinden in stedelijke gebieden te zitten. We weten van hoogopgeleiden dat er best veel zijn die het best prima vinden om in Groningen hun opleiding aan een hoger onderwijsinstelling te genieten, maar dat een relatief groot deel daarvan vervolgens toch hun werk buiten de regio vindt. Dus zelfs die hoogopgeleiden hebben sterk de neiging om zich vervolgens te verplaatsen en wat we ook nog weten, en dan kom ik wat meer op de Eemsdelta. Als wie iets weten over hoogopgeleiden is dat ze ook bij uitstek het heel erg prettig vinden om zich met het openbaar vervoer te verplaatsen. En ook daar sta je op achterstand. Dus ja, waar zie je dat hoogopgeleiden zich in heel erg sterke mate geclusterd hebben, in Amersfoort. Want een IC station met een uitstekende verbinding naar Groningen, uitstekende verbinding naar Utrecht, Amsterdam naar Den Haag en een heel erg prettige omgeving zowel qua natuur als qua stad. Die werken lang niet allemaal in Amersfoort, maar de bereikbaarheid is een enorme premie. Juist voor die hoogopgeleiden. Dan is Eemsdelta toch niet echt de place to be voor die mensen. En sterker nog dan voor middelbaar en laagopgeleiden. Voeg ik dan wel aan toe in lijn met je gedachten.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Ja goed, dat klinkt wat flauw, maar wij hebben echt een enorme prijs betaald voor het verplaatsen van het CBS naar Heerlen. Ik bedoel dat leidt gewoon tot suboptimale samenwerking tussen medewerkers die een hele dag kwijt zijn voor een vergadering van twee uur. Als ze van Heerlen naar Den Haag moeten of omgekeerd. Onderzoekers weten niet waar ze moeten zijn en zijn altijd op de verkeerde plek reizen ook uren, als ik optel hoeveel uren ik gereisd heb naar Heerlen, dat zijn wel een paar werkweken. En natuurlijk kun je in de trein werken, maar die tijd was echt efficiënter besteed als ik gewoon dichterbij. Dus wat kenmerkend is voor een Rijkskantoor,

activiteiten ontplooit voor alle burgers in het land. En een heel verstandig advies om dat dan neer te zetten op een plek waar voor al die burgers de reisafstand tot dat kantoor geminimaliseerd wordt. Je kunt best veel doen met IT, dat is waar, maar ik moest gister toch weer een afspraak maken om mijn rijbewijs op te halen bij de gemeente, dan moet je er toch echt naar toe. En dan kun je zeggen laten we nu de uitgifte van rijbewijzen nu allemaal in de Eemshaven doen, daar maak je de mensen niet blij mee als je daar één keer in de tien jaar naar toe moet met je auto om je rijbewijs op te halen. Die Rijksdiensten doe je voor de burgers dus zet die alsjeblieft ook een beetje in de buurt van die burgers als basislogica.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Zie het hiervoor gegeven antwoord; Wij hebben echt een enorme prijs betaald voor het verplaatsen van het CBS naar Heerlen. Ik bedoel dat leidt gewoon tot suboptimale samenwerking tussen medewerkers die een hele dag kwijt zijn voor een vergadering van twee uur. Als ze van Heerlen naar Den Haag moeten of omgekeerd. Onderzoekers weten niet waar ze moeten zijn en zijn altijd op de verkeerde plek reizen ook uren, als ik optel hoeveel uren ik gereisd heb naar Heerlen, dat zijn wel een paar werkweken. En natuurlijk kun je in de trein werken, maar die tijd was echt efficiënter besteed als ik gewoon dichterbij. Dus wat kenmerkend is voor een Rijkskantoor, activiteiten ontplooit voor alle burgers in het land. En een heel verstandig advies om dat dan neer te zetten op een plek waar voor al die burgers de reisafstand tot dat kantoor geminimaliseerd wordt. Je kunt best veel doen met IT, dat is waar, maar ik moest gister toch weer een afspraak maken om mijn rijbewijs op te halen bij de gemeente, dan moet je er toch echt naar toe. En dan kun je zeggen laten we nu de uitgifte van rijbewijzen nu allemaal in de Eemshaven doen, daar maak je de mensen niet blij mee als je daar één keer in de tien jaar naar toe moet met je auto om je rijbewijs op te halen. Die Rijksdiensten doe je voor de burgers dus zet die alsjeblieft ook een beetje in de buurt van die burgers als basislogica.

Interview Maarten Koreman

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Ik vind eigenlijk dat dat niet centraal zou moeten staan. Omdat ik denk dat de overheid ook de plek waar het personeel woont mede vormt. Dus het is denk ik niet zo dat er van nature alle mensen die ambtenaar willen worden in de omgeving van Den Haag zijn gaan wonen of dat daar genetisch op de een of andere manier liever ambtenaar willen worden. Dat heeft er vooral mee te maken dat daar dat aanbod ook is. Dus ik denk dat dat pas gaat veranderen op het moment dat je bereid bent daar iets aan te doen. Het is wel iets waar je rekening mee moet houden, en waar je dus over na moet denken denk ik, als je dit soort stappen zou zetten. Stel je voor dat je een Rijkskantoor in de Eemsdelta neerzet, dan is daar niet direct meteen alle personeel in ieder geval niet in de gemeente Eemsdelta voorhanden. Misschien wel in de bredere regio Groningen. En dan is Groningen helemaal niet zo ver af van de Eemsdelta. Het zou heel interessant zijn om te kijken hoeveel mensen er bij zo'n Rijkstraineeship hoeveel mensen er een achtergrond bij de Rijksuniversiteit Groningen hebben die mogelijk ook interessante mensen waren geweest om daar te houden en die er misschien ook wel hadden willen blijven. En die nu optrekken richting de Randstad. Dus ik denk dat dat ansich als vraag niet centraal zou moeten staan. Ook omdat, anders dan een bedrijf, efficiëntie niet de enige eis is voor de overheid. Juist als je zegt maatschappelijke meerwaarde, je kunt nog wat anders doen.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Dat is natuurlijk de grote vraag. Ik ben zelf ook bezig met een onderzoek over wat het zou betekenen voor plattelandsgemeenten als het hybride werken zich doorzet in zijn huidige vorm. Daar gaan we het binnenkort over hebben met allerlei stakeholders. Maar, dit is natuurlijk nu de grote vraag voor heel veel wethouders en natuurlijk ook voor jullie denk ik. Maar als ik het zelf zou moeten inschatten zou ik denken dat het het gunstigste is voor de tussenliggende gebieden, deze ontwikkeling. Dus de gebieden die niet in de stad zelf zijn, maar die net wel iets er buiten. Omdat ik denk dat heel veel mensen graag groter wonen en met iets meer ruimte dat zien we ook wel terug in ons toekomstdromen onderzoek. Dat zie je ook wel aan de populariteit van die gebieden, eigenlijk al wel best lang. Dus ik denk dat heel veel mensen nog steeds met hun huis met een tuintje willen wonen ondanks dat de overheid heel erg inzet op verdichting van woongebieden met meer appartementen en zo. Ik vraag me af of zich dat doorzet als mensen met kinderen daarvoor moeten kiezen en dat dat gunstig is voor de gebieden die net wat verder zitten. Misschien wel zo'n regio als Zwolle bijvoorbeeld. Dat die daar bijvoorbeeld veel baat bij hebben. Het is nog iets heel anders voor de heel ver afgelegen gebieden als er niets veranderd in waar de overheid, maar ook andere organisaties gevestigd zijn. Maar wat ik ook wel denk is dat die ontwikkeling van die agglomeraties gaat niet alleen over werkgelegenheid. Dat gaat ook heel erg over woonbeleid. Het verschil daarbij tussen Nederland en Vlaanderen is denk ik heel goed zichtbaar. Vlaanderen zijn eigenlijk heel weinig planologische regels in het bouwen en hebben denk ik niet per se een heel andere vorm van hoe bedrijven zich vestigen, maar je ziet toch dat daar bijvoorbeeld geen krimpgebieden zijn in Vlaanderen zelf. En ik denk dat dat er mee te maken heeft dat mensen daar gewoon kunnen bouwen in het buitengebied. Dus dat die wens die vaak best groot is, ook op die manier tot stand kan worden gebracht. Terwijl in Nederland als je bijvoorbeeld naar de provincie Brabant kijkt, mag er eigenlijk nauwelijks nog gebouwd worden en blokkeert de provincie verdere uitbreidingslocaties buiten de huidige bebouwde kommen. En dat maakt ook de aantrekkelijkheid van zo'n plattelandsgebied misschien veel kleiner, want dan moet je dus ook binnen de kern verdichten. De aantrekkelijkheid voor veel jonge mensen ook bij ons om over vijftien jaar in zo'n plattelandsgebied te wonen is dat ze meer ruimte hebben of dat ze wat ruimere opzet van hun huis en dat soort dingen, maar als je dat blokkeert dan gaat ook die aantrekkelijkheid voor een deel weg. En ik vind die vergelijking altijd wel heel interessant. Er zijn planologisch heel erg veel dingen heel erg verkeerd in Vlaanderen, dus ik ben niet bepaald aanhanger. Maar stel je laat dat meer vrij, dan zou het er al toe kunnen leiden dat die steden minder hard groeien. Maar als je niets doet en het huidige model doorzet, dan denk ik dat heel veel van die steden nog wel overeind blijven vooral als we doorgaan met heel veel meer buitenlandse studenten binnenhalen, migratie komt ook heel vaak in steden terecht, toerisme groeit, dus er zijn allerlei andere factoren die het moeilijk maken. Maar ansich denk ik wel dat meer hybride werken er toe leidt dat mensen iets verder van hun werk gaan wonen. Maar dan niet op de wadden eilanden of in Zuid-Limburg

meteen als ze ambtenaar in Den Haag zijn. Dus ik denk dat het niet voor iedereen geldt, maar een deel zal net iets verder weg gaan wonen. Want het is dan juist weer dit tussengebieden zijn, ze zijn bijvoorbeeld druk met het groene hart als woongebied. Dat soort gebieden worden denk ik nog populairder.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Het grootste ding is denk ik dat misschien tot meer maatschappelijke kosten leidt in het begin. Het is net iets minder efficiënt, dat geef ik wel toe. Dus dat kan wat kosten verhogen. Je moet afstemmen met andere departementen binnen zo'n ministerie, je hebt misschien wat zoektocht naar personeel in het begin om dat goed te doen. En als de overheid daar net iets duurder van wordt, dan is dat ook een soort belastingeffect, dus dat je andere dingen niet kan doen. Dan zitten daar de externe effecten in. Ik denk niet dat dat om enorme bedragen gaat, maar als je negatief kijkt dat het daar zit. Maar ik denk zelf niet dat het opweegt tegen de positieve effecten, maar dat is ook een beetje persoonlijk natuurlijk. Ik denk namelijk dat daar die regio's zich goed kunnen ontwikkelen dat er consumptiegroei zit, dat meer mensen daar kunnen blijven. Dat je kosten rondom krimp van gebieden misschien niet hoeft te maken. Dat je ook voorzieningen overeind houdt doordat je drempelwaarde makkelijk haalt. En afhankelijk van wat voor soort overheidsorganisaties daar terecht komen, kan het ook andere agglomeratie effecten in gang zetten. Dus stel je hebt zo'n Rijkskantoor in de Eemsdelta en dat is het ministerie van Financiën ik noem maar wat, in het Verenigd Koninkrijk gaat het ministerie van Financiën grotendeels naar Darlington in het Noorden. Dat is ook een power house dus daar komen ook mogelijk organisaties daarom heen die daar veel mee te maken hebben op af. Nog los van dat het ook een link kan zijn met bijvoorbeeld economieopleidingen in Groningen of ander opleidingen in Groningen. Misschien dat je er over na gaat denken dat je misschien dan een masteropleiding die zich heel erg richt op voorbereiding op werken bij Financiën. Misschien moeten we die opleiding in de Eemsdelta gaan zetten, dan hebben we die mensen al dichterbij. Dus op het moment dat dat personeel al een probleem wordt, ga je als overheid ook nadenken zoals ze dat nu denk ik ook doen, wat moeten we doen om dat personeel daar te krijgen. En dus kan dat voor zo'n regio, als het startpunt is we moeten hier die banen houden, kan het ook een extra spin-off creëren dat ze meer gaan nadenken, wat kunnen we nog meer doen om die regio aantrekkelijk te maken, wat moeten we doen om ook de partners van de mensen die hier werken hier in de regio iets te bieden. Ik denk dat dat precies vaak de gedachte is die in zo'n regio als Den Haag heel erg geldt. En dat dat juist een voordeel kan zijn voor die andere regio's ook. Ik geloof zelf dat een stop van de krimp voor de regio Eemsdelta gunstig is. Dat denkt ook niet iedereen, maar ik wel. En dat het dan dus een positief extern effect is.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

Ja, ik vind dat wel, ik denk ook dat dat een taak van de overheid is om te zorgen dat zoveel mogelijk toch een soort geluks maximalisatie aan het doen is. Zo veel mogelijk mensen het prettig laten hebben in het land. Daar ben je uiteindelijk voor. Dat is iets heel anders dan winst nastreven of dan bepaalde mensen heel veel blijer maken ten koste van anderen. Dat is natuurlijk een uitkomst van een democratisch proces. Dus het is niet heel makkelijk om, dat is mijn normatieve opvatting, maar daar hoeft niet iedereen zo in te staan. En wat ik nu denk dat er gebeurd is dat er bepaalde gebieden eigenlijk oververhit worden in economische zin. En dat de overheid daar juist daarmee overal problemen creëert. Ook in die gebieden zelf, dus ook in zo'n stad als Utrecht, waar ik zelf heb gestudeerd. Daar zit heel veel overheidswerkgelegenheid, echt ongelooflijk veel, als je er over nadenkt dat het helemaal geen hoofdstad is, iets van spreiding zit er altijd wel in, maar daar zit de NVWA, de NS, Prorail, RWS met een heel groot kantoor, de allergrootste universiteit van het land zit daar. Heel veel dingen waar de overheid over gaat, waarover zij iedere dag kan besluiten dat niet te doen. Maar tegelijkertijd zijn er in Utrecht wordt er heel veel geklaagd over gentrificatie, dat een hele middenklasse en met name de lagere middenklasse, die nog moeilijker zitten de stad uit worden gedrongen. En ik denk dat dat één op één met elkaar te maken heeft. Je kunt niet dat veranderen zonder iets te doen aan de populariteit van die stad. Ik denk dat dat maakbaarder is dan dat wij zijn gaan geloven. Op het moment dat het spreidingsbeleid werd gestaakt was het zo dat heel veel van die steden aan het leeglopen waren, ook wel naar omliggende gebieden. Dat is nu helemaal omgedraaid. Maar ik denk dat je daar over na kan denken als overheid. En dat dat ook wenselijk is. Dat je voorkomt dat mensen tegen hun zin naar gebieden gaan trekken en mensen daar vervolgens onder druk worden gezet. Mijn ideaalbeeld is dat je als overheid probeert om mensen die in hun buurt willen blijven en dat redelijkerwijs

kunnen, dus als voorbeeld astronaut willen worden, dan kun je misschien niet in Zeeuws-Vlaanderen blijven wonen, want je kunt niet overal, dan kun je geeneens in Nederland blijven wonen. Er zitten dus altijd redelijkheidsmarges in, maar voor heel veel banen denk ik dat er nu te makkelijk op verhuizing wordt aangestuurd, tegen de zin van mensen. En dat je dus moet nadenken hoe je dingen bereikbaar maakt. Dat gaat van hoger onderwijs, waar sommige gebieden echt geen universiteit in hun omgeving hebben, wat het al in gang zet, want daar gaan mensen door verhuizen en dan is maar de vraag of ze weer terug komen. Tot aan in de fase van werkgelegenheid. En in zekere zin tot in de fase van ouderdom, waar sommige mensen nog op hele hoge leeftijd worden gedwongen om hun gebied te verlaten. Ook met tegenzin. Ik denk dat het een taak van de overheid is om mensen daarin te helpen en om gebieden te stimuleren. En hoe moet je dat dan doen? Dat is natuurlijk lastig. Ik denk wel dat het mogelijk is omdat je ziet dat in die gebieden die stimulans nu plaats vindt. Ik denk dat alle musea in Amsterdam hebben of heel veel Rijkskantoren in Den Haag hebben of grote universiteiten, dat leidt tot die agglomeratie en meerwaarde effecten dus het is niet zo dat de overheid daar niks in kan doen, en het is ook niet zo dat ze nu een soort neutraal of geen spreidingsbeleid voeren. Of in ieder geval geen economisch stimulans model voeren het zit heel erg in bepaalde gebieden geconcentreerd. En dat is een keuze die je als overheid iedere dag weer maakt. Dat hoeft niet. Dus ik denk dat je niet heel veel andere instrumenten hoeft in te zetten, maar je moet ze wel beter spreiden. Het marginale investeringseffect is groter, dus iedere euro die je in Den Haag stopt is het heel erg de vraag wat doet die nu maatschappelijk. Dan komen er misschien nog meer ambtenaren wonen, maar dan heb je ook nog meer problemen op de woningmarkt daar. En dan kan er nog een ander bedrijfje van draaien in de omgeving, maar okay, terwijl misschien in Delfzijl die euro heel veel kan bereiken. Dus is dat misschien de vraag als je extra investeert en er wordt erg veel extra geïnvesteerd, en ook in je vestigingsbeleid, waar doe je dat dan? En wat is het effect op zo'n gebied. Mijn inschatting is dat dat in veel niet stedelijke en niet Randstedelijke gebieden een veel groter effect heeft en daarom misschien een betere keuze is om te maken.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

Daar zit dat marginale investeringseffect wat groter is. Sowieso voor zo'n gebied als je het niet doet dan gebeurt er niks en dan hou je die onderbesteding die je nu hebt. Dus los van dat ik denk dat het slimmer is om het daar te doen, dan nog een organisatie, en er worden aan de lopende band organisaties bij opgetuigd. Volgens mij in stedelijk en Randstedelijk gebied, Klokkenuidershuisen etc. waar dat allemaal neer komt, je leest zelden dat iets in Geleen terecht komt of zo, maar los van dat dat een slim effect is denk ik sowieso dat het voor z'n regio heel goed is als er en zeker in beperkte mate iets bijkomt. En daar hoger opgeleiden bijkomen, daar meer mensen komen werken, mensen uit de regio hun plek kunnen vinden, dat is in ieder geval niet slecht. En ik denk dat het zo is dat je als Rijk heel goed moet nadenken met name in Noord-Groningen en ook in Zuid-Limburg, waar je zoveel geld hebt verdiend in de laatste eeuw, hoe je daarmee om moet gaan. Ik vind het ook moreel onaanvaardbaar dat je de gebieden waar je eigenlijk het meeste geld hebt verdiend in de laatste eeuw, dat dat de armste gebieden van je land zijn. En dat mensen daar de meeste moeite hebben om te kunnen blijven. Dat daar grote werkloosheid heerst, ik denk dat je dan heel verkeerd omgaat met wat zo'n gebied als waarde heeft toegevoegd. En het gevaar wat er vanuit gaat is dat, stel er wordt nu, we weten niet hoe de toekomst loopt, maar stel nou dat er andere type hulpbronnen ooit weer belangrijk zijn en in Zeeland wordt iets gevonden. Ik denk dat een volgende regio zal gaan voor een soort Qatar scenario, zo snel mogelijk proberen onafhankelijk te worden en zo min mogelijk winst van dat soort factoren nog naar andere gebieden te laten gaan. Ik denk ook dat als Brabant langdurig minder investeringen houdt dat je daar ook een soort Vlaams scenario zult gaan zien, dat ze zeggen waarom betalen wij eigenlijk nog mee, Brabant heeft heel weinig Overheidswerkgelegenheid, en veel toegevoegde waarde, die kunnen natuurlijk ook zeggen, wij kunnen dat zelf organiseren, dan hebben we meer werkgelegenheid en dan hoeven we niets af te staan als we niet serieus worden genomen. Dus je krijgt een soort driedeling van gebieden en ik denk dat dat riskant is.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Je moet hoe dan ook een spreiding nastreven net zoals je een diversiteitsbeleid voor personeel nastreeft. Met mensen van verschillende etnische achtergronden, man, vrouw, verschillende genders, dat is altijd goed omdat je dan meerdere perspectieven krijgt. Het zou gek zijn dat je dat

dan laat liggen. Ik denk dus dat het goed is om daar aan te werken en dat dat kan betekenen dat dat voorlopig niet vrijwillig is. Dat mensen nu daar voor moeten verhuizen of ontslag moeten nemen, als ze daar geen zin in hebben. Maar dat is hetzelfde als dat er in besturen witte mannen het moeilijker hebben omdat daar een inhaalslag plaats vindt. Dat ze dat vervelend vinden zou geen reden moeten zijn om er helemaal mee te stoppen. Of te zeggen, laat dan maar zitten, dan houden we de ongelijkheid wel in stand. Die gebieden hebben heel lang, te lang een voordeel gehad, ze hoeven van mij niet terug te betalen of zo, daar zou je ook nog over na kunnen denken. Dat hoeft allemaal niet. Er komt een einde daaraan, er worden dingen gelijk getrokken. En dat is altijd vervelend voor degene die daarvoor teveel kreeg, maar geen reden om dan het maar niet te doen om die reden. Ik denk dat het het belangrijkste is om te zorgen dat dat zich vervolgens aanpast en dat dat wel vrijwillig werkt is consequent zijn. Als je eenmaal zo'n stap zet, zo'n rijkskantoor, dan moet je er wel blijven zitten. Zo'n marinierskazerne is natuurlijk een heel goed voorbeeld er zijn misschien al wel militairen eerder verhuisd en die krijgen nu nul op het rekest. Dus dat is heel erg slecht voor de moraal om zich dan wel in zo'n gebied te vestigen. Dus je moet dan wel standvastig zijn als je het eenmaal doet. En daar voorlopig aan vasthouden. Zorg dat mensen daar dan ook blijven zitten. Dan denk ik dat je heel snel vanuit die gebieden wel de mensen vindt die daar willen werken. Of daar al woonden en dus niet hoeven te verhuizen.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Ik denk dat de werkgelegenheid in een streek zelf niet alles zegt over de werkloosheid van de inwoners van die streek. Dus het zou kunnen dat door de huidige huizenmarkt of dat mensen meer in Groningen stad zijn gaan werken en wonen in dat gebied, dus die werkloosheid is dan lager, maar de werkgelegenheid ook niet hoger. Of de werkgelegenheid kan afgenomen zijn en toch kunnen mensen in dat gebied meer werk hebben gevonden, maar dan net in een ander gebied. Eemsdelta is de kleinste Corop regio van het land denk ik. Je hebt daar denk ik makkelijker afwijkingen, dus het is niet zoals de provincie Utrecht wat ook een Corop regio is daar heft het elkaar wat meer op. Het zou nog te maken kunnen hebben met Covid-19, wellicht een effect van de NOW steun kunnen zijn, misschien dat de werkgelegenheid tijdelijk lager is, maar mensen misschien niet perse werkeloos zijn. En als mensen meer afstanden gaan reizen voor hun werk, dan kan dat natuurlijk ook nog een effect hebben.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Ik denk dat je daar hoger opgeleid personeel zult trekken in het begin. En dat het gewoon niet het allerbelangrijkste punt is. Dat we in ieder geval in die bredere regio Groningen kijken en als je die er bij zou pakken, dat zal wel interessant zijn, wat dat dan opent. Dus als je de provincie Groningen zou pakken, want dat is ook echt niet ver weg. Dat is nog geen eens een half uur reistijd. En als ik bedenk, ken wel wat mensen die ambtenaar zijn, die wonen vaak in Breda, Utrecht of Amsterdam, dat is allemaal verder weg. Dus dat zou dus niet echt het allergrootste probleem moeten zijn. Los nog van dat er nog heel veel mogelijkheden zijn om je te vestigen in dat gebied en dat dat misschien wel een van de redenen is om dit überhaupt te overwegen. Dus dat het juist ook voor hoogopgeleiden aantrekkelijk kan zijn. En dan is de vraag hoe graag de mensen eigenlijk voor de Rijksoverheid willen werken. En dan weet ik dat et Rijkstraineeship enorm populair is. Dan is de vraag, hebben mensen het ervoor over en misschien heel veel mensen wel. En als het dan niet werkt, dan kun je dus nog nadenken wanneer je zoiets doet, zo'n stap zet. Die kazerne in Vlissingen is bedacht toen er enorme bezuinigingen op Defensie gaande waren en er sowieso een veel hogere werkloosheid was. En toen is er gezegd, we bieden deze mogelijkheid. En toen waren mensen heel erg blij, want ze hielden hun baan, ze hoefden niet weg. Ze hoefden zich niet in die moeilijke markt te mengen. Maar in de jaren erna is er eigenlijk niet veel bij geïnvesteerd bij Defensie, zijn er sowieso heel veel mensen bij het leger weggelopen. Frits Wester zei daarover, dat is eigenlijk niet heel anders bij dat onderdeel dan bij andere onderdelen van Defensie. En legerpersoneel is gewoon heel aantrekkelijk personeel überhaupt, en als die heel veel meer kunnen verdienen en meer zekerheid hebben en geen gedoe hebben buiten Defensie, ja dan worden ze sowieso deels weggehaald. Dat gebeurt misschien dus ook. En dan is er ook nog heel veel onzekerheid over waar je komt te zitten. Maar die situatie heb je ook, stel je hebt een fase van werkloosheid, en dat is iedere 10-15 jaar doemt dat weer op, dat kunnen heel goede momenten zijn om zo'n verhuizing in gang te zetten. Of in ieder geval klaar te hebben staan en dan te doen. Waarin mensen minder makkelijk meteen weglopen dan wennen aan die omgeving en dat is een harde vorm van redeneren hoor, je zet mensen eigenlijk een beetje het mes op de

keel en ze moeten verhuizen, maar aan de andere kant als dat het heel veel makkelijker maakt en je daarmee goed van de grond kunt komen op zo een locatie dan kan het ervoor zorgen dat vervolgens die andere goede effecten ook gaan optreden en er vervolgens iets positiefs tot stand komt. Als de werkloosheid bijna nul is, dan is het moeilijker om mensen te laten verhuizen voor dingen, want ze hebben nog tien alternatieven wat ze kunnen gaan doen.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Het hangt er van af hoe grootschalig dat is, maar het is in ieder geval voor die regio een kans om economisch te groeien, dat is één. Het draagt bij aan het verminderen van de druk op bepaalde steden ik vind zelf die gentrificatie een groot probleem. En ik denk dat de enige manier om daar iets aan te doen is uiteindelijk het weghalen van bepaalde zaken die nu in de stad zitten omdat die, en dan met name die dingen die veel hoger opgeleiden trekken van buitenaf, dus dat afremmen is denk ik een goed idee. En het belangrijkste is nog dat voor dat gebied geldt dat ze weer meetellen en een plaats zijn waar de overheid ook is. Je zal het waarschijnlijk wel gelezen hebben, maar de Groene Amsterdammer had daar een heel goed stuk over afgelopen week. Dat gaat over hoe Den Haag wegtrok uit heel Nederland, dat gaat over de afnemende voorzieningen in randgebieden, en je ziet dat dat heel erg steekt. Dat de mensen de overheid bijna niet meer zien, behalve om dingen af te breken, dus het idee dat ze weer iets komen brengen, dat er weer iets nieuws is in zo'n gebied en dat ze meetellen, dat is denk ik veel waardevoller dan allerlei mooie woorden over wat ze na zo'n aardbevingssituatie gaan doen. Stel zo'n Eric Wiebes was daar met z'n ministerie gaan zitten, wat een signaal dat zou hebben gegeven aan die streek. We gaan vanuit hier Nederland economisch sterker maken en jullie zijn daar onderdeel van dat geeft zo'n signaal af ook aan private investeerders, maar ook aan die mensen zelf. Ik denk dat dat soort symbolen ook gewoon belangrijk zijn, dus dat is denk ik het effect dat je creëert.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Jazeker natuurlijk! Ik denk dat het bijna illegitiem is om het niet te doen. Dat het heel raar is dat je de huidige situatie, ik zeg wel eens het imperialisme is voorbij, Nederland is geen 19^e eeuws Rijk meer met koloniën die je alleen maar kunt gebruiken om gas uit te halen of steenkool en waar je heel veel belasting kunt ophalen, maar niks terug investeert, die gedachte moeten ze echt vanaf in Den Haag. Want ze nemen denk ik heel grote risico's met bepaalde gebieden die dat op een zeker moment niet meer accepteren en die een soort "no taxation without representation" ideeën krijgen en we willen hier niks meer mee te maken hebben of we zetten er druk op om het helemaal anders te gaan doen. Dus ik denk dat het gewoon moreel gezien belangrijk is om overal in het land aanwezig te zijn om mensen overal toegang te bieden en dat de makkelijkste manier is om diversiteitsproblemen op te lossen en dat soort dingen. Dus ja het lijkt mij heel legitiem om daar een kantoor neer te zetten en ik denk een hele slimme oplossing zou het zijn om het in ieder geval eens te gaan doen. En dan kan het nog dat je tegen van alles aanloopt, dat zie je dan wel weer. En je moet denk ik heel goed nadenken wat je er neerzet, allemaal waar, maar ik denk dat het een hele slimme zet is. En ik denk dat het heel belangrijk is dat zo'n directie meegaat. Dus als het een ministerie is, dat zo'n minister daar zelf een kantoor heeft en er minstens drie dagen per week zit. En dan moeten ze maar met de tweede kamer uitzoeken dat ze op een ander moment komt. Dat regelen ze maar. Denk dat dat heel belangrijk is. De laatste periode heeft laten zien, en ergens is dat ook wel een doorbraak, dat thuiswerken is niet alleen dat mensen verder weg gaan wonen, maar het is denk ik ook zo'n overheid heeft ook anderhalf jaar digitaal gefunctioneerd. Dus die noodzaak van die Haagse vierkante kilometer waar het altijd over ging is misschien wel een stukje kleiner geworden, of in ieder geval het heeft voordelen, zeker als mensen elkaar zien, maar het is niet altijd essentieel. Ze hadden er ooit spijt van dat ze naar Rijswijk waren gegaan, ik vraag me af of dat nou meer waarde heeft dan als je ook je gezicht laat zien in Delfzijl of Appingedam of in Loppersum.

Interview Marcel van Heck

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Dan relativeer ik dat toch wel enige mate, dat die aanwezigheid van personeel is natuurlijk belangrijk, je moet niet naïef zijn en zomaar iets beginnen zonder dat je goed onderzocht hebt of daar behoefte aan is en personeel is. Tegelijkertijd heb je een symboolfunctie en dat is nog iets anders dan een hele marktfunctie. Je hebt een symboolfunctie. Iets voor elkaar willen krijgen als je het nou over maatschappelijke meerwaarde hebt dan mag je breder kijken dan alleen maar naar personeelsaanbod. Even de tijd nemen om het te laten groeien, wat voor een commercieel bedrijf ingewikkelder zal zijn. En dat heeft te maken met de maatschappelijk meerwaarde, zo kijk ik daar tegenaan. Het kan natuurlijk zo zijn dat een nieuwe interessante functie van een rijksgebouw een aanzuigende werking gaat krijgen. Waardoor er toch personeel naar toe kan komen, en dan moeten andere factoren meespelen, huisvesting en dergelijke. Je moet het als Rijk als Rijksvastgoedbedrijf zou je die voorbeeldfunctie moeten durven nemen. Alleen vind ik dat het Rijksvastgoedbedrijf dat nooit solo zou moeten doen.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Ik hoop dat die verstedelijkingsgedachte een pas op de plaats gaat maken. Daarmee maak ik mij niet heel populair. Agglomeratiekracht genereren betekent in feite alleen maar dat de Randstad wordt versterkt. En dat denken doet onrecht aan het feit dat Nederland een regioland is geworden van verschillende regio's waarvan sommige dezelfde snelheid hebben als de Randstad, wel op een ander manier, terwijl er ook regio's zijn die een langzamer tempo hebben. Maar, die misschien nog wel interessanter zijn dan de Randstad. Sommige wetenschappers beweren, die Randstad is een fantastische agglomeratie, die moet je stimuleren, je moet daar zoveel mogelijk de intellectuele jongetjes uit het buitenland naar toe halen en daar huisvesten, want als de Randstad dat heeft profiteert daar ook de rest van het land ook van. En die redenering vind ik onrecht doen aan datgene wat in andere delen van het land al gebeurt. Je kunt zeggen Eindhoven hoort ook bij de Randstad, maar als je kijkt wat er in Eindhoven gebeurt, aan agglomeratiekracht ontwikkelen, dat is ook geweldig. En de Randstad, waar wordt het geld verdiend in de Randstad, ik roep dat de bloemen veel geld in het laatje brengen, en de Nederlandse export, de melk en de veeteelt. Niet de intellectuelen van de Randstad. Buiten kunst, cultuur, Amsterdam, maar economisch geld wat je daar dan verdiend, we hebben nooit opgelet naar de agglomeratiekracht van de weg van Amsterdam naar Den Helder, waar nu Google zit en andere grote techbedrijven grond kopen. De tomaten cultuur die daar heerst daar komt geen man aan te pas, alles wordt met robots gedaan. Over technologie en innovatie gesproken. Ik zie agglomeratie, dat is vaak ook bedoeld als concurrentiemodel, je moet concurreren met elkaar. Je moet elkaar de loef afsteken, dus wat gebeurt er, dat zie je ook met reclames, elke stad heeft een eigen bioscoop, eigen theater, cabaret enzovoorts. Elke stad zegt kom bij mij investeren. Die agglomeratie ik ben daar nooit een groot fan van. Ik zeg dat je wel moet concurreren, maar agglomeratie en leefbaarheid zijn één medaille met twee kanten. En als je denkt dat je alleen in de Randstad hippe woningen moeten komen, ik kwam weer langs Amsterdam Zuid, dat is een hip zakencentrum, hoge gebouwen, hippe architectuur en is dat het nou? Daar moeten we de kunst naar toe brengen om te zorgen dat de Amsterdammers naar het gebied toekomen. Ik vind het denken in die termen van agglomeratiekracht en concurrentie versterken een typisch Randstedelijke manier van hoe je naar planologie kijkt. En daar ben ik niet van. Het zijn niet alleen wetenschappers, planologen, ontwerpers en architecten geweest die daarvoor gepleit hebben. De Rijksoverheid heeft een heel scherp Randstedelijk, met zogenaamde stedelijke knooppunten en met havens, de mainports en brainports, is er zo sterk ingezet op datgene dat eigenlijk al goed draait. Interessant voor je onderzoek, wanneer moet de overheid ingrijpen? De overheid grijpt in op het moment dat het goed gaat gaan ze er nog een steentje bij bovenop doen. In plaats van anticyclisch gaat ze cyclisch reageren. Waardoor regio's aan de randen van ons land, die krijgen niks. Die hebben niks van de overheid te verwachten. Zet de mainports en de brainports maar op een rijtje waar de aandacht naar uitgegaan is vanuit de Rijksoverheid.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Als je het onnadenkend doet, dan kan het een idealistische actie zijn, die even effect heeft, maar heel snel wegsijpelt. Als je het doet moet je het heel weloverwogen doen, dan moet je goede coalitiepartners zoeken, om het te gaan doen. Zo niet, dan ga je mee in een neerwaartse spiraal die hier al zoveel voorkomt. En dan gaat het ten kosten van je imago, enz. Positieve effect kan zijn dat als je het als Rijksvastgoedbedrijf goed doet, dat je prestige in de regio profiel krijgt, dat je gewaardeerd partner wordt. En dat je het Rijksvastgoedbedrijf niet als een geïsoleerd uitvoeringsorgaan positioneert, maar doe dat alleen maar in coalitieverband. Als we bijvoorbeeld een voormalig zorggebouw, we gaan als Rijksvastgoedbedrijf daar een nieuwe functie in plaatsen, zou dat in mijn beeld altijd een actie moeten zijn van VWS met misschien BZK erbij en het Rijksvastgoedbedrijf. Dit is een opdracht die je doet vanuit VWS, dus stel dat je een voormalig zorggebouw uit de lijst zou halen die we nu hebben, en je zou zeggen daar gaan we iets bijzonders mee doen. Dan zou ik altijd zeggen, VWS denk mee, doe mee, wat denken jullie er van. Als je vanuit het Rijksvastgoedbedrijf maatschappelijke meerwaarde wil creëren, dat kunnen we allemaal wel roepen, maar de taak van het RVB is een huisvestingsorganisatie, en daar hebben ze het al moeilijk genoeg mee, om dat goed georganiseerd te krijgen, want dat is je kerntaak. En dan kun je terecht zeggen, een huisvestingstaak is niet alleen maar een taak van hoeveel mensen kan ik functioneel onderbrengen en gebouw analyseer je op locatiepotentie, maar er zit ook een ander aspect op, dat is de toekomstwaarde van een gebouw, en de stedenbouwkundige betekenis van een gebouw in de ruimtelijke context die aan verandering onderhevig is. Ik vind dat het RVB als huisvestingsdienst teveel een Funda mentaliteit laten zien, zoals makelaars denken. Een makelaar die denkt wel na over een gebouw en zijn buurt, maar die kijkt niet naar een buurt en de toekomst, dat zou het RVB al winst kunnen boeken, door in haar analyse van gebouwen het toekomstperspectief en de ruimtelijke potentie van het gebouw in de toekomst van een gebied kunnen analyseren. Ik weet niet of dat gebeurt, ik heb de indruk dat dat bescheiden gebeurt. Binnen de marges die je hebt als Rijkshuisvestingsdienst kun je wel degelijk een aantal extra stappen zetten. Maar autonoom, wat nu dreigt te gebeuren maatschappelijke meerwaarde te gaan ontwikkelen als een soort graal van de toekomst van het Rijksvastgoedbedrijf, dat snap ik niet. Het Rijksvastgoedbedrijf in één keer onderdelen van het ruimtelijk beleid gaat introduceren op gemeentelijk niveau terwijl het officiële beleid van ruimtelijke ordening is, we gaan een stap terugzetten. Dat snappen wij als buitenwereld niet zo goed. Dat idee van die maatschappelijke meerwaarde vind ik uitstekend, maar dat betekent alleen maar in mijn beeld dat dat effectief kan zijn op een moment dat niet het Rijksvastgoedbedrijf voorop loopt omdat gerealiseerd te krijgen, maar dat je zegt, we zitten zo goed met onze voelhorens in de provincie, we hebben zoveel kennis die jullie niet hebben in die mooie torens in Den Haag, kijk eens met ons mee in de regio, dan kunnen jullie kansen zien om dingen te zien en wij maken het wel mogelijk als Rijksvastgoedbedrijf. Een soort toevoeging aan de Regiodeals.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

De overheid moet wel ingrijpen om uitdrukkelijk te gaan kijken naar de regionale ongelijkheid die gaat ontstaan. Dat vind ik echt een taak van de overheid om daar te gaan ingrijpen, of je het nou hebt over een gemeente, provincie of het Rijk, daar ligt een overheidstaak omdat te signaleren, te zien en daadwerkelijk in te grijpen. Dat gebeurt te weinig.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

Dat kan zeker, mits je het heel overwogen doet. En weer niet de naïviteit hebt van jongens, we brengen het over en kijken wel wat er lukt. Het moet een sneeuwbal effect met zich mee brengen of gedijen op een ontwikkeling waarvan je denkt, daar moeten we op gaan sorteren. En dat is lastig in krimpregio's, heel lastig. Tegelijkertijd, we hadden het over parkstad, dat liep helemaal leeg, totdat Duitse studenten dachten de grond is in Nederland wel heel goedkoop, en de woningen zijn heel goedkoop, had niemand aan gedacht dat dat in één keer kan gaan ontstaan. En een overheid is te weinig alert omdat soort signalen op te vangen. Volgens mij als je als overheid je oor meer te luister zou leggen bij de regio en bij burgers. Dan doe je vanzelf veel verstandigere dingen, dan wat de overheid nu doet.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Daar is heel veel over te zeggen. De Rijksoverheid was een centralistische overheid, je had het Rijk, de Provincie en de lage overheid. En dat ging zo, dan maakte Groningen een streekplan, en dat streekplan werd naar Den Haag gestuurd en dan zei Den Haag, dat ziekenhuis er niet komen, want we weten dat het in Drenthe gaat komen. Dat is een gelaagde hiërarchie. Dat is een wederopbouw structuur en in de jaren 2000 vanaf ongeveer dat moment is de wederopbouw afgerond. Tegelijkertijd zijn we Europa geworden onderdeel van Europa. Waardoor de hiërarchie niet meer functioneerde, Den Haag zit vast aan Brussel, en de Provincie zitten vast aan Den Haag, en de gemeenten aan de Provincie en Den Haag. Dus er is in mijn beeld een netwerksamenleving ontstaan. En die netwerksamenleving vraagt allerlei vormen van overleg die niet meer via die strenge hiërarchische structuur ingebracht kunnen worden. Dat hebben we ook ingezien, want we hebben niet voor niets het ministerie van VROM gezegd dat gaan we decentraliseren. We hebben nu nog wel het probleem wat moet er dan nog wel hier gebeuren. Ik vind het gek dat iedereen roept dat hier een sterk iets moet gaan komen. Dan roep ik, ik hoor dat zelfde geluid in Tsjechië en Polen, daar geldt het toevallig voor justitie en hier gaat het over ruimtelijke ordening. Gaan we naar hetzelfde recept terug. Dus ik zie niet zo heel veel in structuren. De ombudsman heeft gisteren een advies uitgebracht over Eemsdelta, die zegt dat er een nieuw ministerie moet komen, alleen voor het aardbevingsgebied. Dan denk ik, wacht even, waarom gaan we dat dan weer centraal iemand de knopen gaan laten doorhakken terwijl de ombudsman tegelijkertijd zegt we moeten meer naar de burger gaan luisteren. Dan kom ik weer op mijn steevaste standpunt, dat ik vindt dat de vak inhoud veel meer naar voren moeten komen. Wat wij nu doen met de corona crisis, is aan virologen vragen, help ons nou even, hoe werkt dat nou? Wat moeten wij doen, wat is jullie advies aan ons, dat model.

Wel zoveel mogelijk spreiden, ik zie geen ruimtelijk ordeningsbeleid terugkomen in Nederland, ik vind dat ook niet wenselijk. Wel op het moment dat er urgente maatschappelijke problemen zijn. Wonen is een urgent maatschappelijk probleem, we zien het vastlopen, en dan zou je moeten zeggen als overheid. Daar gaan wij een onderwerp van maken. Als je wonen gaat doen dan heb je deals die je moet gaan sluiten, dan ben je met spreidingsbeleid bezig. Dan haal je de ruimtelijke ordening automatisch binnen. En zo heb je als overheid moet je meer concreet benoemen wat je problemen zijn. Wij denken nu in ministeries en dan vraag je je af waar zit stikstof? Ja bij EZ, bij landbouw toch ook? Je zou je dus best een model voor kunnen stellen waarbij het ministerie een onderwerpen portefeuille krijgt waar ze echt primaat in gaan hebben. En dan heb je het over stikstof, klimaat, energie enz. Maar noem het. Geef het een gezicht. Dus wat mij betreft het is een netwerksamenleving, je ontkomt er niet meer aan om die netwerken alle ruimte te geven omdat ze het veel beter overzien dan wij. Je moet ook dichterbij de burger gaan staan. Je kunt als Rijksoverheid wel die problemen die jou echt raken, waarvan je weet en ziet dat die niet kunnen worden opgelost door regio's en provincies die moet je wel gaan noemen en daar sterk beleid gaan voeren. En dan af en toe ook tegen provincies zeggen jullie komen er niet uit, geef het aan ons, dan doen wij het. Hele ingewikkelde discussie, want daar moet de politiek ook over gaan.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Daar heb ik geen verklaring voor, behalve dat wij vaker zien dat aannames die wij maken, in de praktijk niet uitkomen. Die hebben dan ook met werkgelegenheid van doen. We hebben gedacht dat toen de computer kwam, zou de werkloosheid enorm toenemen. De computer zou het werk gaan overnemen, ik heb nog wel eens percentages gezien dat 25% van de beroepsbevolking zou geen werk meer hebben. Bij de banken zie je dat ook al, functieverandering. En tegelijkertijd zien we nu een schreeuwend tekort aan arbeidskrachten. Er zit altijd en gelukkig ook altijd een onvoorspelbaarheid in planning en in aannames die zich niet in modellen laat vangen.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Dat zou in mijn idee niet automatisme moeten zijn. Als je hier wat zou doen in de Eemsdelta als Rijksvastgoedbedrijf, zit het denk ik toch heel snel in de sfeer van symboolpolitiek. Met een risico dat het niet lukt. Maar, je doet het omdat je af en toe vind dat je maatschappelijke waarde moet proberen te realiseren. Sometimes you win and sometimes you lose. Zonder naïef te zijn, en dat

kan dus ook dat je een opleiding voor moeilijk plaatsbare jongeren dat je die een kans geeft in een gebouw van het Rijksvastgoedbedrijf. Of dat je een bundeling van diensten in het Eemsdeltagebied gaat onderbrengen. NCG zit in Groningen, terwijl hier het probleem zit.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Maatschappelijke meerwaarde is een interessant woord, ik vind het als begrip vanuit het Rijksvastgoedbedrijf een beetje raar begrip. Want je zoekt naar een bijzondere meerwaarde. Maar, waarom is dat een bijzondere meerwaarde. Waarom kennen we dat begrip meerwaarde. Het heeft ingang gevonden bij het Rijksvastgoedbedrijf, Hans de Jong heeft daar een heel onderzoek over gemaakt met allerlei tabellen, ingewikkelde constructies, etc.. terwijl het in feite een heel misleidend woord is. Je hoort gewoon een waarde van een gebouw goed te typeren enz. Ze bedoelen ermee, kun je er allerlei andere beleidsdoelen mee dienen.

Een positieve symboolwerking en dat hoeft dus niet, kijk je kunt een gebouw neerzetten waarvan je zegt functioneel moet 100% dit en op allerlei redenen is het te verdedigen, maar je kunt ook op een andere waarde laten zien vanuit de Rijksoverheid laten zien, van kijk jongens we gaan hier investeren, want dat is anticyclisch opereren. In 2008/2009 was de economische vastgoedcrisis, iedereen gooide gebouwen op de markt, wat deed de Rijksoverheid; dat doen wij toch ook. We lopen te concurreren met de vierkante meterprijs. Wat ik al noemde, vakinhoudelijk denken, we hebben vaak het idee dat we de politiek na moeten lopen, en dat alles politiek moet zijn. Dat is echt een misverstand. Ambtelijke en politieke overwegingen, dat zijn gescheiden zaken. Dat wil zeggen wij maken overweging en de politiek moet er beslissingen over nemen. En dat moeten we op een zuivere manier spelen. En wat we hier zien in Eemsdelta is het de manier waarop we het moeten gaan aanpakken, wat we moeten doen, wat verstandig is om te doen, om te versterken, niet te versterken, hoe te versterken, waar te versterken, hoe aan te pakken, is hier het gesprek van tientallen bestuurders. Van bestuurlijke tafels die hier worden ingericht. En iedereen praat met iedereen mee. En daardoor ontstaat er, die netwerksamenleving keert zich dan tegen ons, want we gaan alleen maar lopen onderhandelen. Dus als onze vriend de ombudsman komt, met nieuw ministerie, dan zeg ik graag. Met een OMT erbij van ingenieurs, sociale wetenschappers, ontwerpers, vastgoedmensen, welke knopen moeten gehakt worden? Ik ken dit gebied inmiddels vrij goed, maar nog denk ik, ik heb geen idee aan welke knop op welk moment we moeten gaan draaien. Terwijl je dat wel op een rijtje moet krijgen. Hetgeen wij nu doen op micro niveau vind ik erg interessant omdat het een sneeuwbal effect kan veroorzaken.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Absoluut. En ik noem maar steeds dat begrip symboolwaarde daarmee is het te rechtvaardigen. Nogmaals zonder naïef te zijn en in coalitieverband het te doen, niet een eenzame cowboy worden die Lucky Luke wil spelen, want dat heeft geen zin.

Interview Marijn Molema

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Voldoende personeel is natuurlijk een randvoorwaarde voor een effectief werkende Rijksoverheid. Ik denk dat het een randvoorwaarde is, waarbij je natuurlijk, euh, de knep zit hem er in, wat is aanwezigheid van voldoende personeel? En hoever wil je gaan met het gedwongen verhuizen van personeel? Hoe ver wil je daar in gaan? Als je een bron van werkgelegenheid die uit de overheid ontstaat als je die in een gebied wil brengen om ook daar dat gebied ook een impuls te geven dan vind ik dat een relevant argument. Dan vind ik dat een valide argument omdat mee te wegen in je besluit. Maar ja, hoe ver ga je daar in en dat is denk ik de hele discussie en ja het hangt er ook vanaf van wat voor type werk. Dat zal ook interessant zijn in het gesprek met Arjan Edzes die een heel goed beeld heeft van de arbeidsmarkt in Noord Nederland. Is dat een reservoir die past bij de werkgelegenheid die de Rijksoverheid mogelijkerwijs zou willen plaatsen. De Rijksoverheid heeft natuurlijk heel veel type bedrijvigheid, dus daar zou je misschien ook wel op kunnen selecteren, dus dat je een match maakt. Wat denk ik ook niet meewerkt is dat de Rijksoverheid steeds meer op een steeds grotere schaal georganiseerd raakt, en dat je daardoor als je dan een dienst wil uitbesteden dat je dan direct praat over een hele grote en omvangrijke organisatie. De vraag is dan kun je misschien ook iets vinden wat klein maar fijn is en wat dan toch ook in de structuur van die regionale economie van Eemsdelta zou passen. Want kijk er zijn misschien niet veel hoger opgeleiden, maar dat kan ook als argument gebruikt worden om deze afweging helemaal niet meer te maken. Dat je zegt we kunnen geen personeel meer krijgen dus klaar, punt uit. Dan krijgt het geen eerlijke kans, want de arbeidsmarkt van Noord-Nederland kent wel degelijk hoger opgeleiden. Ook hoopopgeleide jongeren die op dit moment vaak geen baan in het Noorden kunnen vinden. Dus die zou je natuurlijk daar met zo'n nieuwe dienst wel kunnen vasthouden. Dat is misschien ook het argument wat Maarten Koreman jou heeft gespiegeld. Dus je moet zoiets ook een beetje zien in een evolutionair perspectief. Als je direct vijfhonderd mensen zoekt in de regio Eemsdelta dan ga je een negatieve business case krijgen. En dan is het einde oefening, einde discussie. Maar als je een kleinere omvang positioneert met zeg maar vijftig medewerkers wat al heel mooi zou zijn. Niet alleen voor de reële economie, maar ook voor het gevoel van de mensen in de Eemsdelta. Dat zij meetellen en dat zij er ook toe doen. En dat de Randstad niet alleen maar teert op de eigen middelen, maar dat ze ook bereid is om na te denken over het spreiden van dat overheidswerk over het land. Het is een belangrijk aspect, maar het is niet het belangrijkste aspect, het is breder dan dat, het is ook de wil om regionale vitaliteit en gebiedsontwikkeling buiten de economische centra van het land dat zou wel heel goed zijn als dat een van de variabelen wordt, tegelijkertijd moet je dat niet overtrekken dat dat de belangrijkste variabele wordt, maar een variabele, misschien wel op gelijke voet met het voldoende personeel.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Het is de glazen bol waar je dan in moet kijken. Je moet dan kijken wat zijn de trends geweest de afgelopen jaren. Hoe aannemelijk is het dat die trends zich voortzetten of dat er een breuk komt in die trends. Ik heb daar toch ook wel een genuanceerd antwoord op. Ik denk dat de agglomeratiekracht is een autonome kracht, ik zie dat niet zo snel veranderen. Omdat ons systeem toch ook wel gericht is op het creëren van schaalvoordelen, dat de nabijheid van personen en organisaties een belangrijke factor is voor economische dynamiek. En dat dat er toe leidt dat bepaalde delen van het land gewoon een magnetisch effect hebben. Dus ik denk dat het agglomeratie effect in de komende 20 a 30 jaar niet radicaal gaat wijzigen. Dat geloof ik niet. Ik denk wel dat, wat de economische geografen negatieve externaliteiten noemen, en dan gaat het om de torenhoge huurprijzen en woningprijzen, het gaat ook om de kwaliteit van leven, de levensruimte die je hebt, nou het gaat misschien straks ook wel over je energievoorziening, wat een effect zal hebben daarop, files, dat die negatieve externaliteiten wel een ding is, wat er toe kan leiden dat iets meer mensen er voor kiezen om weer terug te gaan naar de regio waar zij vandaan kwamen of waar hun ouders vandaan kwamen. Dus remigratie, ik denk dat dat een voorzichtige trend zal worden. Dat het misschien iets meer aantrekkelijk wordt om ook als jongere in je eigen regio te blijven wonen, omdat het toch heel moeilijk is een plek te veroveren in die overvolle plekken in het land. En dat het toenemende thuiswerken dat dat die trend gaat versterken, maar in mijn beleving gaat het geen gamechanger worden. Je leest wel in de krant dat het nu met thuiswerken en corona en de overvolle steden dat we allemaal weer terug moeten naar

het platteland en dat dat echt wel het verschil gaat maken. Ook in Noord-Nederland kom je dat wel tegen, maar dat is volgens mij wensdenken. Het gaat iets betekenen, het gaat iets invloed hebben, maar het gaat niet de radicale ommekeer betekenen. Maar ik geloof wel, ook als ik naar mijn eigen situatie kijk, ik woon in Heerenveen, ik zou het best leuk vinden om eens een keer in de Randstad te werken, gewoon omdat dat weer nieuwe invloeden brengt. Maar ik ben niet bereid daar te wonen. Want ik wil graag dat mijn kinderen hier opgroeien. Maar, nu met thuiswerken, bij de Rijksoverheid bijvoorbeeld zal het wel acceptabel zijn als je vier dagen werkt er daarvan twee thuis te werken, nou ik vind het niet erg om twee keer per week heen en weer te gaan met de trein. Ik kan daar ook gewoon goed in werken, maar dat was een paar jaar geleden wel anders. Dan betekende het toch dat je daar gewoon vier dagen per week naar toe moest. Dat was voor mij geen optie geweest. Ik denk dat het toenemende besef en als de mobiliteit zelf ook vooruit gaat, als de Lelylijn er komt wordt dat natuurlijk nog weer een beetje extra bespoedigd. Dus ik denk dat de agglomeratie effecten zullen er ook de komende decennia nog wel blijven, tegelijkertijd denk ik dus dat de negatieve externaliteiten van die agglomeratie effecten er wel toe leiden dat een licht groeiend aantal mensen toch besluit om te remigreren of te emigreren naar de randen van het land ofwel te blijven daar. We hebben een negatieve migratiebalans aan de randen van het land, meer jongeren trekken weg dan dat er mensen bijkomen. Het zou best kunnen zijn dat toch meer mensen besluiten ik ga mijn toekomst hier zoeken.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Positief is dat je de economie van het gebied stimuleert, dus dat je die robuuster maakt. Dit type werkgelegenheid is ook wat meer resistent tegen economische schokken. Tegen economische laagconjunctuur of crisis soms. Terwijl juist die economie aan de randen van het land heel erg crisisgevoelig zijn. Ze hebben er altijd eerder last van en komen er ook pas later weer bovenop dit soort schokken. Dus je maakt dat er een extra bedrijf is wat robuuster is, dus die ook die robuustheid op de totale economie dat effect heeft, dat is één. Twee is dat je de beroepsbevolking en ook wel de ambitieuze krachten een kans biedt om daar te werken en zich daar te ontwikkelen. Daar is een gebrek aan plekken waar de ambitieuze resultaatgerichte arbeidskracht terecht kan. Als het jongeren zijn gaan ze vaak weg uit de regio, zoeken elders een baan en dat leidt er toe dat de samenleving daar, dat die gewoon verhoudingsgewijs minder van dit soort type bevolking heeft. Die niet alleen ambitieus zijn in hun werk, maar ook in het laten voortbestaan van de samenleving, die actief zijn in verenigingsleven, vrijwilligerswerk doen, die actief zijn op de scholen van hun kinderen, laten we zeggen de ambitieuze krachten vasthouden in de regio, dat zou heel positief zijn. Negatief, dan zit je toch meer op het bedrijfseconomische vlak van dat je misschien effectiviteit en rendement verliest doordat mensen veel moeten reizen naar Delfzijl of dat het op afstand komt te staan en dat de lijnen langer worden, want zo'n Rijksbedrijf functioneert natuurlijk in een netwerk van andere bedrijven en het gros van het netwerk zal dan in het Westen van het land gepositioneerd zijn. Ik kan me voorstellen dat dat negatieve effecten heeft op de effectiviteit van de organisatie. Dat is negatief op het vlak van de Rijksoverheid. Je zou ook kunnen zeggen, negatief zou ook kunnen zijn dat op de lange termijn, als zo'n Rijksbedrijf zich niet gaat wortelen in de regionale samenleving en ingebed raakt in het economische netwerk in een economisch cluster, dan wordt het een soort Fremd Kurper. Stel dat het dan na 10 of 20 jaar gereorganiseerd raakt of gesaneerd wordt, dan zijn in eens in één klap heel veel mensen werkloos en die kunnen dan niet ergens terecht in andere bedrijven doordat het een zo op zichzelf gekeerde wereld was. Dus dat zou een risico kunnen zijn voor de lange termijn en dat daarmee die regionale economie een echte klap krijgt, doordat er opeens heel veel mensen werkloos zijn die ook heel moeilijk weer op een andere plek kwijt kunt.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

Dat staat natuurlijk ook al in mijn socialisme democratie artikel hé. En ook wel in een krantenartikel wat ik laatst heb gemaakt voor de Volkskrant. Ja dat vind ik maar met de kanttekening dat het niet alleen gaat om economische ontwikkeling, het moet gaan om de brede integrale ontwikkeling, de brede welvaartsontwikkeling zo je wilt van een bepaald gebied en daar heeft ook de Rijksoverheid een verantwoordelijkheid. En ze kan die verantwoordelijkheid op een materiele manier verwezenlijken door fondsen ter beschikking te stellen. Net zoals er fondsen ter beschikking gesteld worden voor de stedelijke kernzones van het land, dat is 1. En 2 de Rijksoverheid kan kennis en vaardigheden ter beschikking stellen. Ze kan ondersteunen, maar de Rijksoverheid moet oppassen dat zij niet de inhoudelijke koers van zo'n gebied gaan bepalen. Dan wordt het een soort top-down ontwikkelingsvisie die niet gaat werken. De visie voor ontwikkeling

moet van onderop komen en daarvoor moeten de bestuurders en de maatschappelijke organisaties en de politiek in zo'n gebied ook wel een beetje geholpen worden, gestimuleerd en gekieteld worden en dat kan dus doordat de Rijksambtenaren zich daar tegenaan gaan bemoeien. En het kan ook door fondsen ter beschikking te stellen zodat er ook echt een beloning volgt op het moment dat je een goed doortimmerd plan hebt ontwikkeld. Bij de voorbeelden zie je in de Regiodeal aanpak bijvoorbeeld mooi naar voren komen het Rijk denkt mee in dit soort processen dus ondersteunt, verbindt, verbindt de mensen uit de regio met andere ontwikkelingen. En ze beloofd. Dus door geld ter beschikking te stellen voor goede plannen. Ik vind dat dat en richting is die we moeten continueren en dat het ook duidelijk wordt voor gebieden. Als jij dus gewoon niks doet en geen eigen verantwoordelijkheid neemt dan krijg je ook niks, maar op het moment dat jezelf ambitie toont en met een plan komt, die verbetering aanbrengt in de situatie, dan vind je de Rijksoverheid aan je zijde.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

Ik denk natuurlijk dat je dat doet, maar je moet het op een verantwoorde manier doen. Als je het doet moet je het op een verantwoorde manier doen. Verantwoord betekent dat je probeert een type bedrijf te zoeken die past in de structuur en die een aanvulling vormt op de structuur in het gebied zoals die er al ligt. En ook op de ontwikkelingsvisie die er in het gebied gemaakt wordt. Dus je zou moeten kijken wat kenmerkt de regio Eemsdelta, wat kenmerkt de omliggende regio, dus dan heb ik het over Groningen ook met de stad Groningen en misschien ook wel het aangrenzende gebied. Je hebt natuurlijk Emden als een soort maritiem gebied en de Volkswagenfabriek en de Meywerf zit daar. Wat voor type bedrijf zou daar nou tussen passen bij de Rijksoverheid. Als je zoekt in iets waar de regio helemaal geen ervaring of traditie in heeft noem eens wat, bijvoorbeeld het telen van kasgroenten of in de dienstverlening een voorbeeld van een tak van sport, beveiliging of ict, en zo'n bedrijf past daar gewoon moeilijk tussen, de mensen die er naar toe moeten zullen zich niet thuis voelen, die zullen weinig in de omgeving zoeken die het de moeite waard maakt inhoudelijk gezien en op de lange termijn zal zo'n bedrijf zich niet echt wortelen. Die zal geen verbindingen aangaan met het omliggende gebied. Maar als je het zoekt in de sfeer van bijvoorbeeld de energietransitie waar de Eemsdelta volop en ook de provincie Groningen ook in de visie naar de toekomst toe, de ontwikkelvisie is bijvoorbeeld die energie heel belangrijk. Of je zoekt het misschien in iets van maritiem of je zoekt het in iets wat te maken heeft met grenseconomie of iets wat te maken heeft met de aanwezigheid van de Duitse economie of je zoekt het in iets anders. Dan denk ik dat het ook echt een duurzame impuls geeft. In plaats van dat het kortstondig is. Het blijft altijd, dat hebben we gezien met de kazerne die naar Zeeland zou gaan, ontzettend veel weerstand niemand had daar zin in, voor wie doe je dat dan? Dan heb je daar straks een bedrijf met allemaal medewerkers die er helemaal niet willen zijn. Ik geloof daar niet in.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Ik heb dat ook beschreven, ik heb een proefschrift geschreven, Regionale kracht heb ik dat genoemd, in 2010 afgerond, en daar heb ik ook een beetje de geschiedenis van de spreiding van Rijksdiensten beschreven. In Groningen is de PTT gekomen, nou dat is ook een helse strijd geweest. Sommigen zeggen dat had nooit mogen gebeuren. Andere mensen zeggen weer, misschien dat Arjan Edzes dat ook wel zegt straks, dat het toch wel een blijvende impuls heeft gegeven. De hele ontwikkeling van het stationsgebied in Groningen bijvoorbeeld. En er is nu nog een vrij succesvolle ICT sector, dat was zonder de PTT een stuk minder geweest. Daar zijn de meningen over verdeeld, maar ja je hebt hier in Leeuwarden nog het verzekeringswezen nog altijd door de Postbank. In Emmen heb je de topografische dienst gehad en nog wel andere dingen. Dus er ligt al een zekere geschiedenis. Het is een middel wat heel effectief is voor de korte termijn, maar voor de langere termijn is dat toch een andere geschiedenis. Daar heb je succesvolle en minder succesvolle voorbeelden, dus ik zou zeggen we moeten van die geschiedenis wel een beetje leren. En zoek dus, als je dit wilt doen, zoek naar bedrijven die goed passen bij de bestaande structuur en de gewenste ontwikkelvisie.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Ik vind het een interessant puzzeltje en heb er in de voorbereiding mijn hersens op gezet. Arjen gaat je hier mee helpen, die is heel goed in dit soort variabelen. Ik kan slechts gissen.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Kijk, dat is natuurlijk een bedreiging. Maar dat is het sowieso dat is tegelijkertijd ook één van de uitdagingen in het gebied. Om daar meer ontwikkeling te brengen, hogere opleiding, maar ook meer ambities het een gaat vaak samen met het andere. We fixeren ons vaak wel heel erg op het opleidingsniveau, maar het gaat ook een beetje om het eruit halen wat er in zit. Mensen die thuis zeggen, doe jij maar VMBO, want HAVO heb ik zelf als ouder nooit gedaan en dat is prima genoeg VMBO. Dus dan heeft het meer met ambitieniveau te maken, er zit een culturele laag onder dit cijfer. Dus de uitdaging in het gebied is om meer ambitie, meer ontwikkeling te zoeken en daar kan een bedrijf mee helpen. Maar tegelijkertijd moet dan de transitie van zo'n bedrijf of de verhuizing van zo'n bedrijf moet samengaan met een HRM strategie waarin je samenwerking aangaat met de Hanze Hogeschool in Groningen en de RUG. En ervoor zorgt dat er van onderaf jonge aanwas komt. En dat er relaties gelegd worden met onderwijs, zodat de mogelijkheid om daar te werken op die plek in de regio Eemsdelta dat dat bekendheid krijgt en dat dat een groeimogelijkheid wordt voor de individu. Dus als je het puur op de korte termijn gaat bekijken dan zijn de nadelen altijd groter dan de voordelen, maar als je de langere termijn bekijkt wat het kan brengen in zo'n regio, en je zorgt er voor dat er strategieën en afspraken komen om ook met het bedrijf hoger opgeleiden te binden aan je gebied. Dan sla je twee vliegen in 1 klap. Maar de Rijksoverheid is één van de weinige instituten die zoiets nog kan doen. Die kan zeggen we doen het niet voor vijf jaar, we doen het voor 20 a 30 jaar. Laten we wel wezen, de zorgen voor Eemsdelta en omstreken die zijn nu ook al ongeveer 100 jaar oud en we zijn nu al vele miljarden en commissies verder, we praten nog altijd over de opgave van regionale dynamiek en ontwikkeling. Dus dan kan de Rijksoverheid best eens vooruit kijken 20 jaar bijvoorbeeld.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Ik heb hier eigenlijk al het een en ander over gezegd, maatschappelijk effect is dat er dynamiek komt, dat er ook erkenning komt vanuit het gebied, kijk de Rijksoverheid vindt ons belangrijk. Wil in ons investeren. Dat is legitiem. De randen van het land willen een Rijksoverheid die geeft om zijn hele land. Die ook geeft om zijn grensregio's, de randgebieden. Dus dat lijkt mij in die zin een volledige legitieme discussie. Wel waarin ook andere variabelen van effectiviteit en wat kun je van mensen en gezinnen vragen die geworteld zijn in het Westen, dat is ook niet meer van deze tijd omdat te verordeneren om dat helemaal op te geven en te moeten verhuizen. Het is een complexe discussie.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Zie antwoord vorige vraag voor beantwoording van deze vraag.

Interview Peter Sliep

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Persoonlijk denk ik dat dat zwaar meeweegt. Wij zitten als portefeuillemanagers kijken we met name naar de vraag van gebruikers. Eigenlijk zouden zij deze vragen moeten beantwoorden, want zij geven aan waar zij willen zitten in principe. Wij kunnen natuurlijk wel aangeven dat als een dienst bijvoorbeeld zegt wij willen in Haren zitten en wij hebben mogelijkheden in Groningen, dan hebben wij als portefeuillemanagers natuurlijk wel, kunnen wij wel onderbouwen dat die afstand zo minimaal is dat ze beter bij de grote complexen in Groningen kunnen worden gevestigd. In principe geeft de gebruiker zelf aan waar zij wil worden gehuisvest en wat het beste bij hun bedrijfsproces past. Met name bij Duo en de belasting merken wij dat ze heel graag in studentensteden zitten ook omdat ze callcenters hebben. En als mensen na hun studie een baan zoeken dan is het ook handig dat ze in aantrekkelijke steden zitten. Want het is gewoon moeilijk om personeel te krijgen tegenwoordig. Dat is iets van de afgelopen vier a vijf jaar, met name op ICT gebied merk je het. En ja, een hele hoop overheidsbedrijven hebben steeds meer behoefte aan ICT afdelingen dus dat is echt al wel vier a vijf jaar aan de gang.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Ik denk inderdaad dat dankzij de Covid dat men nu breed ontdekt heeft van, dat je niet voor iedere vergadering naar kantoor hoeft. De invloed van het hybride werken zal serieus zijn, want het levert voordelen voor het personeel op. Het bespaart reistijd, en nou bij de meeste organisaties blijkt ook dat de productie gewoon zelfs wat toeneemt. Aan de andere kant zullen er wel kantoren blijven, het fysieke contact is natuurlijk heel belangrijk. We teren nu natuurlijk nog op het oude netwerk wat we hebben van voor Corona. Voor het opbouwen van nieuwe contacten is het wel van belang dat je elkaar ook daadwerkelijk ontmoet af en toe. En dat je dus eens met elkaar gaat lunchen, dat je even iets meer contact hebt dan alleen het puur zakelijke. Maar, zoals wij vroeger keken, een beetje bedrijf zat op de Zuidas in Amsterdam of in Den Haag, ik denk dat andere steden interessanter worden. Ik bedoel bijvoorbeeld op grotere afstand van het westen, want een of twee dagen in de week naar het Westen afreizen vanuit Zwolle, Leeuwarden of Groningen dat is geen probleem. Als je de overige drie dagen digitaal vanuit die locatie kan doen. Ik denk dat met name de provinciehoofdsteden daar veel voordeel van hebben.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Het heeft positieve invloed op de werkgelegenheid, dan heb ik het niet alleen over de werknemers van de gebruikers, maar ook de dingen erom heen, tuinonderhoud, de facilitaire zaken, schoonmaak, dat soort diensten. En het kan ook mogelijk andere organisaties over de streep trekken om zich daar ook te vestigen. Het hangt natuurlijk wel af van de dienst die er naar toe gaat. Negatieve effecten is toch meer reistijd, want in begin zullen medewerkers die nu elders werken en in een krimpgebied geplaatst worden niet direct verhuizen. Er zullen dus heel veel vervoersbewegingen ontstaan.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

Ik denk dat dat positief zou zijn als de overheid daar ook beleid op maakt. Want het is heel raar dat het in sommige delen van het land vreselijk druk is en dat iedereen daar bij elkaar denkt te moeten zitten en dat in andere delen er weinig te doen is en zelfs werkloosheid. Dus ik denk, ja ingrijpen vind ik een zwaar woord, maar ik denk wel dat op een positieve manier moeten gaan stimuleren dat er meer werkgelegenheid komt in krimpgebieden. En dat ze het met subsidies misschien aantrekkelijk maken voor bedrijven om zich daar te vestigen. En dus ook te zorgen voor een goede infrastructuur dat bedrijven daar kunnen functioneren.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

Dat hangt heel erg af van de dienst die in zo'n Rijkskantoor komt. En het hangt ook af van de populatie in zo'n krimpgebied. Want als je hoogopgeleide mensen nodig hebt en vaak heeft dat toch wel bij een Rijkskantoor de overhand. Want het Rijk besteedt in feite alles uit, en heeft de opdrachtgeversrol en HBO plus is zwaar vertegenwoordigd binnen het Rijk. Dus als je dan binnen een krimpgebied gaat zitten waar mensen niet dat niveau hebben, dan krijg je de situatie dat het personeel van een andere plek komt en daar naar toe gaat om te werken en dan weer verdwijnt, dus je krijgt veel vervoersbewegingen. Het enige positieve effect heeft het op die facilitaire dingen die ik net noemde dat die wel ingevuld kunnen worden door het regionale publiek. Misschien zijn er sommige onderdelen zoals een callcenter dat die daar wel nog personeel kan werven.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Ik denk dat men daar nu heel anders tegen aan kijkt. Ook reisafstanden en kijk wat er op de woningmarkt gebeurt, een hele hoop woningen zelfs van in het aardbevingsgebied daar komen mensen vanuit het westen op af. De Randstad is zo vol en druk geworden dat mensen daar vrijwillig weg gaan. Daar zijn ook meerdere voorbeelden van. Het voorbeeld wat nog niet is genoemd, maar dat is de voormalige IBG, maar daar heb ik ook een hele hoop mensen gesproken die oorspronkelijk uit het westen kwamen, maar die heel tevreden zijn met hoe ze hier wonen en leven. Dus je kan niet zeggen dat die spreiding van toen compleet mislukt is. Voor een deel wel, maar er zitten best wel positieve kanten aan. Wat ik al eerder zei, ik denk wel dat het goed is dat de overheid spreiding aanbrengt en dan niet alleen in het bedrijfsleven, maar ook serieus kijkt bij de eigen diensten die daarvoor in aanmerking komen. Nog een voorbeeld dat is RVO in Assen, dat is ook een hele duidelijke keuze geweest om daar de RVO naar toe te verplaatsen. Daarvan hebben ze ook gezegd die gaan we daar niet weer weghalen. Vlissingen is een mooi voorbeeld van dat je mensen van een bepaald niveau nodig hebt en rekening houdend met de partners dat is vanuit een bestaande situatie. Dat is altijd heel lastig. De partners werken ook en kinderen studeren, dan is Vlissingen wel een uithoek.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Kan het dan niet zijn dat ze gewoon in een andere regio werkzaam zijn en wel zijn blijven wonen. Dan heb je namelijk een baan, maar niet in die regio. Het zou over de grens kunnen zijn. Of gezien de aardbevingsproblematiek bij een bedrijf met hoofdkantoor in Eindhoven zit en een vestiging in de Eemsdelta. En dan formeel werken ze dan niet in die regio, maar hebben ze wel een baan. Dat is het enige wat ik kan bedenken.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Ik denk dat dat grote invloed heeft. Dat er gewoon te weinig gekwalificeerd personeel is, juist omdat wij voornamelijk HBO+ zoeken. Dat personeel vind je in niet al te grote mate in dat soort gebieden. Want die mensen trekken ook juist weer vaak naar de grote steden waar je veel meer aanbod hebt en door kunt groeien of van baan kunt switchen.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Misschien dat toch het aanzien of imago van het gebied een beetje opgekrikt kan worden. Een Rijkskantoor als we die daar zouden gaan inrichten, renoveren of nieuwbouwen dan kijken we ook altijd sterk naar hoe staat zo'n gebouw nou in de omgeving. Geen postzegelontwikkeling, maar dat je breder kijkt naar het hele gebied dus dat is ook een stimulans voor de omgeving. Dat soort effecten daar profiteren nu de grotere steden van waar wij zitten met onze Rijkskantoren. En als je dat in zo'n gebied plaatst, dan krijg je dat effect daar.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Dat is heel afhankelijk van de eindgebruiker die daar komt. Als die de mogelijkheden ziet om daar goed te functioneren, dan is het zeker legitiem. En ik vind dat het goed onderzocht moet worden of het een haalbare kaart is en als dat zo is, dan is het zeker wenselijk gezien de samenstelling van Nederland nu waarbij alles bij elkaar gepropt wordt in grote agglomeraties terwijl dat voor de filevorming en alle vervoersbewegingen en de leefomstandigheden voor personeel eigenlijk beter zou zijn dat je dat wat meer zou spreiden over het land. En in die zin is het dan ook legitiem als het haalbaar is om Rijkskantoren daar te vestigen. Maar de bedrijfsvoering van een gebruiker staat voorop, hij moet zijn bedrijf daar wel goed kunnen runnen. En met goed personeel.

Interview Pieter Tordoir

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Als het om meer kennisintensieve functies gaat dan is de factor kennis wel de belangrijkste factor dus die moet je vinden in de arbeidsmarkt. Dus dat is een *conditio sine qua non*, je moet het personeel wel kunnen vinden of mensen moeten bereid zijn te verhuizen. Of mensen moeten bereid zijn lange afstanden te pendelen. Maar, als je dat laatste niet wil om allerlei andere redenen, dan moet er personeel te vinden zijn of mensen moeten bereid zijn te verhuizen. Dat laatste is wat lastig, dat is niet gebruikelijk in Nederland dat mensen meeverhuizen. Bedrijf als een Shell daar is dat al moeilijker trouwens naar andere landen. Aanwezigheid van personeel is belangrijk tenzij het ja, je moet kijken naar de krapte op de arbeidsmarkt in de regio. Die factor personeel is nu wel voor de meeste dienstverlenende activiteiten een doorslaggevende factor. Het wordt steeds krapper, maar goed de economie kan natuurlijk weer omslaan. Dan wordt het wat minder krap. Maar, het is natuurlijk ook wel een structurele ontwikkeling. Het belang van de factor arbeid wordt naarmate het werk gespecialiseerd raakt, en het werk raakt steeds meer gespecialiseerd, dat is een hele structurele ontwikkeling, moet wel de arbeidsmarkt die specialisaties toelaten. Het aanbod. En dat is gewoon een punt. Voor wat betreft de verstedelijking, ik heb daar geen privé mening over, maar ik onderzoek het. Het vindt gewoon plaats of je nu wil of niet. Het is geen mening, maar een feit. Want mijn mening telt niet zo denk ik. De verstedelijking dat is een structurele trend. Waarbij de grote steden zwaarder verstedelijken en aan het langste end trekt. Dat is overall in de wereld zo. Dat heeft alles te maken met specialisatiegraad die toeneemt, technologische ontwikkeling zit daar weer achter. Door die toenemende specialisatiegraad van het werk, moeten de arbeidsmarkten groter zijn om meer specialisatie toe te laten. Je moet je voorstellen als je in ons dorp woont en het dorp bestaat uit zeshonderd inwoners en driehonderd werken, daar zit dan geen hartchirurg tussen, dat laat het niet toe. Maar, die wil je wel hebben, op een gegeven moment wil je wel een hartoperatie kunnen ondergaan. Een hartchirurg daar heb je wel minimaal honderdduizend inwoners voor nodig. Dat is heel gespecialiseerd werk. Er is een wetmatigheid van George Stigler en die stelt "division of labour is limited by the extent of the market" dus de arbeidsdeling, de specialisatiegraad wordt gelimiteerd door de omvang van de markt. Hoe groter de markt, hoe meer arbeidsdeling en specialisatie. Hoe meer Adam Smith kan werken als het ware. Dat genereert gewoon onze welvaart. De specialisatiegraad heeft onze welvaart gebracht, en die specialisatiegraad werd mogelijk gemaakt door grotere markten. Zeker voor arbeidsmarkten heb je nabijheid nodig, want je kan niet op en neer pendelen naar Hongkong iedere dag. Dus dan moet je bij elkaar in de buurt zitten, hoe groter dus die arbeidsmarkten zijn op een dagelijks berijdbare afstand hoe hoger die specialisatiegraad kan zijn van de lokale economie en voorzieningen. En hoe welvarender de economie en hoe beter die voorzieningen kunnen zijn. Dat is gewoon een wetmatigheid.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Dat is al heel lang de vraag ook in mijn vakgebied al eigenlijk 50 jaar onderzoek, dat heette vroeger telecommunicatie in plaats van ICT. Eigenlijk al sinds de opkomst van de telefoon al is het onderzoeksvraag van doorbreekt dat een soort natuurprincipes in de werkende economie als het gaat om werken op afstand. En dat blijkt dus niet zo te zijn. Het is wel zo dat de wereld steeds meer vervlochten raakt, juist door toedoen van telecommunicatie en ICT binnen de wereldhandel steeds meer integratie plaats vindt. Maar, dat laat niet onverlet dat mensen nog steeds bij elkaar moeten komen. Eigenlijk wat er gebeurt, dat er vanwege die technologie, zie je dat activiteiten die makkelijk geautomatiseerd kunnen worden die worden geautomatiseerd, de logistiek en industrie bijvoorbeeld. Dat is het probleem van Noord Nederland, dat is een grote industrieregio vroeger. Ooit een arme landbouwregio en met veel landarbeiders en rijke herenboeren. En dat is geïndustrialiseerd geraakt in Groningen natuurlijk vanwege het gas, maar in Twente vanwege de textiel, maar die industrie wordt steeds arbeidsproductiever. Dus je hebt steeds minder mensen nodig. Dan heb je een overschot in de beroepsbevolking. Daardoor kantelt de economie naar een diensteneconomie. Er zijn steeds meer mensen in de zorg, onderwijs, R&D, wat wij doen, wat jij doet is allemaal een dienst. Die zijn moeilijker te automatiseren, zeker als ze contactintensief zijn. Het zijn met name de contact intensieve niet routinematige werkzaamheden die niet kunnen worden geautomatiseerd. Die blijven als het ware over, die groeien ook. Daar zit een grote groei in, in de werkgelegenheid althans. En die zijn dus contactintensief en voor het contact gebruik je

telecommunicatie, maar ook fysiek. Internetcontacten leiden tot fysieke contacten, dus die ICT stimuleert dat nog eens dat belang van fysieke nabijheid. Als ik veel zaken doe met New York, en ik doe er echt heel veel zaken, dan moet ik er op een gegeven moment ook gaan wonen. Dat kan ik niet meer af vanaf Amsterdam. Als voor het grootste deel van mijn werk, de afzetmarkt New York wordt, ja dan ga ik gewoon naar New York toe, ja echt hoor. Dat kan gebeuren vanwege ICT kan ik die markt op. Als het een succes wordt ga ik er ook fysiek naar toe. Dat is wat er gebeurt in de wereld. Het is eerder een versterking dan een institutie. Het laat niet onverlet, dat het ook een deeltje gesubsidieerd kan worden. Dus we hopen nu dat o.a. door Covid men wat meer thuis gaat werken, maar we zien dat dat nauwelijks gebeurt. Dat had ik ook wel voorspeld, dat structurele effect van dat thuiswerken is misschien een paar procent meer zal het niet zijn. De technologie wordt natuurlijk wel beter, Zoom wordt beter, Cisco doet z'n best. De technologie gaat wat vooruit, dus het zal wel wat kunnen wegnemen, maar het zorgt ervoor dat die ruimtelijke samenballing en die werking van verstedelijking, dat wordt alleen maar sterker, dat wil niet zeggen dat de mobiliteit neemt sterk toe door die verstedelijking, maar die kan wat minder toenemen. Dus we hebben misschien in de toekomst wat minder asfalt nodig, of wat minder treinspoor, dan zonder een snelle implementatie van ICT en telewerken het geval zou zijn. Het is voor een deel substituerend, maar voor het grootste deel versterkend voor fysieke contacten en het belang van fysieke nabijheid. Dat komt ook uit onderzoek en is gewoon aangetoond.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Allereerst die krimpgebieden zijn niet voor niets krimpgebieden. Die landbouw die is natuurlijk super hoog productief, dat is nog maar 1% van de beroepsbevolking die in de landbouw werkt. Vervolgens is daar een industrialisatiegolf over heen gekomen, die gaf werkgelegenheid, maar die industrie wordt ook steeds productiever, dat is een beetje het probleem van met name gebieden aan de landsgrenzen. Met name in het Oosten en het Noorden van Nederland. De jeugd die trekt er dan weg, die ziet daar minder kansen, het zijn vaak economieën die nogal eenzijdig zijn, zelfs kwetsbaar. Dus daar zie je om die reden vergrijzing. En dan is de vraag, krijg je daar werkgelegenheid.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

De overheid kan sturen en besluiten ik zet gewoon het nieuwe ministerie in Noord-Oost Groningen neer, klaar. Maar wat de overheid ook kan doen, is op enige manier het bedrijfsleven te stimuleren door bijvoorbeeld een hogesnelheidslijn aan te leggen. Daar is al veel onderzoek naar gedaan en beleid op, je had vroeger de investeringspremieregeling, waarbij bedrijven fiscale voordelen kregen, die waren significant, zware subsidies. Als ze bereid waren in bepaalde toebedeelde gebieden zich te vestigen bijvoorbeeld Oost Groningen en delen van Friesland en ook Limburg. IPR in de jaren '60 en '70 die werkte eigenlijk niet zo. En je kan proberen met betere bereikbaarheid, dat is onderzocht, en er zijn vele miljarden subsidies gestopt in die perifere regio's. De conclusie is, dat heeft niet gewerkt. Ik denk dat het zonder dat beleid harder achteruit was gegaan en dat het beleid dus wel wat heeft gedaan. Op een gegeven moment is wel goed beleid, dat heeft wel gewerkt, met name ruimtelijk ordeningsbeleid in het Noorden en dat geldt vooral in Friesland, daar is dat uitgevoerd. Daar hebben ze ingezet, niet alleen het Rijk, maar ook de provincie, op bundeling. Dus bijvoorbeeld in Friesland, Drachten, Leeuwarden en Heerenveen, dat zijn drie kernen die mochten groeien. En op de andere kernen kwam een groeicap. Dat ging samen met investeringen in infrastructuur. Dus ook dat wegennet in Friesland is zwaar verbeterd. En zo krijg je een soort groeicorridors. Die doen het goed, dat is een feit. Die doen het echt goed, eerlijk gezegd is het behoorlijk fanatiek gegaan sinds de jaren '80. Die corridor, laten we zeggen, tussen Heerenveen en Groningen, met Drachten en Leek, dat is een zone die doet het uitstekend economisch. Daar creëren ze agglomeratie effecten en dat werkt. En dan heb je wel een traditie van industrieel ondernemerschap die was er al, en dat gaat zich dan ook wat meer op die as concentreren en daar zitten veel groeiachtige bedrijven. En dat is ook best wel een aantrekkelijk woongebied. Heerenveen trekt kenniswerkers aan, dus per saldo het inkomensniveau dat groeit, ook de bevolking en de economie, en dat is in balans, die bedrijven kunnen ook mensen vinden. Dus ja het kan wel degelijk. Je kan de verstedelijking organiseren, je kan dat geleiden, ruimtelijk ordenen, en ontsluiten met infrastructuur en dan maak je een goed functionerend daily system. En dat hebben ze al redelijk voor de bakker in dat deel van het Noorden. Maar, voor het Oosten van Drenthe, Oost-Groningen en in Friesland een beetje Noord-West Friesland, dat vergrijsd en gaat achteruit en heeft wel een probleem. Dat beleid voor Friesland dat werkt wel, maar subsidiebeleid daar red je het gewoon niet mee. Dat was vroeger

het geval. Je moet dus een combinatie van ruimtelijk ordeningsbeleid, er moet ook wel voldoende materiaal liggen, ik bedoel als je in de vlakte van Noord-Frankrijk waar nauwelijks verstedelijking is, wat een probleem heeft, daar heb je geen kernen van nieuwe verstedelijking, dan kan je niks doen. Helaas, dan ontvolkt het gewoon en wordt het een groot natuurgebied. Daar kan je niets aan doen.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

Het klassieke regiobeleid van geld erin pompen of een grote fabriek neerzetten en dan kijken met multipliers dat levert dan werk op voor de bouwnijverheid enz. dat is bullshit en werkt in de praktijk niet. Dat was natuurlijk Rijksbeleid van ik zet daar een Rijksdienst neer en die Rijksdienst zorgt dan weer voor werkgelegenheid en ook indirecte werkgelegenheid. Dat werkt niet, het moet onderdeel zijn een veel breder beleid, een ruimtelijk ontwikkelingsbeleid, er moet voldoende materiaal aanwezig zijn, je kan dat niet overal doen.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Als jij een Rijksdienst ergens midden in de polder neerzet, dan gebeurt er helemaal niets. Behalve dan dat die Rijksdienst niet functioneert, die redt het niet, voor de rest gaat er niets gebeuren. Ook al investeer je er voor een miljard, er gaat niks gebeuren. Maar, als je het doet in een gebied wat even een zetje nodig heeft, want nog even net onvoldoende massa heeft, je gaat het ook merken met ontsluiting, samenwerking met gemeenten, afstemming, met concentratie van verstedelijking, dus ook met het in een andere gemeenten even niks doen, inderdaad keuzes maken ruimtelijk. Als er dan voldoende potentie aanwezig is, dan kan het werken. Dat is het verhaal eigenlijk.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Dat komt omdat mensen zich daar terugtrekken van de arbeidsmarkt. Het heeft ook te maken of mensen zich melden op de arbeidsmarkt, zich inschrijven. Die werkloosheidscijfers is heel belangrijk, dat zijn cijfers over mensen die beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt. Heel belangrijk is, een enorm effect heeft of vrouwen zich melden op de arbeidsmarkt. Of mensen met een lage opleiding, of wat oudere mensen die geen kans maken op werk, een heel aantal haakt überhaupt af. En die raken arbeidsongeschikt om wat voor reden dan ook. De arbeidsongeschiktheid is in Noord Nederland en in het bijzonder in Noord Oost Groningen heel hoog. Ik geloof dat een kwart van de potentiële beroepsbevolking arbeidsongeschikt is. Dat is echt extreem en twee a drie keer hoger dan in het zuiden van het land. Het is echt enorm en ik weet niet of die is gedaald, maar ik vermoed van niet. Dus daar moet je ook naar kijken. De werkgelegenheid groeit wel ook vanwege het energie carrousel en zo zit er wel actualiteit omheen, die Eemshaven heeft een strategische ligging zeker richting Oost Europa, Rusland de Noordstream. Dus in de verduurzaming speelt het Eemsgebied een heel belangrijke rol, strategische rol ook.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Dat ligt eraan wat, dat Eemshaven is natuurlijk echt een industriegebied, op zich kunnen de bedrijven profiteren van Groningen. De verbinding met Groningen is niet echt slecht, Groningen is echt een centrum stad. Groningen doet het echt heel goed. En heeft een heel uitgestrekt daily urban system. Als Delfzijl en de Eemshaven onderdeel uitmaken van het daily urban system kun je gewoon profiteren van de Groningse arbeidsmarkt. Want Groningen is gewoon een populaire woonplaats ook voor academici. Dus daar kun je van profiteren. Overigens misschien zelfs dat tekorten zodanig zijn dat als je daar een Rijksdienst naar toebrengt dat je eigenlijk het probleem vergroot voor anderen. Ik vermoed dat er een tekort is aan hoger opgeleiden en als je daar dan een Rijksdienst neerzet en waarschijnlijk wordt dat dan iets van technische een rijksdienst van verduurzaming en gerelateerd is aan die regio. Zoals de NAM ook in Groningen zit, dan gaat dat om ingenieurs en daar is in die regio zeker een tekort. En dan zet je er ook nog eens een Rijksdienst bij, dan wordt dat probleem alleen maar groter, dan krijgen ze er een concurrent bij op de arbeidsmarkt. Dat heeft niet zoveel zin, ik zou dan als Rijksoverheid eerder ervoor zorgen dat

je het aanbod in de beroepsbevolking groter maakt, door bijvoorbeeld een goede verbinding met Twente bijvoorbeeld. Dan moet je even gaan brainstormen, hoe kun je dat arbeidsaanbod daar gaan versterken in de komende decennia. Daar zijn wel manieren om dat te doen denk ik. Dat oude beleid, we zetten er wel fabrieken neer, dat heeft niet zoveel zin, dat heeft ook nooit gewerkt. Als het gewoon een logistiek goede plek is met die Eemshaven, dan komen de fabrieken er vanzelf. Die fabrieken krijgen dan wel een geweldig probleem met die arbeidsmarkt, want die is natuurlijk niet zo groot verstedelijkt, dus ja je gaat er niet zo snel wonen, ver van alles. Dus moet je werken aan de aantrekkingskracht op het woonklimaat. En dat is het beste economische beleid, ministerie van economische zaken heeft nooit iets gedaan met het woonbeleid, VROM en EZ is altijd water en vuur, dat weet ik. In mijn tijd dat ik nog actief was in Den Haag, en nog altijd wel een beetje, dat is water en vuur. Terwijl dat woonbeleid cruciaal voor de economie is, zeker in een diensten en kenniseconomie. Dus je moet zorgen dat je het wonen aantrekkelijker maakt. Dat moet je zelf doen in het Noorden, want dat is lokaal beleid. Gewoon besluiten om parken aan te leggen en iets te doen aan de welstand en zo. Maar ook het Rijk kan daar een rol bij spelen en kan dat stimuleren door middelen in natuurbehoud en ga zo maar door. In Friesland is het merengebied uniek, dat is een kracht. Ontzettend gewild onder kenniswerkers, een beetje boerderij gaat voor een miljoen of twee de deur uit, dat is echt niet te geloven. Heel gewild met een bootje, natuurlijk hartstikke mooi. Friesland is al langer populair om die reden, maar dat merengebied moet natuurlijk wel een mooi gebied blijven. Als dat helemaal vol komt te staan met logistieke dozen, dan is dat natuurlijk einde verhaal. En ja, dat hebben die Brabanders, die hebben hun eigen ruiten ingegooid door de hele provincie vol te gooien met q koorts veroorzakende intensieve veehouderij en met logistieke dozen, waardoor geen hond in Brabant wil wonen, waardoor dus ASML zit te springen om personeel. En als ze niet uitkijken verdwijnt heel ASML naar Californië het zou zo maar kunnen. Om die reden. Dit zijn de issues die hier spelen. Dus dat Rijksdiensten is echt dat is hem niet, het Rijk moet niet aan de slag met Rijksdiensten verplaatsen. Het doet eigenlijk niets, het verergerd de problemen hoogstens. Maar je moet wel nadenken als Rijk over die meer perifere regio's wat is er aan de hand en wat kan ik er aan doen. En dan kan het best zijn dat inderdaad een bescherming van de natuur of ontwikkeling van een natuurgebied dat dat het beste beleid is om je economie te versterken. Het zou zomaar kunnen. Daar moet je natuurlijk wel zeggen je gaat daar bouwen, dan vernietig je die natuur, dus je moet goede ruimtelijke ordening, dus dan geef je aan Heerenveen en Sneek mogelijkheden om uit te breiden, het hele gebied wat daar dan tussen ligt, dat bescherm je, daar maak je een prachtig parklandschap van. En ja, dan trek je kenniswerkers mee, die kenniswerkers kunnen gaan werken dan in de industrie, met name techneuten. Bij de Eems idem dito, dat je op de wadden kunt, kijk Eemshaven heeft natuurlijk wel een charme, maar als woongebied is het niet, dan is het Oldambt of bijvoorbeeld die blauwe stad een beter woongebied. De blauwe stad is nu een succes. In woningcrisis heb je sowieso een probleem. Dus dat kwam op de verkeerde moment beschikbaar. En dat komt nu dus goed omdat die economie, eerst was het idee van rentenieren, maar die zie je daar dus nauwelijks en werken in de Randstad. Het werken moet dan in Groningen of in de Eemshaven, gebieden waar economisch nog muziek in zit die moet je dan vervolgens ontsluiten ook vanuit die blauwe stad. Daar moet je over nadenken hoe je dat gaat doen, niet met vierbaans snelwegen. Maar dat kan je misschien op slimme manieren doen. Deels met thuiswerken, dat wellicht een rol kan spelen. En dan is zo'n blauwe stad moet je wel heel goed ontwikkelen als een ideaal woongebied, met werk op een redelijke afstand, en dan moet je de tijd nemen, een of twee generaties en dan gaat dat wel werken ja. Je neemt een zeker risico, maar dan kan het gaan werken. En de Eemshaven heeft ingenieurs nodig. En die ingenieurs die komen uit Twente, de TU, moet je eens kijken wat je daar mee kan. De pendelafstand is te groot, dus daar knelt het. De aanleg van een nieuwe lijn zou een 3 a 4 miljard kosten, dus dat zal niet gebeuren.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Nou ja, het leidt dus tot verkrapting op de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd, als het een Rijkskantoor wat gericht is op energiepolitiek en dat kan voor het lokale cluster aan energie gerelateerde bedrijvigheid wel nuttig zijn. Dan kan je een clustereffect stimuleren, maar goed, dan stimuleer je de economie, dan loop je dus wel tegen het probleem aan van de beschikbaarheid van personeel, dus daar zal je iets aan moeten doen. Verder een soort maatschappelijk spin-off van een Rijkskantoor, die zijn er niet. Ik bedoel die zijn er in Den Haag ook nauwelijks, een concentratie van 40.000 of zo, en die hebben eigenlijk ook heel weinig maatschappelijke spin-off op Den Haag. Dus waarom zou een klein kantoor dan ineens dat wel bewerkstelligen.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Dan moet je een kosten/batenanalyse maken. Dan kan je kijken naar de bredere welvaart, dan heb je ook een beetje de maatschappelijke effecten erbij. Dan moet ik wel weten om hoeveel arbeidsplaatsen gaat het dan. Wat doet zo'n kantoor verder, dat kan van alles zijn, dus het moet specifieker worden. En dan kan je zo'n kosten batenanalyse maken. Ik weet niet wat er uit komt, maar mijn buikgevoel zegt van nou... daar kan een goede reden zijn gewoon efficiënte reden om daar een kantoor, bijvoorbeeld een kantoor wat zich bezig houdt met energiebeleid of met energietransformatie daar zitten natuurlijk veel bedrijven strategisch aanlandingspunt voor gas, gasrotondes, dus als je iets anders wil met de gaspijpen, dat zou kunnen, die liggen daar, we moeten toch van het gas af naar iets anders, dan kun je daar wel een soort van synergie-effect creëren voor economische structuurpolitiek kan het nuttig zijn daar iets te gaan doen. Maar dan is afhankelijk wat je daar als kantoor inhoudelijk gaat doen. Dan kan het nuttig zijn, verder zal mijn hypothese zijn, als dat niet het geval is, maar het zijn kantoren voor bijvoorbeeld de uitvoering van asielwetgeving of weet ik veel, dan denk ik, dan heb je voor een deel een negatief effect op de arbeidsmarkt, de mensen die er werken besteden wel bij de lokale bakker, dus je hebt wel wat spin-off effecten, maar die zijn niet zo groot. En de multiplier van zo'n kantoor is ook klein, als er industrie komt, dan heb je bouwnijverheid, die bouwnijverheid heeft materialen nodig, dan krijg je een multiplier effect die groter is. De multiplier van dat Rijkskantoor zal niet veel hoger zijn dan 1,1. Die is heel laag, dus die kosten/batenanalyse. Het kan nuttig zijn voor de activiteit zelf om er te zitten, maar of het voor de omgeving nuttig is weet ik niet. Als het een technische activiteit is die te maken heeft met die transitie wellicht. Als het gewoon een administratieve activiteit is of uitvoerend.

Interview Suzan Wierenga

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Ik denk dat het belangrijk is, maar of het het belangrijkste aspect is dat weet ik niet. Want, ik denk haast dat het belangrijker is de locatie, dan dat het om voldoende personeel gaat. Het gaat ook om de signaalwerking die je dan afgeeft, waarbij je aangeeft dat je het wel belangrijk vindt om aanwezig te zijn vanuit het Rijk. In Groningen vindt men toch altijd wel dat men op achterstand is. Dat heeft natuurlijk ook met de aardbevingen te maken, dus ik denk dat het feit dat je er bent belangrijker is dan voldoende personeel. Zit wel een kanttekening bij, het opleidingsniveau van de mensen die ik in het gebied tref is redelijk laag en ook op digitaal vlak is men niet heel behendig. Bijvoorbeeld in de aardbevingsregio moeten heel veel mensen subsidie aanvragen om de woning te versterken en doet moet allemaal via de SNN. Dus dat moet allemaal digitaal met digid etc. En daar hebben ze toch wel grote moeite mee, daar moeten ze echt bij begeleid worden. Dus het feit dat je er bent en daar ook personeel is die hen eventueel te woord kan staan is wel belangrijk.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

In de krimpregio Eemsdelta vraag ik het me af, die grotere woon-werkafstand, dat die nadelen daarvan afnemen dat herken ik ook wel, maar het ligt er heel erg aan wat voor ambtenaren je op die locatie wil huisvesten, op het moment dat het ook mensen zijn die veel in contact komen met lokale organisaties, dan merk ik wel dat ze het heel erg op prijs stellen dat je heel dichtbij bent. Ik merk zelf 50/50 digitaal en fysiek weer afspreken, ik denk dat dat ook zo blijft. Ik merk zelf dat het elkaar ontmoeten steeds belangrijker wordt, vooral in deze regio. Dat heeft dus met de achterstandspositie te maken, maar ook wel echt met het opleidingsniveau. Ze zijn ook digitaal niet zo behendig en vindt het ook moeilijk om zich dan te uitten. Je moet echt fysiek aanwezig zijn, dat heeft een behoorlijke meerwaarde. In combinatie met het antwoord wat ik net al gaf, dat voldoende personeel het belangrijkste aspect is, natuurlijk is dat belangrijk, maar dat is heel erg afhankelijk van wat de doelstelling is van dat vastgoed wat je dan realiseert. Wie wil je bereiken? Als dat ten behoeve van bedrijven is, dan zou ik zeggen dan kan het wel met wat minder personeel en veel digitaal, als gaat om contact met bewoners, dan is het wel belangrijker dat er wel voldoende personeel is en dat zo min mogelijk digitaal wordt gewerkt.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Een positief effect is dat je het belangrijk vindt dat de Rijksoverheid vertegenwoordigd is in het gebied. Dus dat je echt zichtbaar bent en heel toegankelijk bent, makkelijk bereikbaar, ik denk dat dat heel positief is. Het nadeel is dat de regio ook al wat sceptisch is richting Binnenlandse Zaken, maar dat heeft natuurlijk vooral met de versterkingspunten te maken in Eemsdelta. Als je dan nog een vestiging opent, dan vraag ik me af of dat niet als geldgooierij wordt gezien, om het zo maar te zeggen. Dus dan zou ik met de keuze van de locatie wel heel erg zoeken naar iets wat er al is waar je dan bij intrekt. Dus nogmaals als je noemt dat er een extra plek is vanuit de Rijksoverheid is dat heel positief, maar of dat dan helemaal een nieuw gebouw moet zijn, dan zou ik vooral kijken naar dat het een herbesteding is of in de buurt van een versterkingspunt. Maar, nogmaals is het heel erg van belang wat de Rijksoverheid daar precies wil gaan doen. Als het niets met de versterking van doen heeft, moet je dat heel erg duidelijk maken in je uitingen. Een negatief effect ontstaat als je niet duidelijk maakt aan de regio wat de doelstelling is van dat punt.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

Je ziet dat er natuurlijk in de krimpregio veel kennistechnologie is in de stad Groningen en in de Eemshaven. In de Eemsdelta en dan in Delfzijl is heel veel industrie en dat is echt wat anders dan kennistechnologie. En als het gaat om bedrijven hier naar toe halen, dan denk ik dat het voor de werkgelegenheid belangrijk zou zijn dat het heel erg gemotiveerd wordt om nou net in de krimpregio Eemsdelta te huisvesten en niet in de stad Groningen of in een ander deel van Groningen wat nog wel goed gaat, dus geen krimp kent en stabiel blijft. Dus daar zou de Rijksoverheid wel in kunnen stimuleren. De industrie dat dat in die regio wel blijft, ik merk zelf dat

die industrie in Delfzijl heel veel last heeft van bijvoorbeeld nu de hele situatie rond aardgas, en de kosten daarvan. Als zij daar op een of andere manier wat in kunnen betekenen, maar ik vraag me af of dat regionaal kan. Wat de Rijksoverheid misschien ook kan doen, is het stimuleren van de samenwerking tussen dit deel van Groningen en Duitsland. Het ligt natuurlijk heel dicht bij elkaar. Als het gaat om kennisdeling en afzetgebied economisch gezien vanuit Groningen richting Duitsland is, dan kun je dat misschien ook wel bevorderen. Ik zou dan vooral zorgen dat er verbintenis komt, en niet zozeer gelijk met subsidies gaan werken.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

Ik denk dat dat afhankelijk is van wat er dan in dat Rijkskantoor zit, maar dat kan voor bedrijven wel extra aantrekkelijk zijn om daar bij in de buurt te gaan zitten. Dus ik denk dat het wel degelijk van belang is, nogmaals afhankelijk van welke afdelingen van de Rijksoverheid daar dan komen. Je bent wel weer een voorbeeld voor een bedrijf, ik denk dat je daardoor toch de achterstand, want in het westen van het land wordt Groningen nog wel eens gezien alsof iedereen nog in overall loopt met klompen aan zeg maar. Google is hier naar toe gegaan en meer grote bedrijven zijn hier naar toe gekomen, de stad Groningen heeft wel een goed imago, maar de krimpregio wordt toch wel een beetje gezien als achterstandswijk op het moment dat de Rijksoverheid daar ook zit, dan kan de serieusheid van het gebied wel wat meer vorm krijgen. Het is wel een eerste signaal, of eerste stap voor sommige bedrijven om daar weer naar toe te gaan. Ik denk dat het echt een positieve impuls krijgt.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Ik denk dat dat voor ons heel verstandig is omdat de huizenprijzen relatief lager zijn en er is hier veel natuur in de omgeving van het Lauwersmeergebied, Waddenzee etc., dat kan ook heel aantrekkelijk zijn voor mensen uit het Westen van het land die wat meer de rust opzoeken. Je zit toch dicht in de buurt van Hamburg en Kopenhagen bijvoorbeeld. Ik weet niet precies wat de ontwikkelingen zullen zijn voor wat betreft de hoge snelheidslijnen tussen Groningen en het Westen van het land, maar daar wordt het ook nog weer aantrekkelijker van. Vooral als we ook veel online blijven doen, is het contact met de andere collega's ook weer makkelijker. Dus ik denk dat het voor ons wel positief is als het vrijwillig is omdat daar misschien een heleboel mensen wel voor kiezen. Mits de regio ook goed wordt gepromoot. Er is in het algemeen een enorme woningnood, maar die is in het Westen van het land hoger, dus ik denk op het moment dat je het op vrijwillige basis doet, dat mensen eerder naar een andere regio verhuizen. De treinverbindingen zijn ook wel goed ook wel vanuit die krimpregio, je bent in 20 minuutjes in de stad en dan stap je zo op de rechtstreekse trein naar Den Haag. Dus het openbaar vervoer is wel zo goed in geregeld dat het ook voor de Eemsdelta wel okay is. De aansluiting op de intercity's is ook goed.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Wat ik wel ervaar is dat steeds meer mensen over de grens werken en die worden natuurlijk niet meegenomen in die cijfers. Die worden wel meegenomen in de beroepsbevolking, zijn niet werkeloos en werken buiten de regio. Deze mensen werken in de havengebieden, maar ook ingenieursbureaus ook wel gewoon op hoger niveau, architectenbureaus uit Oldenburg, dat heeft natuurlijk met mijn branche te maken. Dus dan heb je het over architectenbureaus en ingenieursbureaus, en over de grens zit ook wel wat industrie. Dus het zou mij niets verbazen als dat het is, vanaf de Eemsdelta is dat volgens mij een half uurtje. Dus dat is goed te doen.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Ik denk dat het gebied zo aantrekkelijk is dat er dan wellicht weer hoger opgeleiden terug gaan komen naar het Noorden van het land. Ik zie best veel vrienden van mijn middelbare schooltijd en studietijd in de stad Groningen die vertrokken zijn naar andere delen van het land. Die willen allemaal wel terugkomen, maar die vinden dat er te weinig interessant aanbod is voor hoger opgeleiden. En dat klopt ook wel, want ik denk dat die allemaal bezet zijn. Door die hoger opgeleiden. Dus ik denk dat het juist kansen biedt en dat het ook wel in te vullen is. Misschien ben

ik te optimistisch hoor, kijk dan zou je het moeten hebben van mensen die vroeger gestudeerd hebben in Groningen of in de provincie hebben gewoond. En ik denk dat het vooral ook van de mensen moeten hebben die in Groningen hebben gestudeerd, want die vinden Groningen over het algemeen een hele leuke stad. Daar hebben ze goede herinneringen aan, en die willen dan best ergens aan de rand, niet in de stad zelf, want dan heb je wel cultuur, het feest en concerten hebt. Als die openbaar vervoer verbinding goed is dan is dat okay. Dus ik denk juist dat het een goede stimulans zou zijn om meer mensen naar het Noorden te vertrekken, daardoor ook een positieve impuls voor de economie. Ook voor het onderwijs, je merkt wel dat die scholen ook steeds meer krimpen natuurlijk. Dat zou ook mooi zijn voor het onderwijs. Dan heb ik het vooral over basisonderwijs. Kijk middelbaar onderwijs is in de stad Groningen en in Delfzijl wel goed geregeld. Daar kunnen kinderen wel terecht, maar het basisonderwijs in de dorpjes, dat zou mooi zijn als dat wat groter wordt. Daar denkt ook iedereen verschillend over.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Nou ja, wat ik al zei, die positieve impuls, het positieve signaal wat goed is voor de beleving. Ik weet niet of de stimulans voor het onderwijs ook een maatschappelijk effect is, maar ook voor de sportverenigingen. Ik denk dat gewoon een heel positief effect zal hebben doordat er dan meer werkgelegenheid zit en daardoor meer mensen gaan wonen. En ik denk dat doordat we dan kunnen zeggen dat ook de Rijksoverheid is gehuisvest in die regio dat dat ook wel een positieve impuls is voor de regio. Dat daardoor eerder mensen uit het Westen van het land denken, oh ja die zitten er ook, dan zal het wel goed zijn. Imago, want ik merk dat vooral in de Eemsdelta, ik kom zelf uit de gemeente Hogeland, als je het over het Hogeland hebt, dan denken mensen aan de Wadden, de Waddeneilanden, Schiermonnikoog, aan het Lauwersoog en natuurgebieden. Als het over de gemeente Eemsdelta hebben, dan zien ze rokende pijpen van de industrie, met failliete aluminium fabrieken. Ze zijn best veel in het nieuws geweest met die aardbevingen, dan is het best wel lastig dat dan weer net een paar mensen eruit worden gehaald die niet al te slim zijn en in de emotie reageren. Zo'n windmolenpark bij Meden aan de rand van Eemsdelta dat is ook niet heel bevorderlijk, want dan ontstaan er dreigementen. Dus ze hebben ook niet veel situaties gehad waarbij ze heel goed en positief in het nieuws kwamen. In Appingedam kan je mooie plaatjes schieten, maar het gaat ook om het imago.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

Ik zou het de regio en dan vooral die kant wel gunnen, want het is wel echt zo dat zij in zo'n zwaar weer hebben gezeten. Ik zou het heel goed vinden. Het is essentieel dat je het goed neerzet en goed aangeeft op het moment dat het echt iets anders is dan die versterkingspunten dat is het. Want de versterkingspunten in de regio worden ook gezien als iets van Binnenlandse Zaken of de overheid. Dus dat is weer minder goed in het nieuws, dus dan moet je goed neerzetten wat je er dan huisvest en welke disciplines, kennis en expertise daar dan zit. Dan kan je het positief neerzetten.

Interview Tessa Flantua

Locatietheorie

- In hoeverre vindt u dat de aanwezigheid van voldoende personeel het belangrijkste aspect zou moeten zijn bij de zoektocht van de Rijksoverheid naar een nieuwe vestigingslocatie?

Ik ben van mening dat personeel in principe de motor voor je bedrijf is. Personeel is enorm belangrijk, maar wie zegt dat er alleen in de hoofdstad goed personeel te vinden is? Volgens mij is dan de vraag die je moet stellen; is er voldoende gekwalificeerd personeel te vinden in een krimpgebied ja of nee? En ik denk dat dat zeker in krimpgebieden is, daar zijn mensen ook gewend om veel te forensen. Want hoe groot is de kans in een krimpgebied dat je je werk naast de deur vindt? Dat is gewoon niet zo. Daarbij komt ook nog dat we in Nederland steeds meer gewend zijn om gewoon veel te moeten reizen. Wij hebben maar een heel klein land en de infrastructuur is in ons land dusdanig goed dat je in relatief korte tijd een grote afstand af kan leggen. Als derde denk ik dat van belang is dat globalisering een enorme opkomend belangrijke factor is in ons werk. Digitalisering is steeds belangrijker aan het worden en neemt de overhand, dus wat is eigenlijk locatie nog? We kunnen in principe in een fractie van een seconde overal zijn waar we willen zijn. Als wij kijken naar dit interview ik zit vanuit Bilthoven jij vanuit het Noorden van het land. Ja weet je? Het kan tegenwoordig allemaal. Ik denk niet meer dat het de allerbelangrijkste factor is van een vestigingsplaats, want je werknemers zijn over het algemeen bereid minimaal een uur te reizen dus ik denk niet dat dat het allerbelangrijkste is om te gaan vestigen.

Uitgaande van de transitieperiode waar we in zitten zal het steeds minder belangrijk zijn waar je woont. Dat zien we ook bij medewerkers nu. Medewerkers die voorheen in de buurt van Den Haag woonden, ik ken er nu al twee die verhuisd zijn naar het midden van het land of naar Brabant. Omdat ze zeggen; ja hoe vaak moet ik eigenlijk nog in Den Haag zijn? Als het 1 of 2 keer per week is vind ik het niet erg om die afstand te reizen. Elke dag is een ander verhaal. Dus die transitie waar we nu in zitten in onze samenleving maakt dat men andere keuzes gaat nemen. Ook op het gebied van huisvesting van je bedrijf. Kijk en dat geldt echt voor de mensen die op afstand kunnen werken. Dat geldt niet voor fabrieken en bedrijvigheid waarvoor je elke dag naar je werk moet.

- Een verdergaande agglomeratie lijkt aannemelijk en anderzijds lijkt de verdergaande digitalisering de nadelen van een grotere woon-werkafstand te kunnen verminderen. Hoe denkt u dat de agglomeratie zich zal gaan ontwikkelen?

Nou ja kijk agglomeratie en verstedelijking gaat ook over de keuze waar je wilt gaan wonen. Dus niet zozeer over de vestigingsplaats van een kantoor. Want dat is eigenlijk secundair aan waar een mens wil gaan wonen. En inderdaad heeft dat heel erg veel met elkaar te maken. Maar als je kijkt naar dat de tendens dat we steeds meer alleenstaanden hebben. Dat mensen dus langer alleen wonen of eerder alleen gaan wonen. Dat we steeds meer studenten hebben die alleen wonen. Dan zie je eigenlijk denk ik een soort logischerwijs dat mensen zich graag in de stad willen vestigen. En omdat voor elkaar te krijgen heb je ook gewoon woonplek nodig. En waar veel woonplekken zijn is ook veel bedrijvigheid. Dus ergens is het een soort logisch trend. Als je kijkt naar de demografische ontwikkeling dan verwacht ik inderdaad dat die verstedelijking zich wel degelijk voort gaat zetten, dat denk ik. Wil niet zeggen dat dat per se nodig is. Ik geloof er wel heel erg in dat relatief kleine steden, zoals we veel hebben in Nederland overigens, ook prima kunnen presteren als het gaat over productiviteit en werkgelegenheid en faciliterend kunnen zijn. En ik denk juist dat het netwerken tussen die kleine steden steeds belangrijker is. Om tussen die steden verbindingen te krijgen om op die manier toch, nou ja, groter te zijn zeg maar en dat is wel iets dat wij heel goed doen in Nederland. Dat juist weer door die infrastructuur en die digitalisering door dat faciliteren met subsidies etc. is die stedelijke verbinding tussen relatief kleine steden makkelijk te maken. Ja die agglomeratie zal zich steeds verder ontwikkelen, want mensen houden er van om bij elkaar te wonen over het algemeen. En je zal zien dat bedrijven zich sneller vestigen in stedelijke gebieden dus ja die agglomeratie zal zich steeds verder doorzetten denk ik, maar niet per se omdat het nodig is om kracht te hebben vanuit een kleiner gebied. En nog een aanvulling daarop, ik denk dat agglomeratiekracht voornamelijk wordt bepaald door wat er in een stad zit, dus de inhoud de kwaliteiten van de stad, dat kan dus ook een hele kleine stad zijn. Niet alleen historie, maar ook innovatiekracht is heel erg belangrijk voor een stad. En als je kijkt naar Delft bijvoorbeeld dat was ook ooit klein. Juist omdat daar zo'n cluster zit van innovatie groeit dat sneller dan een handelsstad zal ik maar zeggen.

- Welke negatieve en positieve externe effecten kunnen er volgens u ontstaan door het vestigen van een Rijkskantoor in een krimpgebied?

Ik denk wel dat je een onderscheid moet maken tussen een bedrijfseffect en een gebiedseffect, dus als je het hebt over een fabriek, dan heb je het over een bedrijfseffect.

Als jij zegt wat zou het effect zijn van een kantoor van ons in een krimpgebied dan hebben we het dus echt over bedrijfseffect. Okay ja, het zal ongetwijfeld werkgelegenheid aantrekken, maar dat is er één die echt een open deur is. Dus ik moet even wat verder denken. Negatieve effecten, verstoring van rust, toename van verkeersbedrijvigheid denk ik. Ik denk wel dat een positief effect kan zijn dat je dan wel een agglomeratievoordeel gaat krijgen. Want als wij daar een, kijk bijvoorbeeld naar Assen, een Rijkgebouw neerzetten, dan zijn er wellicht ook andere bedrijven die zich daar willen vestigen. Omdat bedrijven zich er vestigen zal er ook een koffietentje komen. Dan zal er ook een postkantoorje komen om ov-kaarten te kunnen verkopen, weet ik wat. Dus dat heeft een soort sneeuwbaaleffect denk ik. Ik denk ook dat je niet moet onderschatten hoe groot het politiek effect is binnen zo'n gemeente. Bestuurlijk effect, want ineens als je nou echt naar de kleinere gemeenten kijkt, die zijn helemaal niet ingericht om de behoefte van een groot bedrijf. Als het gaat over parkeren, ov, en zeker een bedrijf als dat van ons, wij doen alles met het OV, dan moet je wel een station gaan faciliteren. De meeste gemeenten zijn daar helemaal niet op bedreven. De gemeentelijke bestuurders die hebben daar ook vaak helemaal geen ervaring in hoe zij dat spel moeten spelen. Met een ProRail of een NS of weet ik veel wat, dus ik denk dat je die effecten ook niet moet onderschatten.

Wat denk je dat het doet met de sociale cohesie, kijk als je voldoende hoger opgeleiden in een stad propt, dan doet dat ook iets met het sociale niveau zeg maar. De wijze waarop mensen communiceren met elkaar etc.

Overheidsingrijpen

- Vindt u dat de overheid in de toekomst in moet grijpen om de regionale economische ongelijkheid te verminderen? Zo ja, op welke wijze?

Ik denk dat je je als overheid moet mengen indien er een publiek belang is. En dat publiek belang kan inderdaad zijn dat er sprake is van marktfalen of dat de welvaart niet evenredig verdeeld is bijvoorbeeld. Maar, ik denk wel dat, en oh ja en in een crisissituatie zoals nu, denk ik dat overheidsingrijpen alleen maar prominenter mag zijn.

- In hoeverre is het volgens u mogelijk de economische groei te stimuleren door een Rijkskantoor te vestigen in de regio Eemsdelta?

Ja, los wat ik van het idee vind he, want ik denk dat de infrastructuur op dit moment niet voldoende is in de regio Eemsdelta om daar een Rijkskantoor neer te zetten. Maar, uiteraard als je dat gaat doen gaat dat iets betekenen voor de marktwerking. Daar kan je vergif op in nemen, natuurlijk.

- Vroeger was het actief huisvestingsbeleid van de Rijksoverheid gericht op spreiding. Dit beleid is gestaakt vanwege de weerstand onder ambtenaren. Vindt u het verstandig de spreiding aan te brengen als het op vrijwillige basis mogelijk is? En waarom of waarom niet?

Nou, even kijken, wat zouden daar de voordelen van kunnen zijn, dat je wellicht mensen makkelijker aan je bedrijf kan verbinden. En dat mensen meer naar kantoor willen komen, en dat je meer samenwerking genereert. Anderzijds staat er ook een kostenpost tegenover en een efficiencyslag die niet altijd positief uitpakt, dus nee ik denk het niet. Ik denk niet dat ik een voorstander ben van regiokantoren. Maar alles op een plek ben ik ook geen voorstander van, want dat is ook niet goed, maar op een paar grote goed bereikbare steden, dan daar een regiokantoor hebben eigenlijk zoals wij het nu hebben, ik denk dat dat inderdaad het beste werkt. Kosten en baten met elkaar afwegend denk ik dat dat het beste is. Maar hangt er helemaal vanaf hoe groot je organisatie is.

Krimp

- In de regio Eemsdelta nam tussen 2015 – 2020 de beroepsbevolking minder af dan de werkgelegenheid. De werkloosheid nam niet toe, maar juist af, hetgeen tegenstrijdig lijkt. Hoe verklaart u de afname in werkloosheid onder deze omstandigheden?

Ik heb geen idee, meer ondernemers of zo, of meer mensen die een baan buiten de regio gevonden hebben wellicht.

- In hoeverre vormt de beperkte aanwezigheid van beschikbaar hoger opgeleid personeel een bedreiging voor het realiseren van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

Pas op met deze vraag, want nu zeg je realiseren, dus eigenlijk het neerzetten van een kantoor, maar je bedoelt het bemannen. Even denken, ik zie een verschil tussen hoe moeilijk het is om hoger opgeleiden mensen voor dezelfde functie te krijgen in Assen als in Den Haag. Oftewel in Den Haag krijg ik 30 reacties op een HBO vacature en in Assen 10, ik noem maar even wat. Dus dat is absoluut een factor die meespeelt als je mensen aan het werk moet zetten daar. Dat geldt eigenlijk alleen voor de nieuwe lichter en natuurlijk zullen er als we van Assen naar Eemsdelta gaan verhuizen, dan besluit jij misschien ook om je baan op te zeggen, dat zou kunnen, dus ja dat is absoluut een factor die meetelt, maar je kan dat deels opvangen door je personeel op te leiden, te scholen. Je kan dat deels opvangen door een verhuiskosten vergoeding, je kan dat deels opvangen door moderne technologieën en inderdaad buiten de deur te gaan werken. Maar dan heb je dus minder profijt van die agglomeratievoordelen. Want die mensen gaan geen koffietje halen. Dus ja nee het is dus absoluut belangrijk.

Maatschappelijke meerwaarde

- Welk maatschappelijk effect kan er volgens u optreden door het vestigen van een Rijkskantoor in de regio Eemsdelta?

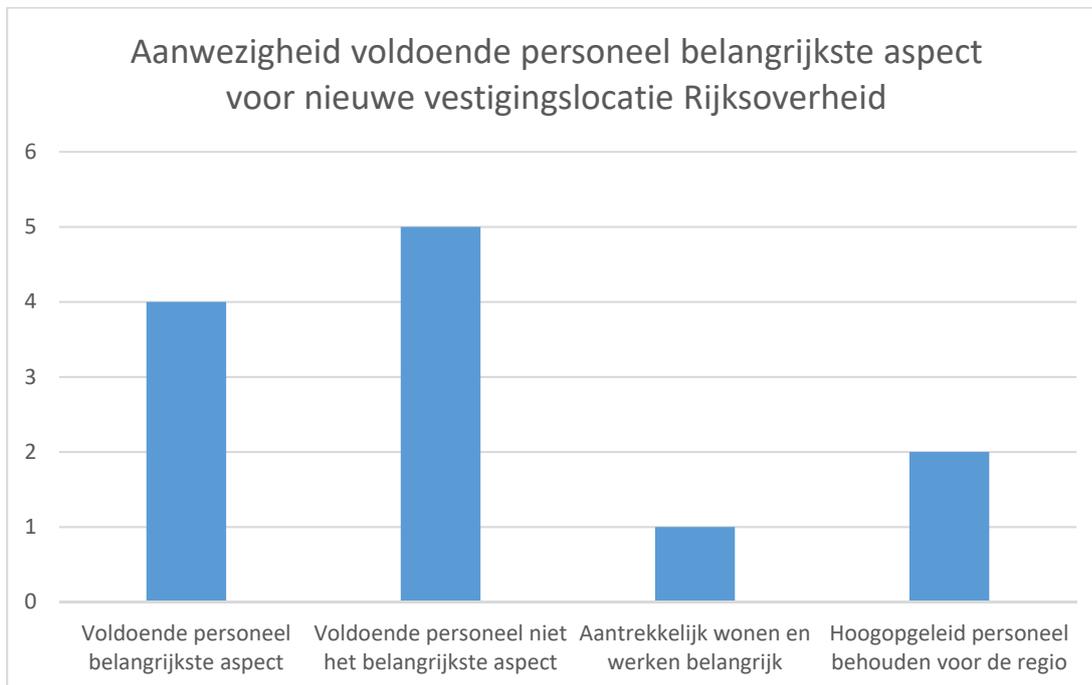
Echt een maatschappelijk effect is de sociale cohesie waar ik het net over had. Dat vind ik echt typerend een maatschappelijk effect. Denk ik ook meteen het belangrijkste ook.

- Is het in uw beleving legitiem om een Rijkskantoor te realiseren in de regio Eemsdelta? En waarom?

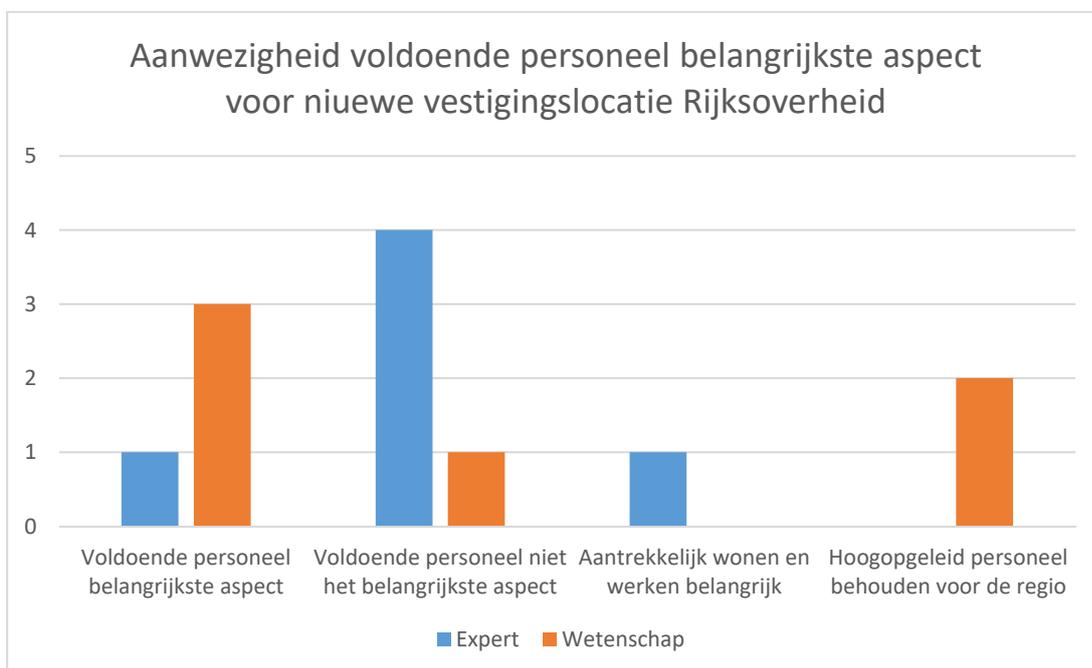
Daar kan ik geen antwoord op geven want ik weet niet precies wat het beleid is met de huisvesting van kantoren wat wel en niet kan en daarmee zit je al in een stukje legitimiteit. En daarnaast heb ik geen idee van de infrastructuur daar ter plaatse van de mogelijkheden daar ter plaatse. Dus ik vind dat een beetje een moeilijke vraag om te beantwoorden. Het hangt helemaal af van ons eigen Rijksbeleid.

Bijlage 4 Grafieken per vraag

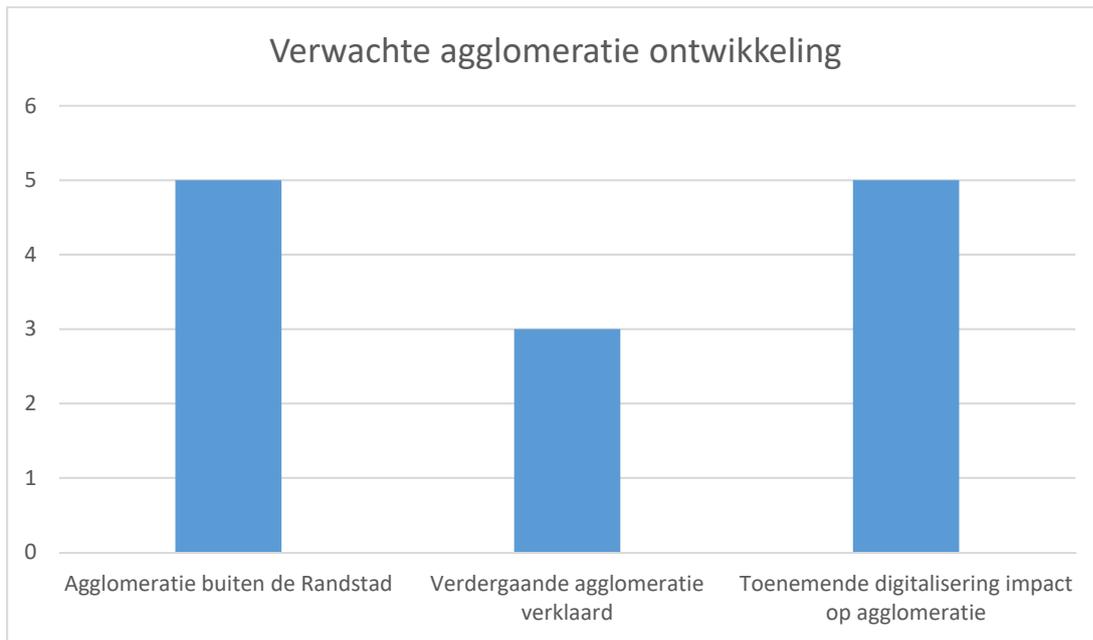
Vraag 1 Totale groep

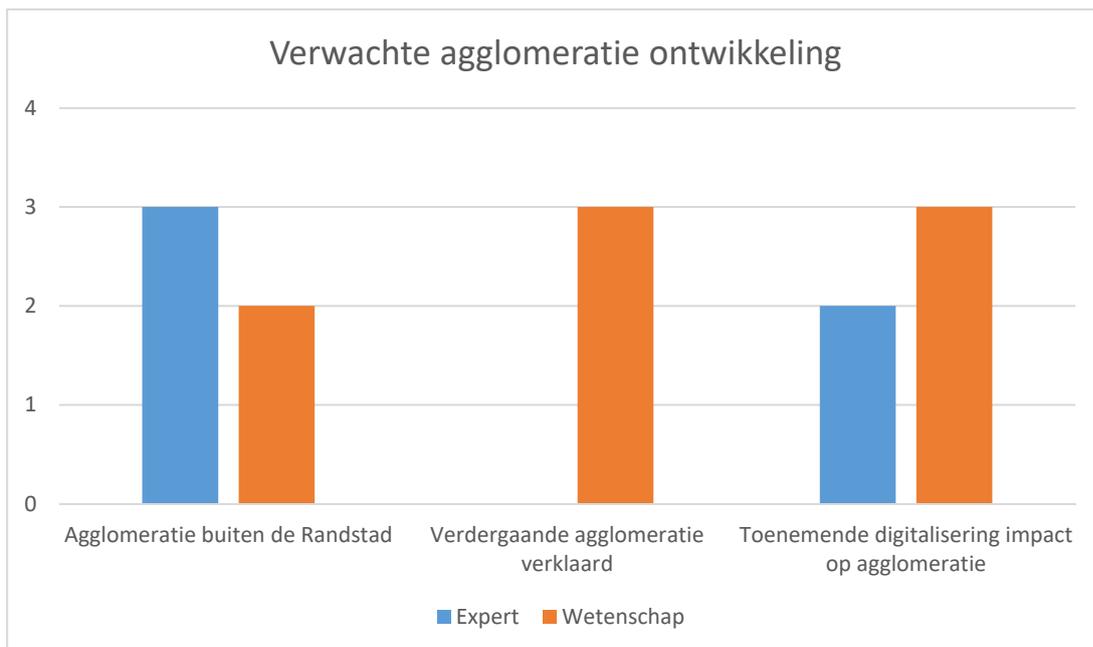
Vraag 1 Onderverdeling expert en wetenschap

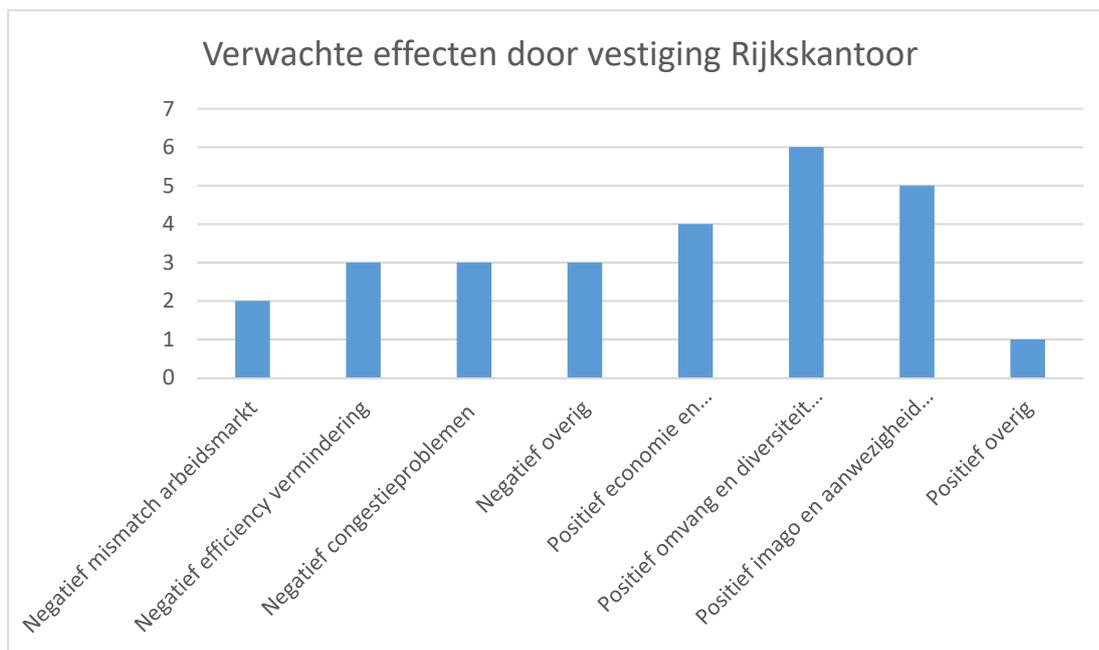
Vraag 2 Totale groep

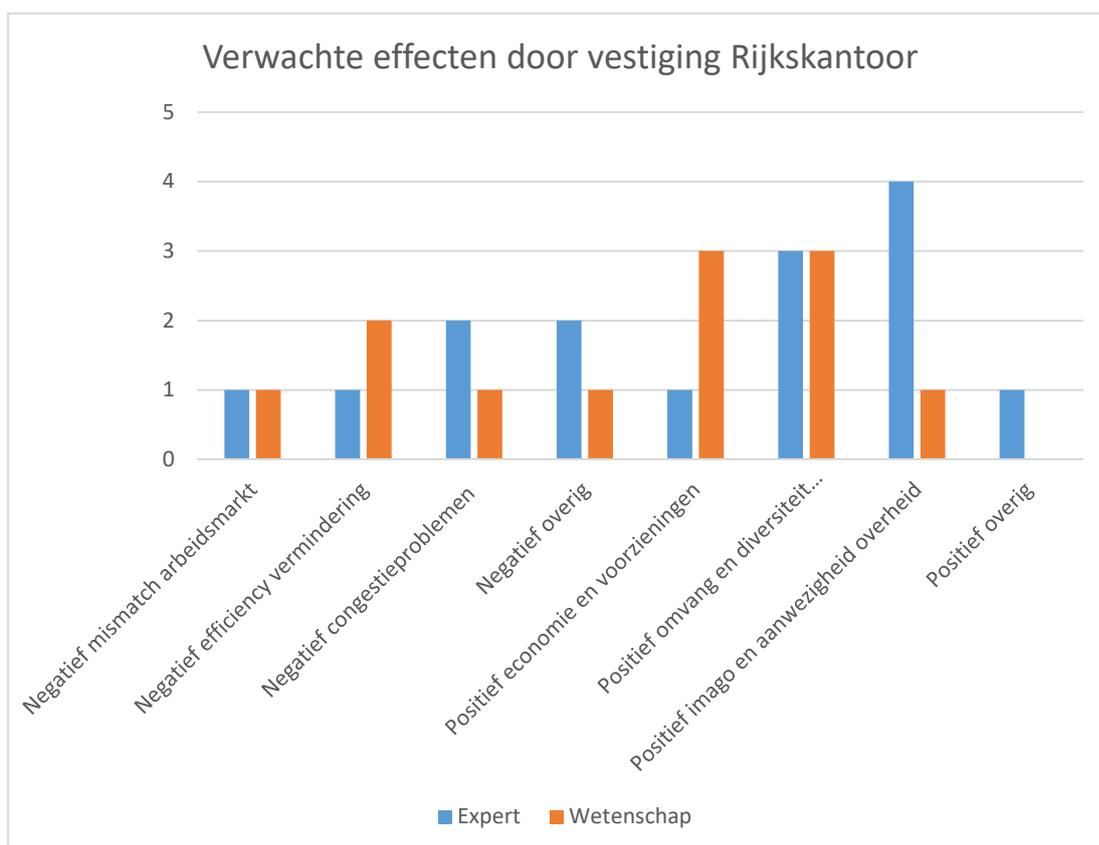
Vraag 2 Onderverdeling expert en wetenschap

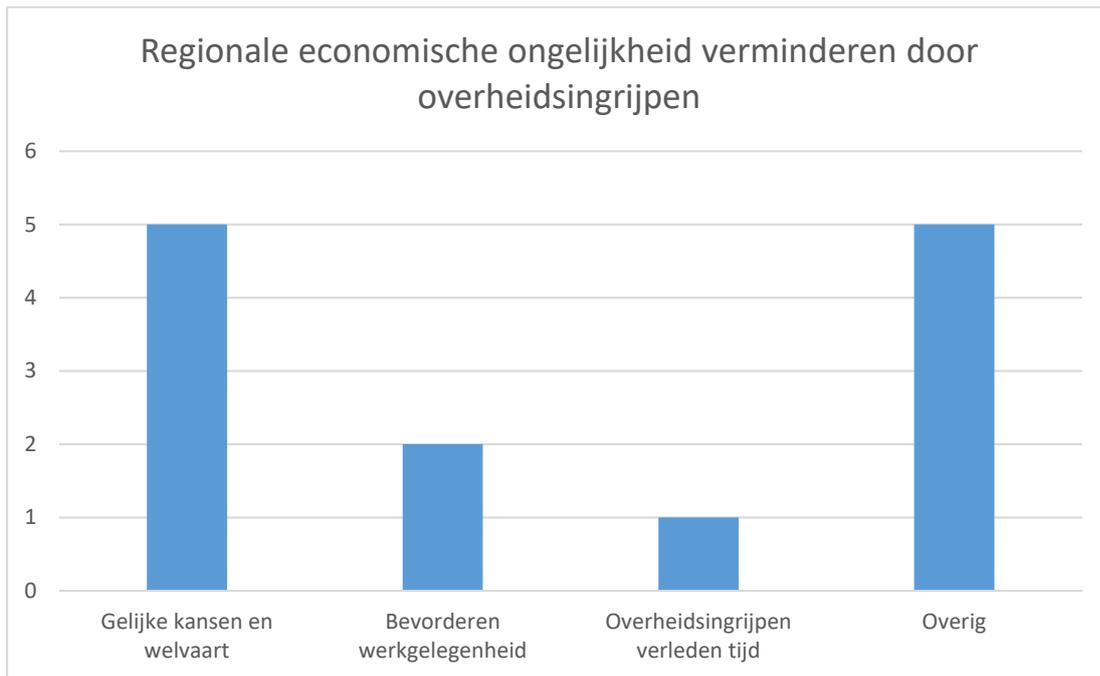
Vraag 3 Totale groep

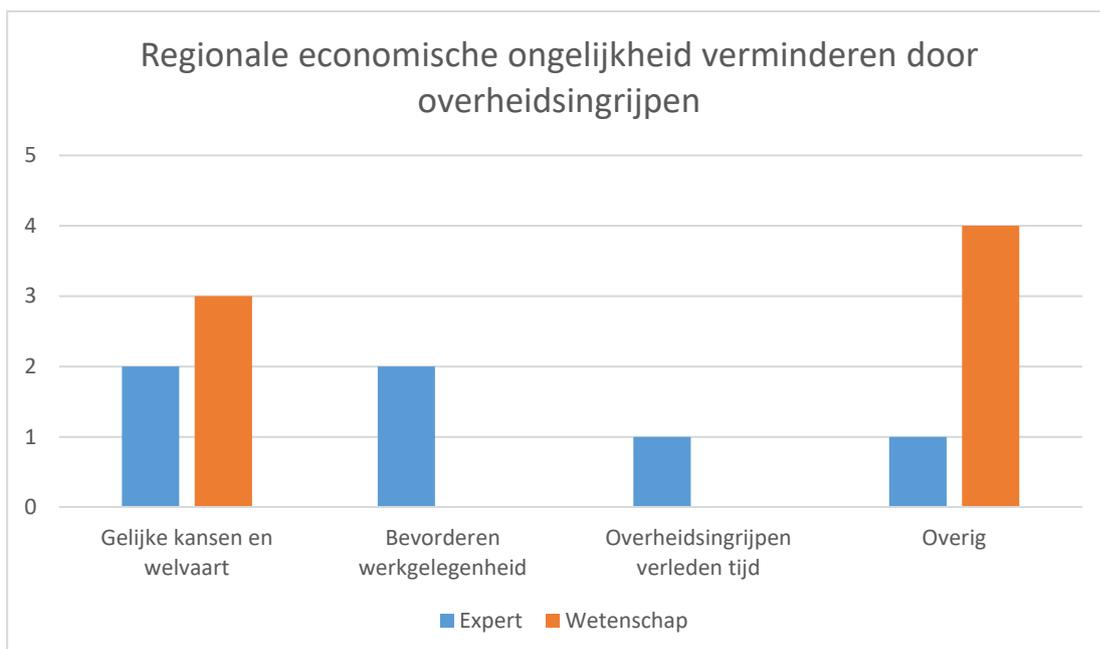
Vraag 3 Onderverdeling expert en wetenschap

Vraag 4 Totale groep

Vraag 4 Onderverdeling expert en wetenschap

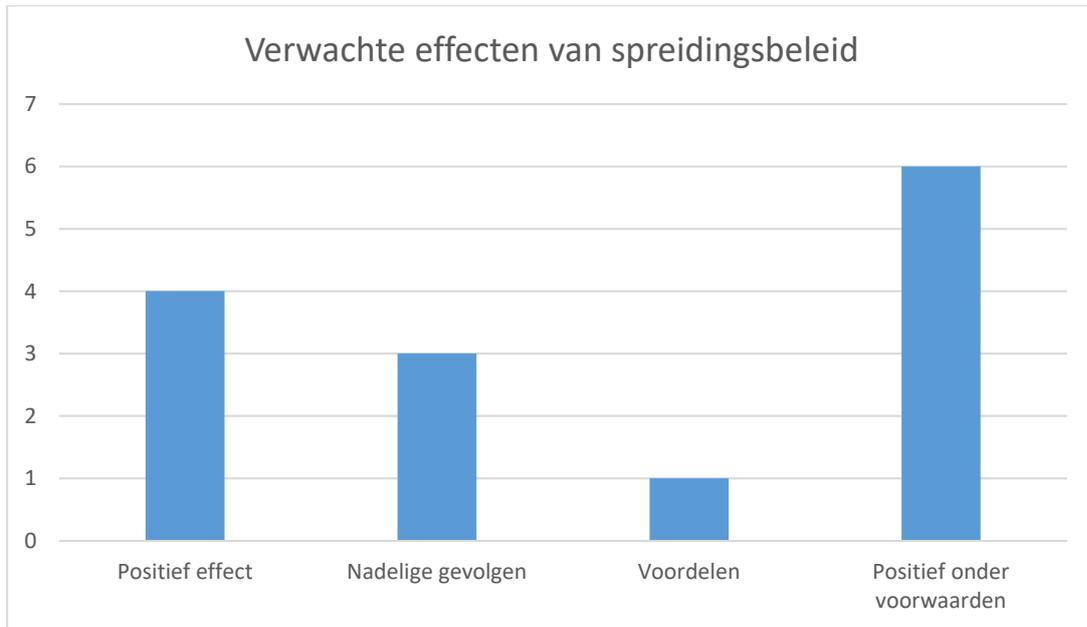
Vraag 5 Totale groep

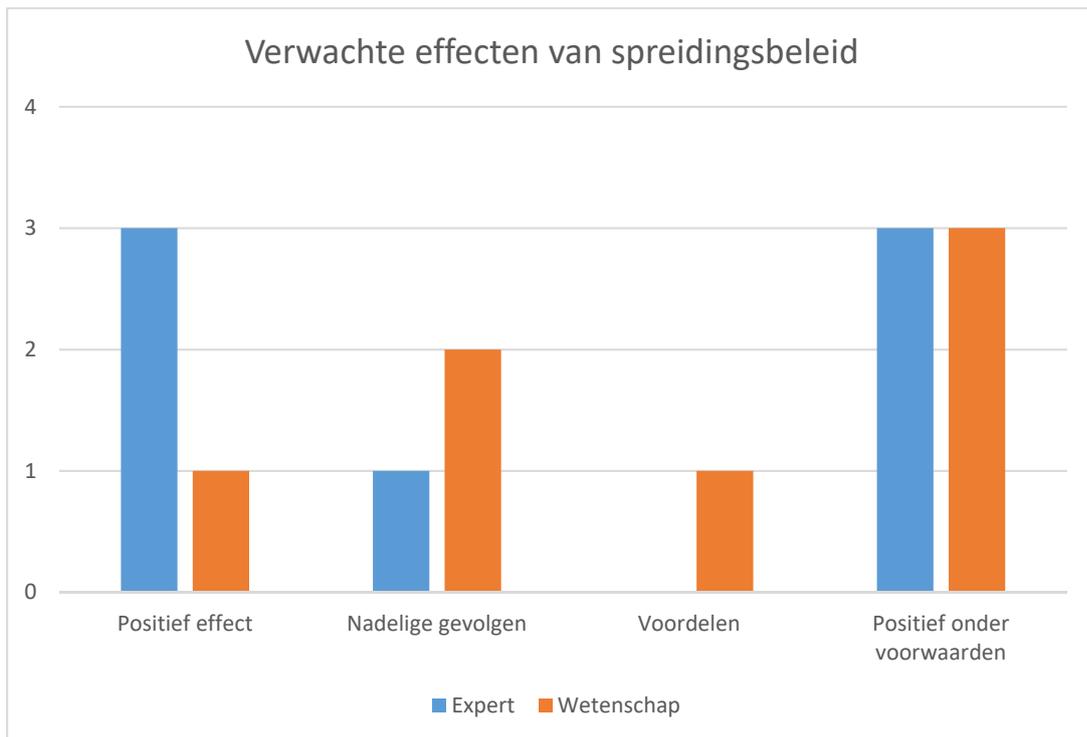
Vraag 5 Onderverdeling expert en wetenschap

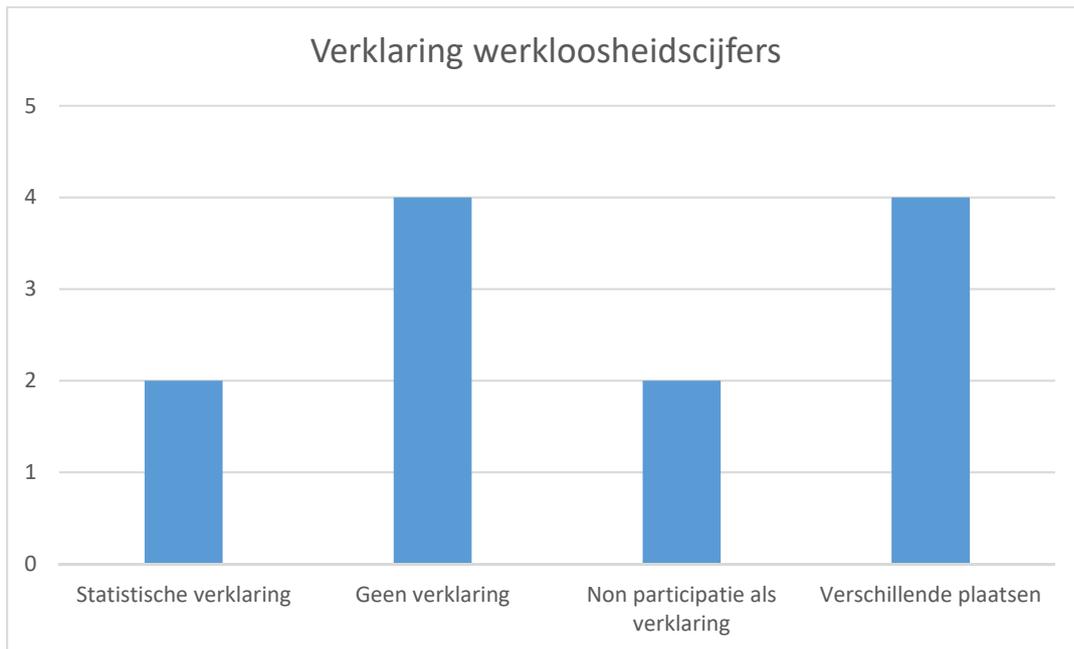
Vraag 6 Totale groep

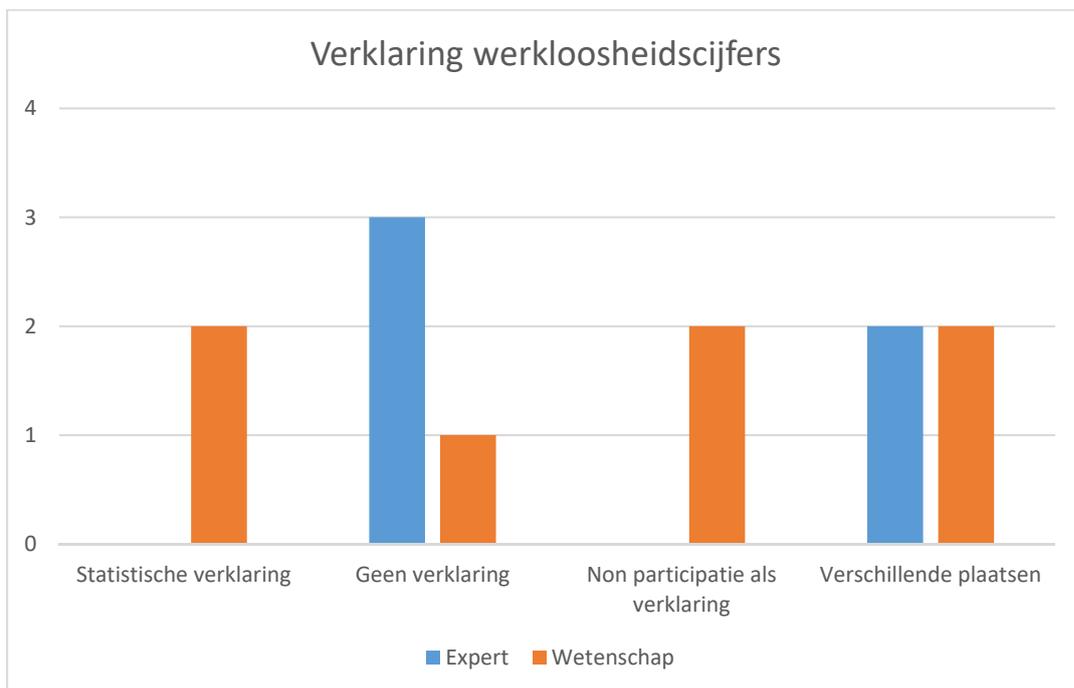
Vraag 6 Onderverdeling expert en wetenschap

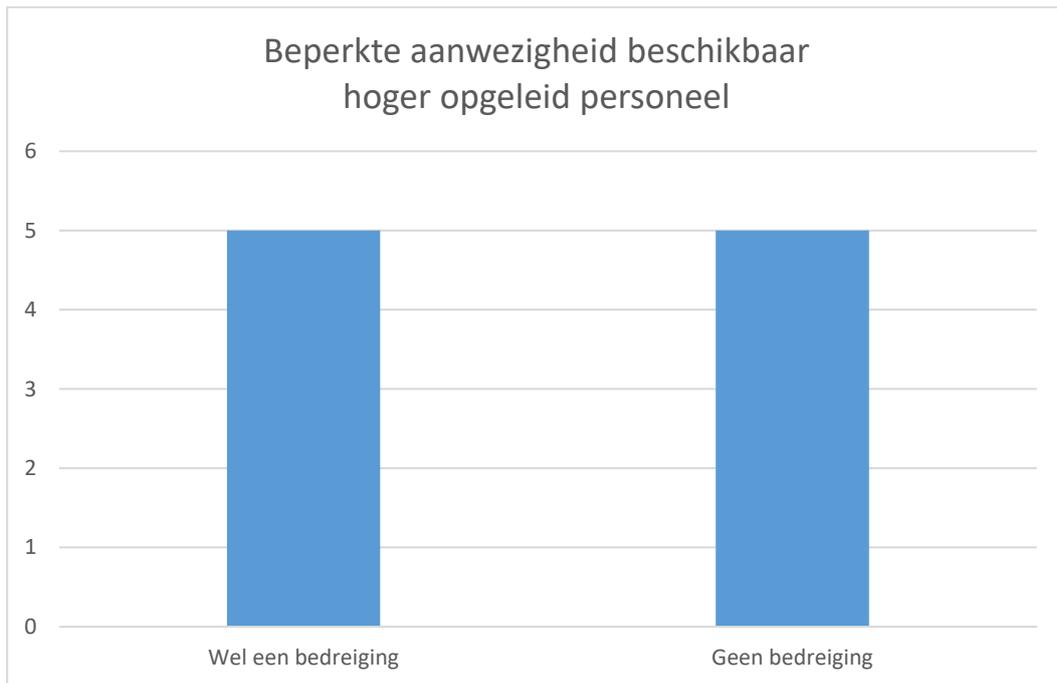
Vraag 7 Totale groep

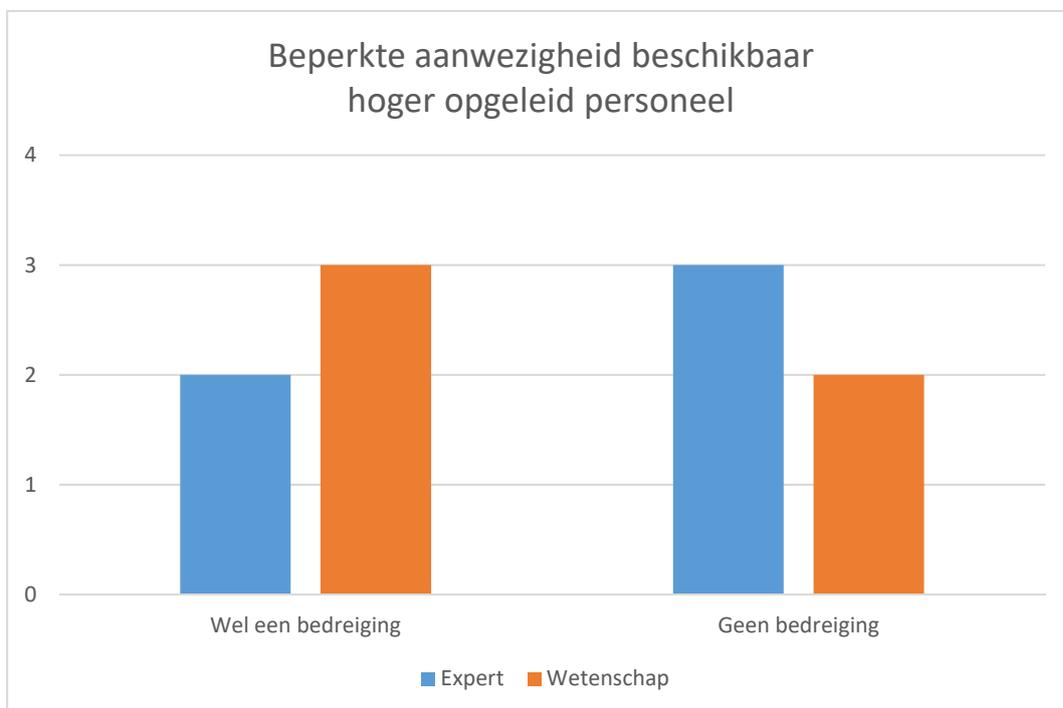
Vraag 7 Onderverdeling expert en wetenschap

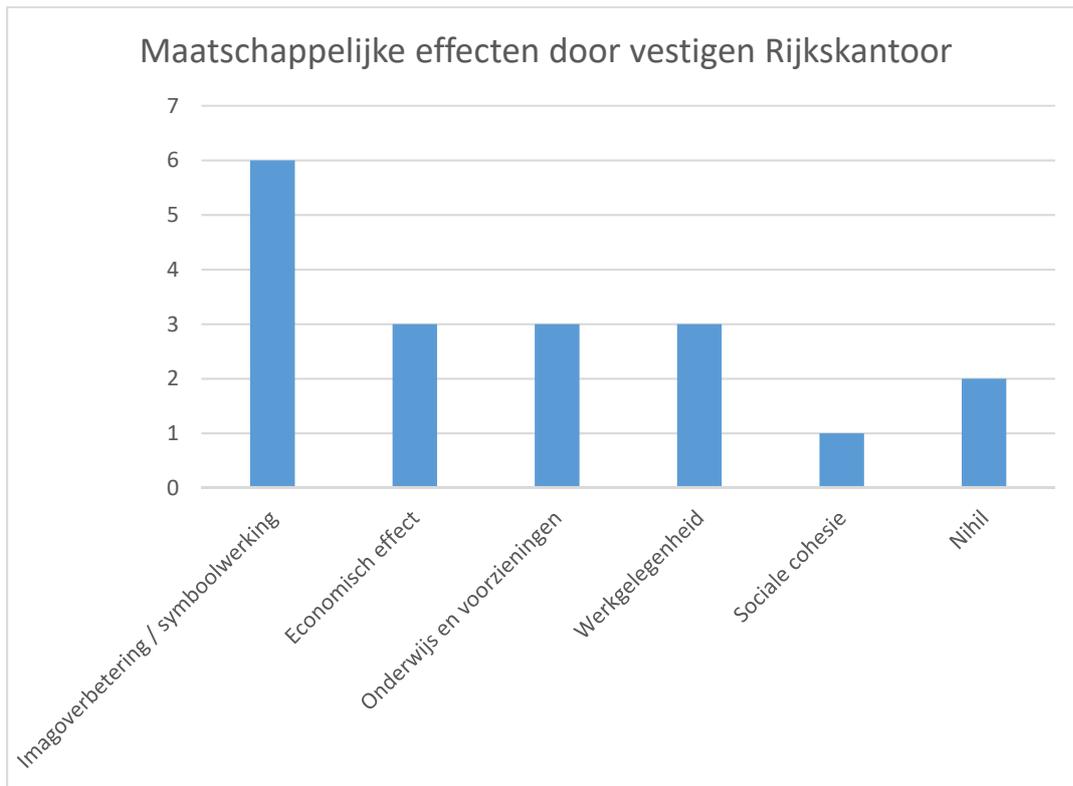
Vraag 8 Totale groep

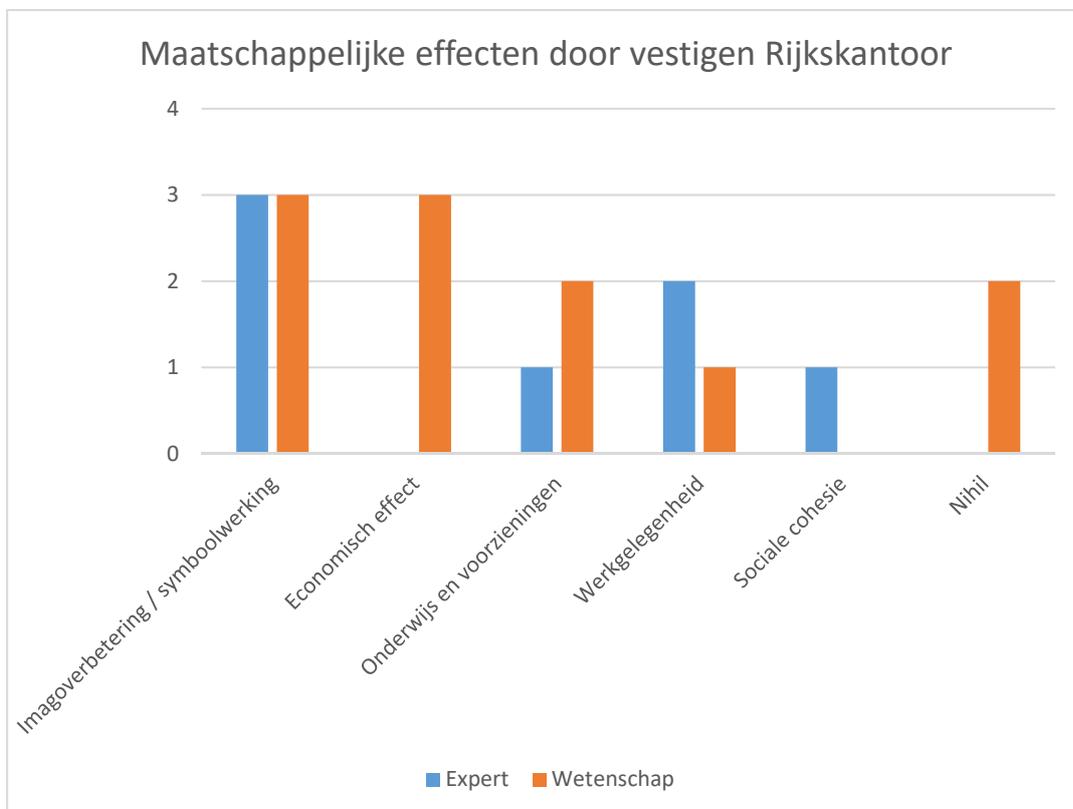
Vraag 8 Onderverdeling expert en wetenschap

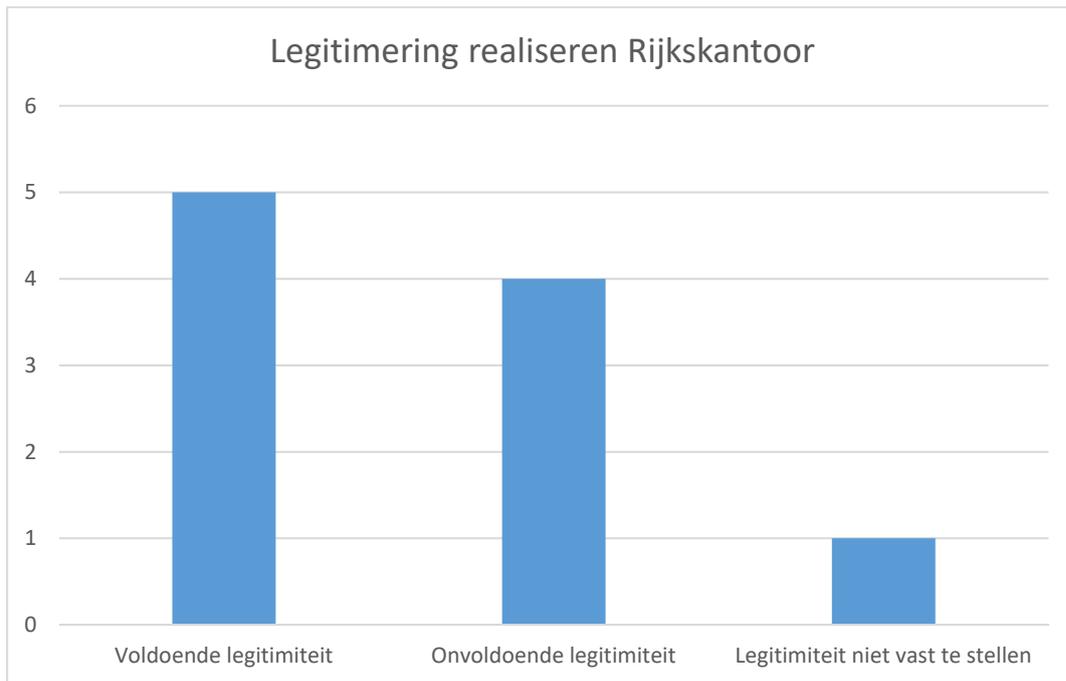
Vraag 9 Totale groep

Vraag 9 Onderverdeling expert en wetenschap

Vraag 10 Totale groep

Vraag 10 Onderverdeling expert en wetenschap

